

Представлено результати теоретичних і емпіричних досліджень, методологічних розробок із соціології. Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, працівників сфери державного та соціального управління.

The results of theoretical and empirical studies, methodological developments in sociology. For scientists, teachers, graduate students, government workers and social management.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	О.Д. Куценко, д-р соціол. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А.П. Горбачик, канд. фіз.-мат. наук, доц. (заст. відпов. ред.); С.С. Бабенко, канд. соціол. наук, доц.; В.І. Волович, д-р філос. наук, проф.; О.В. Жулькевська, канд. соціол. наук, доц.; О.Г. Злобіна, д-р соціол. наук, старш. наук. співроб.; Т.М. Кузьменко, канд. соціол. наук, доц.; Л.В. Малес, канд. соціол. наук, доц.; І.Ю. Набруско, канд. філос. наук, доц.; А.О. Ручка, д-р філос. наук, проф.; М.О. Соболевська, канд. соціол. наук, доц.; В.І. Судаков, д-р соціол. наук, проф.; В.І. Тарасенко, д-р соціол. наук, проф.; Н.М. Цимбалюк, д-р соціол. наук, проф.; Т.В. Цимбал, канд. соціол. наук.; В.В. Чепак, канд. соціол. наук, доц.; К.О. Чернова, д-р соціол. наук, старш. наук. співроб.; І.А. Чудовська-Кандиба, канд. соціол. наук, доц.; Ю.І. Яковенко, д-р соціол. наук, проф.; А.В. Гринчук (секретар редакції).
Адреса редколегії	03161, Київ, вул. Володимирська, 60; ☎ +38 044 2393106; ☎ +38 044 2393267 Факс: +380442393685; +380442393135 E-mail: journal_soc_knu@ukr.net
Затверджено	Вченою радою факультету соціології 17 листопада 2010 року (протокол № 4)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про Державну реєстрацію Серія KB № 16688-5260 P від 07.05.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

РЕДАКЦІЙНА СТАТТЯ

Куценко О.Д., Горбачик А.П. Журнал як форум для сучасної соціологічної науки та соціологічної освіти	4
До 25-річного ювілею професійної соціологічної освіти в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка	5
Мазурок А.І. Інтерв'ю з професором Воловичем В.І.	6

ЄВРОПЕЙСЬКІ ВІЗІЇ ТА РОЗРІЗНЕННЯ:

ПОРІВНЯЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УДОСКОНАЛЕННІ ВИКЛАДАННЯ СОЦІОЛОГІЇ: МАТЕРІАЛИ ПРОЕКТУ ReSET	
Куценко О.Д. К исследованию закономерностей постсоциалистических трансформаций в восточной Европе	10
Генов Н.Б. Суперечливі тренди у Східній Європі. Нові соціальні констеляції та нові концептуальні карти	17
Головаха Е.И. Сравнительные социологические исследования в познании современных социальных феноменов	26
Бабенко С.С. Соціальні нерівності у міжнародному вимірі соціології: дебати та результати досліджень	30

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Волович В.І. Оценочные критерии качества социологической информации	34
---	----

СТРУКТУРНО-СТРАТИФІКАЦІЙНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Хутка С. В. Залежність соціальної адаптованості особистості від її стратифікаційної позиції за умов радикальних суспільних перетворень: діахронічний аналіз	40
Спориш Ю.О. Особливості дозволевих практик середніх класів великого міста в Україні	46
Непийвода Т.В. Соціальна дистанція між віковими групами в українському суспільстві	53
Решетняк О. М. Виробництво та відтворення релігійних структур на пострадянському просторі: приклад православних розколіїв в Україні, Болгарії та Молдові	57
Кулешов К.М. Соціальне структурування у повсякденних взаємодіях: практики класифікації (есе)	63

СОЦІОКОМУНІКАТИВНІ ТА КУЛЬТУРНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Головин Н.А., Сибирев В.А. Трансляция стилизованного содержания социальной коммуникации: материалы к верификации теории коммуникации Лумана	65
Набурско І. Ю. Споживання і реклама у сучасному світі: проблеми інституціоналізації	72
Ненько О.Є. Гумористичний дискурс як смислове поле конструювання політичної ідентичності	76
Обухова Н.О. Структура символічного простору в образі великого міста (на прикладі м. Донецьк)	84

СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

Туленков М.В. Соціологія управління як галузь наукового знання: концептуальний аналіз	87
Камінська Л.Ф. Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів	91
Рошин Д.Г. Категорія "смісл життя особистості" в системі суміжних понять гуманітарних наук	94
Кожекіна Л.Ю. Особливості трактування поняття "соціалізація" у соціально-гуманітарних науках	98
Гринчук А.В. Социология безопасности: состояние и перспективы развития	101

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Пам'яті видатного соціолога присвячується

Шелухін В.А. Суспільство у просторі трансформацій, культура у просторі суперечностей: відкриті питання Деніела Бела	103
---	-----

Наукові конференції та семінари

Бабенко С.С., Ненько О.Є., Пенькова Н. Ю. Викладання, засноване на дослідженні: європейський вимір удосконалення університетської освіти з соціології	105
Грищенко М.В., Мазурок А.І. Соціологія та сучасні соціальні трансформації: за результатами III Міжнародної конференції студентів та молодих науковців	109

Нові публікації: огляди, рецензії, анотації

Кузьменко Т.М. Соціологія: навчальний посібник	110
Малес Л.В. Соціологія міста: навчальний посібник / За заг. ред. О.К.Міхеєвої	110
Вимоги до статей, які подаються до публікації в журналі	111

CONTENTS

EDITOR'S ARTICLE

Kutsenko O., Gorbachyk A. Journal as a Forum for Contemporary Sociological Science and Education	4
To 25 Years – Anniversary of Professional Sociological Education in Taras Shevchenko National University of Kiev	5
Mazurok A. Interview with professor V. Volovych	6

EUROPEAN VISIONS AND DIVISIONS: COMPARATIVE STUDIES FOR ADVANCES OF TEACHING SOCIOLOGY: MATERIALS OF THE RESET PROJECT

Kutsenko O. To Study Regularities of Post-Socialist Transformation in Eastern Europe	10
Genov N. Controversial Trends in Eastern Europe New Social Constellations And New Conceptual Maps.....	17
Golovakha Y. Comparative Sociological Research in Cognition of Modern Social Phenomena.....	26
Babenko S. Social Inequalities through the Prism of International Sociology: Debates and Research Findings.....	30

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH

Volovych V. Evaluation Criteria of Sociological Information Quality	34
---	----

STRUCTURAL AND STRATIFICATIONAL DIMENSIONS OF SOCIETY

Khutka S. Social Adaptedness of Personality Dependence from Stratification Position under Radical Social Changes: Diachronic Analysis	40
Sporysh Y. Leisure Practices of Urban Middle Classes in Ukraine	46
Nepijvoda T. Social Distance Between Age Groups in Ukrainian Society	53
Reshetnyak O. Religious Structures Production and Reproduction within Post-Socialist Space: Cases of the Orthodox Schisms in Ukraine, Bulgaria, and Moldova	57
Kuleshov K. Social Structuration in Daily Life Interactions: Practices of Classification (Essay)	63

SOCIO-COMMUNICATIONAL AND CULTURAL DIMENSIONS OF SOCIETY

Golovin N., Sibirev V. Transmission of the Life Style Contents of Social Communication: Empiric Data for Verification of Luhmann's Theory of Communication.....	65
Nabrusko I. Consumption and Advertisement in Contemporary World: Problems of Institutionalization.....	72
Nen'ko O. Humour Discourse as Semantic Field for Constructing of Political Identity	76
Obuhova N. Structure of Symbolic Space in a City's Image (in the case of Donetsk)	84

SPECIAL SOCIOLOGICAL THEORIES

Tulenkov M. Sociology of Management as a Branch of Scientific Knowledge: Conceptual Analysis	87
Kaminska L. Theoretical Approaches to the Study of Social Movements	91
Roshchin D. The Concept "Sense of Life of Personality" in a System of Similar Concepts of Humanities	94
Kojekina L. Definitions of 'Socialization' Concept in Socio-Humanitarian Sciences	98
Grinchuk A. Sociology of Security: State and Prospects of Development.....	101

SCIENTIFIC LIFE

In Memoriam of Famous Sociologist

Shelukhin V. Society Besieged by Transformations, Culture Besieged by Contradictions. Daniel Bell's Unanswered Questions.....	103
---	-----

Scientific Conferences and Seminars

Babenko S., Nenko O., Penkova N. Research-based Teaching: European Dimension of Advancements in Sociological Higher Education.....	105
Grischenko M., Mazurok A. Sociology and Current Social Transformations: by the Results of III International Conference of Students and Junior Scholars	109

New Editions: reviews and annotations

Kuzmenko T. Sociology: Handbook	110
Males L. Sociology of City: Handbook / O. Miheyeva (ed.)	110
Requirements to the Articles Applied to the Journal	111

РЕДАКЦІЙНА СТАТТЯ

ЖУРНАЛ ЯК ФОРУМ ДЛЯ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ТА СОЦІОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Цим числом факультет соціології починає видання нового фахового журналу "Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія". Журналу, що за нашим задумом має стати свого роду соціологічним форумом, тобто місцем для професійного спілкування, дискусій та презентації наукових та навчально-методичних результатів як соціологів, що працюють у Київському університеті, так і наших колег з усієї України та з інших країн світу. Журналу, де б могли представити результати своїх теоретичних розвідок та емпіричних досліджень не тільки знані фахівці, що вже отримали визнання в професійній спільноті, але й талановиті молоді вчені, аспіранти та студенти, що тільки долучаються до наукових пошуків. Журналу, де головним та навіть єдиним критерієм відбору текстів для публікації має бути високий рівень їх професійної якості.

Сучасній соціології притаманні як парадигмальне, так і тематичне різноманіття. Поряд із вже добре вивченими тематичними напрямками досліджень постійно з'являються новітні предметні інтереси та методологічні можливості. Спрямованість на квантифікацію соціологічного знання поєднується з розвитком "якісних" методів. У вивченні окремих феноменів і процесів, що проявляються в межах локальних спільнот, соціолог все частіше звертається до їх порівняння в більш широкому регіональному чи навіть глобальному просторі. Очікування від соціології та діяльності соціологів і з боку професійної спільноти, і з боку суспільства постійно зростають. Опис змін у суспільстві часто не є достатнім; гостро необхідною стає потреба в поясненнях та прогнозах розвитку багатьох складних соціальних процесів. І лише в спільній роботі, в постійній взаємодії (прямій або опосередкованій), в комунікаціях на конференціях, семінарах та на сторінках професійних видань, за допомогою усіх таких соціологічних форумів посилюється шанс знайти відповіді на численні виклики суспільних трансформацій та сучасного наукового пізнання.

Перший випуск журналу ми присвячуємо ювілею започаткування професійної соціологічної освіти в Київському національному університеті, яка формувалась в єднанні освітньої та наукової діяльності. За 25 років колектив університетських соціологів пройшов шлях від заснованого у 1986 році відділення соціології на філософському факультеті, пізніше – у 1991 році – створеного факультету соціології та психології до самостійного з 2007 року факультету соціології. За цей час накопичено чималий досвід і в підготовці фахівців-соціологів, і в науковій дослідницькій діяльності. Цей досвід не можна відділити від розвитку соціологічної науки в Радянському Союзі, що розпочався за часи хрущовської "відлиги". Цей досвід є складовою частиною розвитку соціології в пострадянській незалежній Україні, коли відбувалось становлення предметного поля вітчизняної соціології, опанування теоретичними та методологічними інструментами соціологічного пізнання, сучасними методиками викладання соціології в університетах. І, нарешті, цей досвід вписаний в контекст розвитку сучасної соціології в світі, у взаємодії з яким збагачується вітчизняна соціологія.

Соціальне, когнітивне, інструментальне визрівання соціологічної науки продовжується. Цей процес не є простим та безпроблемним. Як і будь-які інші соціальні явища, соціологічна наука розвивається завдяки когнітивній, діяльній та моральній причетності до неї соціолога як провідного соціального актора такого процесу, актора, що не є вільним від наявних структурних і культурних обмежень. Розвиваючи ідею рефлексивної соціології про роль соціального вченого як агента соціальних змін (за визначенням Елвіна Гоулднера), можна стверджувати, що *роль соціолога у розвитку науки* пов'язана з подоланням обмежуючих творчість та пізнавальний процес форм і значень, які раніше ним же самим були створені, з утворенням нових форм наукової діяльності і знання, які звільняють знання і пізнання від рутинних інституціоналізованих структур, із активною експансією соціології в суспільство, що здатна стимулювати суспільну самосвідомість та розвиток. Це має наслідком необхідність подальшого розвитку методологічних засад сучасної соціологічної науки, інтенсивної співпраці наукових колективів та окремих дослідників, створення обґрунтованих та актуальних проблемно-орієнтованих дослідницьких програм, які можуть стати певною відповіддю на сучасні виклики динамічного соціального світу. Тому *місію журналу* ми бачимо у сприянні подальшому визріванню соціологічної науки, її професіоналізації, посиленні чутливості соціологів до соціальних проблем, розвитку критичного мислення та майстерності в застосуванні наукових інструментів соціологічного пізнання, створенні умов для впевненого входження української соціології у світовий науковий простір.

Реалізація такої місії прямо пов'язана з баченням стратегії розвитку академічної соціології в сучасному університеті як сфери *взаємодії* (за Джоном Генрі Н'юменом) різних наукових та культурних ідей, взаємодії науки та освіти, реалізації пізнавальної, культурної та громадської активності викладачів, науковців та студентів, здатних бути не тільки спостерігачами, але й суб'єктами соціальних змін. Такий підхід вимагає органічного та повсякденного поєднання науково-дослідної і навчальної роботи, в якій співпрацюють професори, доценти та студенти. Навчання і викладання соціології через включення в реальні дослідницькі проекти на всіх етапах їх реалізації – від формулювання дослідницьких задач, пошуку інструментів їх рішення, збору та аналізу необхідних для цього даних до обґрунтування результатів – це той принцип, за яким факультет прагне розвивати фахову підготовку соціологів. Залучення до викладання активних та плідних у своїй науковій діяльності дослідників дає можливість більш ефективно долати не тільки псевдотеоретичну схоластику, але й примітивний емпіризм, сприяє розвитку теоретичного узагальнення отриманого в дослідженнях емпіричного знання та його органічного вбудовування у широкий контекст сучасної соціології. Таке поєднання навчання і дослідження дозволяє подолати пусті за змістом абстракції, якими, на жаль, часто насичене викладання соціології в університетах, та стимулювати повернення до справжніх онтологічних проблем соціального, які концентруються навколо практик, процесів і ситуацій, що визначаються такими практиками.

Соціологія опікується пізнанням складних суспільних форм у їх постійному становленні, видовому різноманітті та цілісності. Між тим у викладанні соціології та, часто, і в дослідженнях вітчизняних соціологів продовжує домінувати локальне бачення суспільства в межах його національних кордонів. Часто дослідниками та викладачами некритично "запозичується" теоретичне і методологічне знання західної соціології, що без критичного осмислення, обґрунтування та, можливо, необхідної адаптації використовується для легітимації "наукового пояснення" проявів українського суспільства. Проте питання про універсальність соціологічного знання, межі застосування теоретичних підходів та методичних прийомів, культурну залежність інтерпретацій є постійно актуальними. Наскільки соціологічні теорії, обґрунтовані на емпіричній реальності "західних" суспільств, здатні пояснювати різноманіття суспільної й культурної палітри сучасного соціального світу як такого і українського суспільства зокрема? Де знаходяться межі спільного і де починаються відмін-

ності? Нечутливість до таких питань, локальність аналізу та некритичні теоретичні запозичення посилюють методологічний націоналізм в науці і не сприяють якості соціологічних пояснень та прогнозів. Саме тому реалізацію місії журналу ми пов'язуємо із залученням до співпраці тих, хто розвиває та використовує порівняльний дослідницький метод у різних його видах (кроскультурне, міжнародне, міжрегіональне порівняння, порівняння довготривалих часових трендів, порівняння історичних форм тощо). Такий метод є чутливим способом виявлення загальних та особливих характеристик соціальних феноменів в їх просторовому та часовому вимірі, структурній протяжності та культурній визначеності, що створює тло для розуміння закономірностей та механізмів динаміки суспільств.

Зорієнтованість на порівняння є плідною і у викладанні соціології. Систематичне включення у навчальний процес результатів порівняльних міжнародних емпіричних досліджень, орієнтація на вторинний аналіз та інтерпретацію даних, отриманих в ході великих міжнародних проектів, є важливою складовою сучасного викладання соціології. Задля реалізації такої стратегії у 2009 році факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка за фінансової підтримки Інституту відкритого суспільства (OSIHESP – програма ReSET) та академічної підтримки Європейської соціологічної асоціації й Соціологічної асоціації України розпочав амбітний трирічний науково-освітній проект, спрямований на подолання методологічного націоналізму у викладанні соціології та на використання у навчальному університетському процесі порівняльних досліджень та порівняльного методу. Матеріали даного проекту пропонуються для ознайомлення та обговорення на сторінках цього та наступних випусків нашого журналу.

Отже, ми розпочинаємо наукову, професійну розмову про здобутки та проблеми сучасної соціології, про дослідження та викладання, про все те, що цікавить сучасних науковців, викладачів та студентів – всіх, хто вже є причетним до соціологічної наукової спільноти, або тільки готується до неї увійти. Ми запрошуємо соціологів – незалежно від парадигмальних та методологічних орієнтацій, покоління, наукових ступенів та посад – до професійного спілкування на науковому форумі нашого журналу.

Ольга Куценко
головний редактор,
професор, завідувач кафедри соціальних структур
та соціальних відносин,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Андрій Горбачик
заст. головного редактора,
доцент, декан факультету соціології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ДО 25-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ПРОФЕСІЙНОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ В КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Основи сучасного факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка закладались протягом багатьох десятиліть. У 1961 році за ініціативи професора П.В.Копніна, видатного методолога науки, був створений перший соціологічний підрозділ (один з перших в СРСР) – лабораторія конкретних соціальних досліджень на факультеті філософії Київського університету, яку очолював доцент М.П.Гончаренко. Працівники лабораторії разом із викладачами філософського факультету розпочали дослідження ціннісних орієнтацій різних верств населення та мотивів їхньої трудової діяльності, проблем вільного та робочого часу, шлюбу, сім'ї, побуту і відносин на виробництві. Принципове значення для розвитку соціологічної науки в університеті мало включення у 1965 році до навчального плану філософського факультету нового курсу "Методологія, методика і техніка соціологічних досліджень", а пізніше – у 1968 році – публікація першого в республіці посібника для студентів і соціологів-практиків "Методика і техніка конкретно-соціологічних досліджень" за авторством І.Ф.Надольного, М.П.Гончаренка, М.В.Захарченка, Л.П.Дерібасової та інших.

Значну роль у подальшому розвитку соціологічної освіти в університеті відіграло створення у 1979 р. на філософському факультеті кафедри соціології. Для студентів, які спеціалізувалися на кафедрі, читалися спецкурси з проблем організації соціологічного опитування, дослідження громадської думки, вивчення структури вільного часу, застосування математичних методів у соціології, вивчення профпрорієнтації молоді, планування і прогнозування соціальних процесів, соціології праці та соціології трудового колективу.

У 1986 р. на філософському факультеті Київського університету було відкрито відділення соціології. Навчальний план передбачав поглиблене вивчення методології соціологічного дослідження, методів збору, обробки та аналізу соціологічної інформації, галузевих соціологій, основ інформатики, що давало можливість сформулювати методологічну культуру молодих соціологів. Накопичений кадровий потенціал та потенціал навчально-методичної і наукової діяльності обумовив можливість посилення позицій соціології в Київському університеті.

Важливим кроком у розвитку соціологічної науки в університеті стало відкриття у квітні 1991 року факультету соціології та психології, першим деканом якого було обрано доктора філософських наук, професора Володимира Ілліча Воловича – одного з провідних вітчизняних соціологів. На реалізацію концепції підготовки фахівців нового профілю, в 1992 р. було утворено дві нові кафедри, а також філію кафедри галузевої соціології в Інституті соціології НАН України, яка проіснувала декілька років. З 2001 р. факультет очолював член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Володимир Борисович Євтух.

У квітні 2007 р. відбулася реструктуризація факультету соціології та психології, внаслідок якої факультет соціології отримав самостійний статус. Деканом факультету було обрано кандидата фізико-математичних наук, доцента Андрія Петровича Горбачика, який працював на факультеті соціології та психології з перших днів його заснування і є відомим фахівцем в галузі методології соціологічних досліджень та методів аналізу соціологічних даних.

Сучасний факультет включає чотири кафедри, наприклад роботи яких відповідають основним тенденціям розвитку сучасної соціології: історії та теорії соціології, методології та методів соціологічних досліджень, соціальних структур та соціальних відносин, галузевої соціології. Крім того на факультеті працюють навчальна лабораторія з прикладних соціологічних досліджень, науково-дослідний підрозділ, комп'ютерний клас та навчальний кабінет з фаховою бібліотекою.

На факультеті готують фахівців із соціології трьох рівнів кваліфікації – бакалавр (чотири роки навчання) а також магістр (два роки) та спеціаліст (один рік) на базі бакалаврської освіти. На факультеті працюють аспірантура, докторантура та спеціалізована вчена рада з захисту докторських і кандидатських дисертацій з соціології за усіма затвердженими ВАК України спеціальностями.

**ІНТЕРВ'Ю З ПРОФЕСОРОМ ВОЛОВИЧЕМ В.І. –
ПЕРШИМ ДЕКАНОМ ФАКУЛЬТЕТУ СОЦІОЛОГІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

*Інтерв'ю взяла Анастасія МАЗУРОК
студентка 3-го курсу
факультету соціології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

– Чим викликане майже одночасне створення в університетах України факультетів соціології та Інституту соціології в АН УРСР?

– Дійсно, хоч і не одночасно, але порівняно швидко – протягом кількох років, відбувся справжній "бум" в інституціоналізації соціології. У російських публікаціях з приводу 20-річних ювілеїв факультетів соціології пов'язують це з поставами ЦК КПРС і рішеннями Кабміну СРСР в 1988-1989 роках про розвиток соціологічних досліджень. Але це лише напів-правда. Ніколи науку і освіту не розвивали вольові рішення влади. Дійсною причиною завжди були практичні потреби суспільства, соціальний запит на відповідне знання. А цей запит стимулював кризові явища в суспільному розвитку. Партійним рішенням передував тривалий "період застою", стагнації в усіх сферах життя, особливо в економіці.

Саме кризові явища в США після І світової війни обумовили бум в соціології, що завершився інституціоналізацією емпіричної соціології, потім "Велика депресія" знову підштовхнула її розвиток аж до створення теорій "середнього рангу", кейнсіанської методології, державорегулювання ринкових відносин, індустріалізму тощо. Такий же "бум" спостерігався в Західній Європі (особливо в Німеччині та Франції) після II світової війни. Те ж саме було в Росії напередодні та після революції 1917 р., але вже на початку 1920-х років більшовики поклали край розвитку соціології – диктатура не вимагала наукового обґрунтування своїх методів і громадська думка її не цікавила.

– Але ж більшовицький волюнтаризм не був практикою державного управління в 1960-ті роки?

– Був, але не такий жорсткий як раніше. Саме тому соціологія і почала відроджуватись в другій половині 1960-х років. Робилось це дуже обережно, напівлегально, бо санкції проти соціології та окремих соціологів все ще застосовувались. Але керівництво КПРС почало усвідомлювати факт відставання СРСР у змаганні з капіталістичним світом. Почали стимулювати гарячкові пошуки резервів "людського фактору", важелів піднесення економіки, продуктивності праці, вдосконалення управління господарством і соціальними процесами, шляхів впливу на масову свідомість тощо. На початку 1980-х всіх тоді здивувало визнання голови Комітету Державної безпеки СРСР Ю.В. Андропова, який, ставши генсеком ЦК КПРС, заявив, що "ми не знаємо суспільства, в якому живемо". У 80-ті роки соціологічні дослідження стали дуже популярними, їх тематика була значно ширшою, ніж сьогодні, а рівень науково-методичного забезпечення кращим. Час "перебудови" вимагав всебічної і повної соціологічної інформації, бо постало питання про зміну суспільного ладу, виживання самої партії. От тоді КПРС змушена була відкинути ідеологічні пута, що обмежували академічний розвиток соціології та її інституціоналізацію як важливої фундаментальної та прикладної науки. Розрахунок був на використання її потенціалу для самоствердження, поліпшення партійного керівництва і державного управління, щоб зробити керованим процес демократизації суспільства.

– То виходить, що факультети та відділення соціології в університетах створювалися все-таки за рішенням КПРС?

– Ні, але партія нарешті дозволила це зробити, а в партійних органах навіть зобов'язали створити соціологічні підрозділи. В червні 1988 р. Постановою про розвиток соціологічних досліджень ЦК КПРС зобов'язав ЦК компартій республік, крайкоми, обкоми, міськкоми та райкоми партії організувати підрозділи для вивчення громадської думки, проведення та координації соціологічних досліджень. Мені особисто довелося займатися цією роботою. Я об'їздив майже всі обласні центри України, багато районів, створюючи та консультуючи ці підрозділи, підготував десятки методичних рекомендацій, інструкцій та доповідних записок про їх структуру, кадровий склад, тематику досліджень, узагальнення та використання їх результатів, видав кілька брошур і статей. За цю роботу в 1989 р., навіть, одержав вищу на той час республіканську нагороду – Грамоту Верховної Ради. Це була перша і, мабуть, остання державна нагорода соціолога саме за соціологічну діяльність. В Указі про нагороду прямо було сказано: "за значний вклад в розвиток і впровадження в практику соціологічних знань". Та проте, КПРС дуже спізнилася з цими прогресивними заходами. Названа постанова ЦК, у якій ставилося соціології завдання "вирішення узлових теоретичних і практичних

проблем соціалізму" і "наукового забезпечення перебудови", не була виконана, а в 1991 р. партія взагалі припинила своє існування. Але поступ інституціоналізації соціології не зупинився. В 1990 р., працюючи радником Голови Верховної Ради УРСР, я переконав Л.М. Кравчука в необхідності створення Служби соціологічних досліджень у Верховній Раді. Він дав згоду. Я підготував положення про цю службу (яке у мене збереглося до цього часу), запропонував кадри і Верховна Рада прийняла позитивне рішення. Ця служба плідно працювала протягом двох років, підготувала 8 аналітичних звітів про дослідження, кілька статей з актуальних суспільних проблем. Та новий Голова Верховної Ради І.С. Плющ, економлячи кошти, скоротив її, як і інші "другорядні" підрозділи.

Університети створювали соціологічні навчальні підрозділи в межах існуючого фінансування, використовували власні можливості, і тому цей процес розтягнувся в Україні на три-п'ять років і набув різних форм інституціоналізації. Це обумовлено було наявністю викладачів, можливістю створення кафедр, лабораторій, комп'ютерних класів, навчально-методичних кабінетів тощо.

– *Перш ніж почути історію створення нашого факультету, розкажіть будь-ласка, про Ваш шлях до соціології.*

– В мене не було ніякого шляху до соціології. Я закінчив філософський факультет і спеціалізувався з теорії пізнання. Соціологію ми не вивчали, вона тоді була ще "буржуазною лженаукою". Як і всі студенти, про соціологію знав з філософії історії та соціальної філософії. Звісно, також з критики в курсі "історичного матеріалізму" та "наукового комунізму". Але мій науковий керівник доц. Чорноволенко В. П. сказав, що його не цікавить моя гносеологія, хоч знання її дає мені переваги досліджувати щось актуальне і практично значиме, і запропонував підготувати дипломну роботу на тему "Проблема класифікації наук про суспільство". Багато років потому він розказав мені, чому діяв таким чином. В тому 1968 році він очолив щойно створений в Інституті філософії відділ конкретних соціальних досліджень. Перед ним стояло завдання – підібрати випускників університету, здібних до науково-дослідної роботи саме в соціології.

Я погодився з новою темою, хоча досліджувати її довелося з нуля, тобто я не мав ніякого попереднього доробку, а згодом довідався, що з цієї теми до того ж не було ніяких публікацій. Довелося дуже напружено працювати і за півроку я таки створив класифікацію наук про суспільство, взявши за її основу "п'ятичленку Плеханова". По суті, це методологічний принцип розуміння обумовленості змісту суспільних відносин рівнем розвитку продуктивних сил і, відповідно до них, субординації форм суспільної свідомості від соціальної психології до різних ідеологій. Ця "п'ятичленка" суперечила марксистському розумінні природи ідеології, а тому її довелося термінологічно мімікрувати і вдосконалювати, але вона виявилась продуктивною. Побудована класифікація привела мене до необхідності визнання соціології як родової науки, визначення її предмету та соціальних функцій.

Дипломну роботу я захистив на "відмінно" і в тому ж році вступив до аспірантури, де за тим же принципом той же керівник визначив мені тему і кандидатської дисертації "Проблема надійності емпіричних даних в соціологічному дослідженні". Доречі, в такий спосіб підбору кадрів до наукової роботи в інституті В.П. Чорноволенко залучив того ж року нині відомих соціологів Л.О. Азу, В.А. Матусевича, В.А. Піддубного та В.І. Паніотто.

– *А як відбувалось Ваше подальше професійне становлення, яким було коло Ваших наукових інтересів?*

– Я вже сказав про тему дисертаційного дослідження. Ця ж проблематика була і темою докторської дисертації "Методологічні та методичні проблеми обґрунтованості соціологічного дослідження (на досвіді вивчення ідеологічного процесу)", яку я захистив у 1985 р. у Москві, де навчався в докторантурі. Ця проблематика червоною ниткою проходила через все моє наукове життя. Проте мені доводилось приймати участь і бути керівником численних емпіричних досліджень з актуальних проблем суспільного життя. Першим було дослідження (1969 р.) плинності кадрів на промислових підприємствах, згодом – це вивчення морально-психологічного клімату в трудових колективах; дисципліни праці; соціальної активності; ціннісних орієнтацій різних категорій працівників; соціального планування розвитку підприємств, районів і міст (зокрема Києва); політичної поведінки різних верств населення України, дослідження бюджету робочого часу партійних і державних керівників тощо. З часом – це актуальні економічні, політичні та соціальні проблеми розвитку незалежної України; соціальні проблеми нелегальної транзитної міграції в країні; стан масової свідомості; тенденції формування громадської думки та суспільних настроїв; становлення громадянського суспільства; рейтинги політичних партій та рухів; органів державного управління тощо. Важко перерахувати тематику досліджень, які, як правило, проводились на замовлення державних органів, політичних партій або окремих діячів, іноземних фондів та інститутів або спільно з колегами партнерських зарубіжних університетів. Всі ці дослідження формували професійні якості і погляди на соціологію, стимулювали теоретичні та методологічні пошуки та забезпечували якість емпіричного базису узагальнень та достовірність вивідного соціологічного знання. А тому, крім традиційних (дисертаційних) наукових проблем, висвітлених у публікаціях, я маю також наукові публікації практично з усіх вище перерахованих тем. Я говорю про це тому, що хочу підкреслити настановчу думку, що справжнім соціологом може бути лише той фахівець, який знає свою науку не тільки з книжок, а й з власного досвіду емпіричних досліджень суспільного життя, того середовища, в якому він є повноцінним суб'єктом суспільних відносин і їх експертом.

Нарешті, щоб завершити Ваше питання про професійне становлення, кілька слів про сказане вище з біографічної точки зору. Все моє наукове життя пройшло в трьох закладах. Сім років роботи в Інституті філософії АН України, 15 років роботи у Вищій партійній школі (пізніше – Інститут політології та соціального управління) і 22 роки в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Кожна з цих установ стала важливим і необхідним етапом наукового і викладацького зростання. Перш за все я зрозумів, що науковець і викладач – різні спеціальності, які окремо мають свої недоліки і переваги. Науковець знає багато і глибоко про предметно обмежену галузь дослідження. Викладач має більш широку загальну підготовку, але поверхову, часто не бачить сутності проблем.

Я вдячний академічному інституту за прекрасну творчу атмосферу, де цінувалась новизна, інноваційний прорив, а не енциклопедичність промовця. Здобутий там досвід – це неперехідна цінність, атрибутивна ознака дослідника. Нажаль, наші університети не вчать науковому пошуку, а тому ми часто спостерігаємо повну безпорадність студентів і аспірантів при викладі думок, якщо вони, навіть, і є. Я сподіваюсь на радикальні позитивні зміни у ВНЗ із введенням магістерських програм, принаймні на нашому факультеті є зрушення у творчій підготовці студентів.

Викладацькій роботі я навчився у Вищій партійній школі. Це був елітний навчальний заклад, за умовами і рівнем підготовки кадрів до цього не перевершений. Я кажу елітний не тому, що в ньому навчались партійні та державні керівники, які здобували другу вищу освіту. Елітним він був за рівнем матеріального забезпечення, розвинутої ін-

фраструктури навчального процесу і, головне, за кількісним і якісним складом викладачів. Доктори наук і професори склали 70% викладачів, решта – кандидати наук, доценти. Організація навчального процесу була такою, яка нині лише декларується Болонськими стандартами. Педнавантаження викладачів не перевищувало 300-500 годин в залежності від фаху і форм роботи. Практикувались проблемні лекції, лекції-диспути за участю двох професорів, тематичні конференції слухачів, ділові ігри, тощо. Акцент робився на самостійну роботу слухачів (студентів). Найбільше часу займала індивідуальна робота – співбесіди, консультації, кураторська робота, підготовка рефератів та курсових робіт. Особливо мені подобались семінари-дискусії (4 години), де обговорювалися 2-3 питання навчального курсу з обов'язковим контролем участі кожного слухача. Дуже ефективними були так звані групові теоретичні співбесіди (6 годин), на яких обговорювалися першоджерела класиків, з обов'язковим заліком по темі для кожного слухача. Як наслідок, 50-60 відсотків випускників одержували диплом з відзнакою. Викладачі ж за такою зайнятістю навчальним процесом мали змогу регулярно проходити стажування, підвищувати кваліфікацію, писати книжки та дисертації. Для прикладу, на кафедрі, якою я завідував, працювало 15 викладачів, з них 10 були доктори наук, професори. Чотири з них захистили докторські дисертації на цій кафедрі. Серед тодішніх моїх викладачів – відомі сьогодні в Україні і за кордоном філософи і соціологи Лой А.М., Огородник І.В., Причепій Є.М., Осовський В.Л., Москаленко В.В., Стукало С.М., Панюков В.Н. та інші.

Але найбільш напружений період моєї педагогічної, наукової та організаційної роботи пов'язаний з нашим університетом. На початку 1990р. Київський університет оголосив конкурс на посаду завідувача новоствореної кафедри соціології праці та управління. Я прийняв участь у конкурсі та виграв його, ставши завідувачем кафедри у складі ... самого себе. Та я не поспішав її комплектувати, бо був переконаний в її непотрібності. Навпаки – підготував доповідну записку до Вченої Ради університету з обґрунтуванням своєї концепції підготовки фахівців з соціології і запропонував ... ліквідувати свою кафедру та створити натомість нову кафедру методології та методів соціологічних досліджень. Чекав спротиву, але, на мій подив, Вчена рада одногосло підтримала мою пропозицію практично без дискусій. Отож почав комплектувати вже нову кафедру за новими критеріями. Першим викладачем на ній був зарахований А.П. Горбачик, що виріс на цій кафедрі до декана факультету. Згодом кафедру поповнили В.І. Паніотто, О.Г. Виноградов, О.М. Тихонов, І.Ю. Лизогуб, М.В. Сидоров, а далі інші, як правило, випускники нашого університету.

– *А як було прийняте рішення про створення факультету? Чому це трапилося лише через рік?*

– Із створенням нової соціологічної кафедри, другої за рахунком, був зроблений перший крок до створення факультету. А попереду чекала ще велика підготовча робота. Справа в тому, що наш університет тоді, як і зараз, був відомий в світі навчальний заклад, випускники якого цінувались і в нашій країні, і за кордоном. Керівництво університету не могло піти на створення такого факультету, що поступався б іншим факультетам за престижністю, за матеріально-технічною базою і викладацьким складом. Розрахунки показували, що для того, щоб забезпечити належну роботу факультету, потрібно мати в його структурі мінімум 4-5 кафедр, без врахування лабораторій, навчально-методичних кабінетів, комп'ютерних класів тощо. Все це разом мало забезпечити розробку і реалізацію за загальноуніверситетськими критеріями навчальних планів, освітньо-професійних програм і кваліфікаційних характеристик фахівців. Отже, було прийнято рішення створити факультет на базі двох соціологічних та двох психологічних кафедр з додачею до них загальноуніверситетської кафедри педагогіки для спільної підготовки соціологів та психологів. Це рішення було правильним, бо з самого початку наш факультет не поступався іншим гуманітарним факультетам ні якістю підготовки, ні престижністю, ні конкурсом абітурієнтів.

– *Відомо, що у квітні 1991 року відкрився новий факультет соціології та психології в нашому університеті, а Вас обрано його деканом. Які ж проблеми вирішувались в перші роки його існування?*

– Про перші кроки і плани на майбутнє я говорив в інтерв'ю газеті "Київський університет" у червні 1991р. Прочитавши його сьогодні, я згадав, що проблем було немало. Але приємно відзначити, що всі вони вирішені, а плани виконані і перевиконані. Час тоді був у нашій країні нелегкий, її вразила тяжка і затяжна економічна і фінансова криза після розпаду СРСР. Інфляція сягала понад 1000 відсотків, зростало безробіття, різко впала заробітна плата, дуже скоротилось фінансування освіти та науки. Тоді посадовий оклад професора дорівнював нинішній стипендії наших студентів. Деякі вищі навчальні заклади вдалися до скорочення спеціальностей, викладачів, набору студентів. Але треба віддати належне тодішньому керівництву нашого університету. Університет з честю подолав всі проблеми, вдалося зберегти викладацький і науковий потенціал і, навіть, наростити здобутки. Уже в 1992р. ми відкрили на факультеті дві нові кафедри, Центр соціологічних досліджень на господарчо-розрахунковій основі. Робота Центру забезпечила надходження певних коштів, тут проходили науково-дослідну практику студенти і, навіть, одержували за це заробітну платню. В найкращі часи тут працювало до 40 співробітників, які виконували 7-8 тем, в тому числі, зарубіжних замовників.

Продуктивним виявилось налагодження міжнародних зв'язків з зарубіжними партнерськими університетами США, Канади, Англії і, особливо, Німеччини. Нам вдалося двічі перемогти на конкурсі Європейських університетів для участі у виконанні міжнародних освітніх програм "TEMPUS TACIS". Завдяки цьому ми змогли досить швидко укомплектувати комп'ютерні класи сучасною технікою та поповнити бібліотеку новітньою фаховою літературою. Уже в середині 1990-х років десятки наших студентів і аспірантів щорічно навчалися в університетах США, Європи, Канади та інших країн. Кожен четвертий викладач факультету проходив стажування за кордоном (звісно, це були ті, що знали іноземні мови). До викладання на факультеті за програмами партнерської співпраці залучались відомі фахівці з Німеччини, Бельгії, Англії, США, Канади та інших країн. В організації цієї співпраці важливу роль грав заступник декана з наукової роботи А.П. Горбачик, якому підпорядковувалась також міжнародна співпраця факультету. Активну участь у цій роботі брали також проф. Л.Ф. Бурлачук та проф. Л.П. Коваль. Остання налагодила наші творчі зв'язки з колегами з польських університетів.

– *Скажіть, будь-ласка, а чому ж зараз у нас немає таких інтенсивних зарубіжних зв'язків, особливо щодо навчання студентів за кордоном?*

– Я не знаю, яка ситуація сьогодні з навчанням студентів за кордоном. Але переконаний, що таких можливостей зараз більше. Коли я говорив про навчання за кордоном наших студентів, аспірантів та викладачів, мова йшла про безкоштовне навчання, за рахунок приймаючої сторони. А от чому мало таких відряджень тепер, то маю таку гіпоте-

зу. Наша державна влада доклала багато зусиль для того, щоб Європейський Союз та США втратили інтерес до України. До того ж вони достатньо викачали для себе нашого інтелектуального потенціалу. Я можу назвати десятки наших випускників, що працюють за кордоном, деякі студенти просто не повернулися з навчання. На жаль, це стосується і викладачів. Я згадував проф. Коваль П., але вона вже років 15 живе і працює в США, до речі, за фахом. Також здібний викладач факультету, випускниця нашої кафедри І.Ю. Лизогуб теж давно виїхала і працює в США.

– У зв'язку з цим у мене є ще таке запитання: чи відомо Вам про наукові досягнення перших студентів факультету?

– Якщо Ви маєте на увазі їхній науковий доробок, тобто перелік проблем, які вони вирішили в соціології, то про це я не берусь говорити, хоч, звісно, дещо знаю. Але це тема окремого інтерв'ю. Я можу сказати лише про непрямі свідчення їх досягнень. Серед наших випускників уже десятки кандидатів наук, доцентів. На кожній кафедрі нашого факультету працює по кілька викладачів – наших випускників. Дехто працює в інших ВНЗ і академічних установах, є керівники дослідницьких організацій та підрозділів, є багато державних службовців. Уже кілька років, як захистив докторську дисертацію і став професором наш випускник П.А. Кутуєв. Сподіваюсь, що скоро захищатимуть докторські дисертації доценти І.А. Чудовська-Кандиба та Л.В. Малес – наші випускники перших років набору, яких я пам'ятаю з першого курсу.

– Ви були Президентом соціологічної асоціації України в 1990-98 роках. Яку роль вона відіграла в розвитку соціології, зокрема, для становлення вузівської та академічної соціології?

– Хороше запитання, але це теж дуже широка тема. Я колись опублікував статтю про соціологічну асоціацію України в "Енциклопедичному словнику з соціології", там сказано і про це питання. Не хочеться повторюватись. Можу лише сказати, що САУ не має правових повноважень щодо соціологів та соціологічних організацій. Її вплив – це вплив морального авторитету спільноти соціологів, що її добровільно складають. У всякого професійного товариства є правила поведінки, яких воно дотримується. Зокрема, взаємодопомога. САУ сприяє проведенню наукових дискусій, нарад, виданню спільних наукових праць, розробці державних документів у галузі освіти та науки. Так, САУ підготувала текст Указу Президента України про розвиток соціологічної науки. Керівники САУ часто входять до різних дорадчих органів Верховної Ради, Кабінету Міністрів, тощо. Цим і впливають на розвиток соціологічної освіти і науки, тематику соціологічних досліджень та оцінювання їх рівня, як і рівня професійної підготовки їх виконавців.

Треба визнати, що останнім часом професійні цінності значною мірою девальювалися. З'явилось немало "соціологів-заробітчани", які відверто нехтують "Моральним кодексом соціологів", що затверджений конференцією САУ. Їх дилетантизм, як правило, войовничий. Вони безапеляційно проголошують "істину в останній інстанції", не турбуючись про аргументи і докази. Так, на кожній телевізійній передачі у Савіка Шустера сидить один і той же самовпевнений "соціолог", який щонеділі дискредитує соціологію, позиціонує себе як керівника соціологічної служби, інформація якої завжди свідчить про гарячу підтримку населенням владних дій Партії регіонів. САУ ж поки що мовчить, такі випадки не дістають належної оцінки професійного середовища, що небезпечно для соціології.

– Дякую за відповіді.

– Дякую за запитання.

Вибрані публікації В. І. Воловича: "Надежность информации в социологическом исследовании", Киев 1974; "Исторический материализм и конкретные социологические исследования", Киев 1977; "Социологические исследования в идеологической работе", Киев 1981; "Человеческий фактор: единство сознания и деятельности", Киев 1989 (соавт.); "Transit migration in Ukraine", Budapest 1994 (співавт.); "Політологія посткомунізму", Київ 1995 (співавт.); "Социология: наука об обществе", 1997, 2-ге видання (співавт.); "Соціологія. Короткий енциклопедичний словник", 1998; "Neue Tendenzen in Bildungssystem der Ukraine" In: Internationale Schulbuchforschung, 1998; "Соціальна філософія. Підручник для ВНЗ", 1999.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ВІЗІЇ ТА РОЗРІЗНЕННЯ: ПОРІВНЯЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УДОСКОНАЛЕННІ ВИКЛАДАННЯ СОЦІОЛОГІЇ: МАТЕРІАЛИ ПРОЕКТУ RESET¹

О.Д. Куценко, д-р социолог. наук, проф.

К ИССЛЕДОВАНИЮ ЗАКОНОМЕРНОСТЕЙ ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Пропонується обґрунтування наукового завдання дослідження закономірностей соціетальних трансформацій у постсоціалістичних країнах східної Європи. Систематизується досвід концептуалізації механізмів і результатів трансформаційного процесу, уточнюється поняття соціетальної трансформації і сутнісні характеристики трансформаційної динаміки суспільства. На основі аналізу сучасних досягнень у дослідженні процесу робиться спроба виділити і сформулювати положення щодо регулярностей постсоціалістичних трансформацій.

Ключові слова: постсоціалістичні трансформації, регулярності постсоціалістичного процесу, процесуальність, фазовий розвиток.

Предлагается обоснование научной задачи исследования закономерностей социетальных трансформаций в постсоциалистических странах восточной Европы. Систематизируется опыт концептуализации механизмов и результатов трансформационного процесса, уточняется понятие социетальной трансформации и сущностные характеристики трансформационной динамики общества. На основе анализа современных достижений в исследовании процесса предпринимается попытка выделить и сформулировать положения о регулярностях постсоциалистических трансформаций.

Ключевые слова: постсоциалистические трансформации, регулярности трансформационного процесса, процессуальность, фазовое развитие

The grounds of a scientific study of investigation of regularities in societal transformations in post-Socialism Eastern Europe is submitted. It is systematized the experience of conceptualizing the mechanisms and outcomes of transformation process; the concept of societal transformation as well as the core features of societal transformation dynamics are developed. The theses about regularities of post-Socialist transformation are asserted on the basis of analysis of the newest outcomes in investigations of this process.

Key words: post-Socialist transformations, transformation process regularities, processuality, phase development.

В конце 1980-х годов, в разгар советской перестройки известный российский социолог Юрий Левада обратил внимание на уникальную в историческом смысле возможность открытия фундаментальных закономерностей социальной динамики, которые становятся зримыми в условиях быстрых социальных изменений и возникающих титанических разломов социальных структур [Левада, 1990: с.8-9].

С этого времени постсоциалистические общества восточной и центральной Европы, бывшего СССР по образному выражению Питера Гована фактически становятся **лабораторией** для социальных ученых и политиков [Gowan, 1995]. Однако если политики использовали общества как лабораторию для проведения своих социальных и политических экспериментов, как сцену для собственных игр, то для социальных ученых системные трансформации обществ, развивающихся после краха государственного социализма, становятся ценностью по сути, своеобразной *исследовательской лабораторией*, в которой разрабатываются новые концепты и проверяются действующие теории.

Исследуя трансформирующиеся общества, очень неустойчивые и изменчивые, мы получаем шанс обнаружить и изучить феномены и процессы, которые обычно скрыты привычными институтами и социальной структурой, ценностями и массовой поддержкой.

Поэтому поиск ответов на вопрос *о закономерностях трансформационной динамики нами рассматривается как важная задача исследовательской программы по социологии*, решение которой может внести существенный вклад в развитие фундаментального социологического знания о такой "большой загадке", как общество в его становлении и развитии. В данной статье мы предложим не столько обоснование закономерностей постсоциалистических трансформаций в странах восточной Европы (решение такой задачи требует не только огромных уси-

лий, но и позиции "наблюдателя", позволяющей увидеть процесс в завершеном состоянии), сколько постановку задачи о наличии таких закономерностей.

Сегодня "исследовательская лаборатория" постсоциалистических обществ включает большое разнообразие национальных примеров, содержащих подобный и различный опыт постсоциалистического развития, путей и результатов системных трансформаций. Результаты трансформаций в международной исследовательской практике измеряются различными индексами, разработанными исследовательскими структурами Мирового банка, Европейского банка реконструкции и развития, ООН, Фонда "Дома Свободы", а также в рамках отдельных исследовательских проектов. С конца 1990-х годов популярным в сравнительном анализе успехов трансформаций в странах мира (около 130 наблюдаемых стран) стал индекс трансформации, разработанный Фондом Бертельсмана (Bertelsmann Stiftung) и Мюнхенским центром прикладных политических исследований (CAP). Индекс трансформации Бертельсмана (BTI – [The Bertelsmann Transformation Index]) строится на основе данных качественных экспертных оценок в странах и измеряет как состояние базовых институтов общества с точки зрения их движения к либеральной демократии и рыночной экономике, так и качество политического управления в переходных обществах. Соответственно, индекс включает два суб-индекса: 1) "индекс состояния" оценивает (а) политическую трансформацию (критерии роли государства, политического участия, закона, стабильности демократических институтов, политико-социальной интеграции) и ее результаты (тренды трансформации), (б) экономическую трансформацию (критерии уровня socioeconomic развития, организации рынка и конкуренции, стабильности валютного курса и цен, частной собственности, социальной политики, экономических результатов и устойчивости) и ее результаты (тренды экономической трансформации); 2) "индекс управления" оценивает состояние политического управления (способность исполнять решения, ресурсная эффективность, достижение консенсуса, международная кооперация), его результаты (тренды) и

¹ В цьому розділі представлені матеріали лекцій, прочитаних на весняній сесії-І проекту EVD-OSI / ReSET у квітні 2010 р. (м.Київ), яка відбулась за фінансовою підтримкою Інституту Відкритого суспільства (OSI – Цуг, Будапешт).

масштабы трудностей в управлении. Такое комплексное оценивание позволяет зафиксировать глубину и качество институциональных преобразований и провести их сравнение между странами разного типа. В таблице 1 мы представили значения и ранги двух суб-индексов индекса трансформации Бертельсмана, опубликованные в начале 2010 года и которые дают наглядную картину принципиального разделения блока постсоциалистических стран по показателям успешности институциональных трансформаций на группы восточно-центрально-южно-европейских и постсоветских стран. Анализ динамики значений индекса за годы его измерения и в сравнительной между странами перспективе показывает следующее. Группа стран восточно-центральной Европы устойчиво демонстрирует более высокие значения суб-индексов не только по сравнению

с постсоветскими, но и балканскими странами. К 2010 году разрыв значений экономических индикаторов индекса в данных странах несколько снизился, по-видимому, за счет влияния глобального финансово-экономического кризиса, который более сильно поразил более успешные страны (как Венгрия и Латвия). Однако в политическом измерении различия между странами остаются заметными. Так, если в такой восточно-центральной европейской стране, как Польша, происходило некоторое улучшение качества политических институтов, то в ряде стран юго-восточной Европы стандарты демократии к концу первого десятилетия 2000-х стали более проблематичными. Особенно заметными являются региональные различия в отношении разделения властей, свободы самовыражения и независимости судей.

Таблица 1. Значения и ранги Индекса трансформации Бертельсмана (BTI), февраль 2010 г.

	Ранг индекса состояния	Индекс состояния (10 max, 1 min)	Ранг индекса управления	Индекс управления (10 max, 1 min)
Чехия	1	9,65	9	6,95
Словения	2	9,52	18	6,55
Эстония	4	9,34	3	7,33
Словакия	6	9,14	8	7,03
Литва	7	9,04	10	6,91
Венгрия	8	9,00	20	6,51
Польша	10	8,86	19	6,52
Латвия	13	8,51	13	6,68
Болгария	14	8,36	14	6,67
Хорватия	15	8,30	16	6,61
Румыния	16	8,23	25	6,27
Македония	21	7,53	21	6,46
Сербия	24	7,39	35	5,95
Украина	37	6,55	66	4,92
Босния и Герцеговина	39	6,43	79	4,49
Грузия	52	6,03	42	5,68
Молдова	61	5,79	79	4,49
Армения	62	5,75	85	4,36
Россия	65	5,70	107	3,41
Казахстан	76	5,24	72	4,70
Киргизстан	83	4,97	91	4,17
Азербайджан	86	4,85	95	4,05
Беларусь	96	4,52	110	3,26
Узбекистан	120	3,25	124	2,10

Источник: <http://www.bertelsmann-transformation-index.de/>

Иные тенденции проявляют постсоветские страны, начальные институциональные условия трансформации которых были очень похожими: слабое государство, слабая социальная солидарность в обществах, слабый приток прямых иностранных инвестиций, отсутствие экспортно-ориентированных ресурсов (за исключением России), слабая конкуренция при доминировании региональных функционирующих элит. К середине первого десятилетия 2000-х годов в ряде постсоветских стран открылись шансы для качественного изменения трансформационного пути под влиянием массовой мобилизации и артикуляции рыночно- и демократически-ориентированных интересов, однако потенциал "цветных революций" оказался здесь быстро исчерпанным, и в большинстве стран этого региона (кроме Грузии) к 2010 году показатели институционального качества в среднем вернулись на уровень 2006 года. Также значимой стала возвратная тенденция консолидации автократий: кроме России, Беларуси, Азербайджана и Казахстана данные тенденции проявились также в Киргизстане и Армении; Украина также к концу 2010 года (по данным фонда "Дом Свободы") ухудшила свои показатели демократии. Почти все страны этого региона демонстрируют неудовлетворительный политический менеджмент (кроме Грузии в последние годы), в котором наиболее слабыми звеньями все также остаются антикоррупционная политика и интеграция гражданского общества. На фоне постсоветских стран только Украина выглядит несколько более успешной по

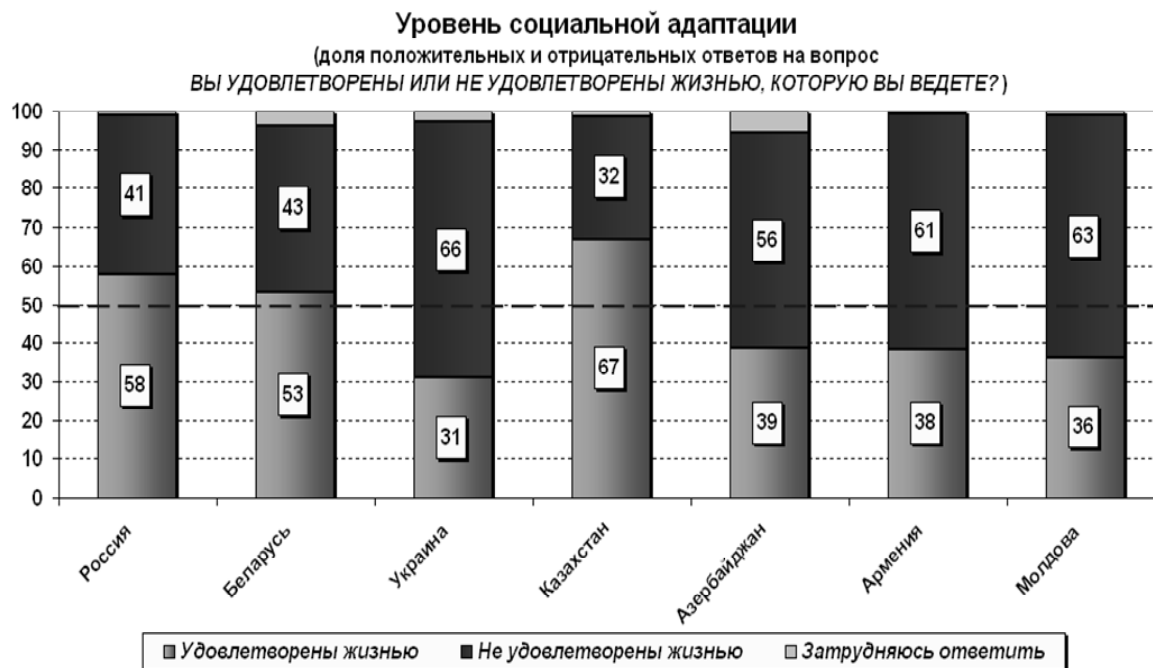
качеству базовых институтов по показателям индекса Бертельсмана, а Грузия в конце 2000-х демонстрирует существенную позитивную динамику показателей.

Вместе с тем, по уровню социальной адаптации и социального оптимизма/пессимизма украинское общество выглядит хуже всех исследуемых стран согласно данным 12-й волны Мониторинга социальных настроений населения стран постсоветского пространства, проведенного в конце 2009 года агентством "Евразийский монитор" в семи постсоветских странах (руководитель проекта И. Задорин) (рис.1-2).

Почему общества, которые имели похожие стартовые условия в начале трансформации (к концу 1980-х годов), демонстрируют заметные различия в результатах такого движения? Как объяснить эти расхождения? Есть ли общие закономерности в этом процессе? Или каждая страна проходит свой особенный путь трансформации? Как можно объяснить парадоксы, QWERTY-эффекты², вырывающиеся из "ящика Пандоры"³ в процессе трансформационного движения? В конце концов, насколько глубоко общества могут быть трансформированы?

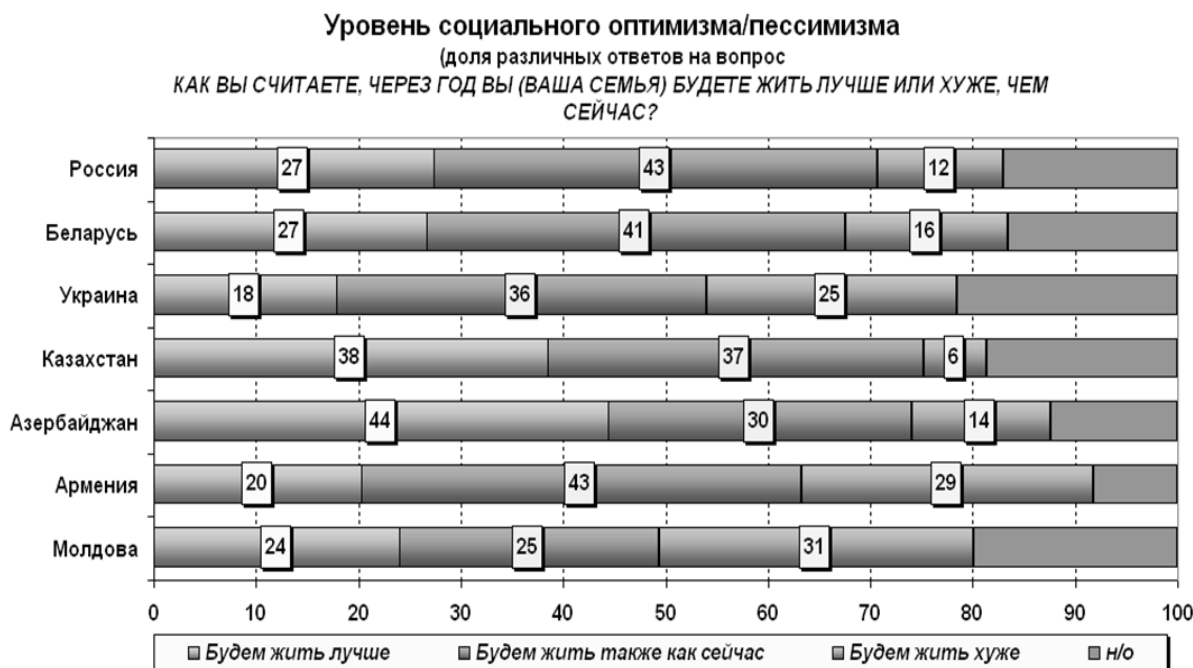
² Подразумеваются все виды сравнительно неэффективных, но устойчиво сохраняющихся в процессе трансформации стандартов, которые демонстрируют, что "история имеет значение".

³ Образ "ящика Пандоры" использует Клаус Оффе в формулировании и попытках теоретического объяснения дилемм постсоциалистических трансформаций – [Оффе, 2003: с.10].

© НП "Евразийский монитор". Ноябрь-декабрь 2009

Рис. 1. Мониторинг социальных настроений населения стран постсоветского пространства, 2009. – www.eurasiamonitor.org

© НП "Евразийский монитор". Ноябрь-декабрь 2009

Рис. 2. Мониторинг социальных настроений населения стран постсоветского пространства, 2009. – www.eurasiamonitor.org

В специальной литературе предлагаются многочисленные типологии, способы классификации, объяснения и проверки данного разнообразия с использованием критериев развитости рыночных отношений, демократической консолидации, эффективности институтов, уровня и качества человеческого развития и благосостояния обществ, степени социального сплочения, направленности геополитических ориентаций и прочее. С методологической точки зрения сравнение различных примеров постсоциалистического развития и их типология не предполагают конструирование универсаль-

ной парадигмы системных трансформаций. Более того, современная история демонстрирует немало примеров, свидетельствующих о невозможности такой парадигмы⁴. Однако, что возможно и что должно стать на-

⁴ Так, в частности, восточно-европейские трансформации по многим ключевым параметрам выглядят иначе, по сравнению с трансформациями стран Южной Азии или Латинской Америки. Тезис о невозможности усиливается представлением о роли аномальных, непредсказуемых событий, способных менять ход истории и только post factum вписываемых исследователями.

учной задачей, так это – сравнительное исследование регулярностей (закономерностей), условий их проявления, их спецификация на различных фазах процесса трансформации обществ, изучение фазовых переходов в постсоциалистическом развитии как таковом. Можно предположить, что такие регулярности могут быть типичными для определенного кластера трансформирующихся постсоциалистических обществ и даже, возможно, содержать некоторые универсальные черты для всех таких обществ конкретного исторического периода времени. Эвристический потенциал такого сравнительного исследования заключается в обнаружении общих черт и различий в конкретных условиях системных трансформаций. При этом мы должны помнить, что регулярности не являются правилом для каждого отдельного национально и культурно определенного примера трансформации. Экономическая и политическая конъюнктура, случайные обстоятельства (как например, межэтнический конфликт, финансово-экономический кризис, массовая паника, харизматическое лидерство и прочее), непредсказуемые индивидуальные выборы могут повлиять и даже нарушить течение регулярностей.

Размышления по поводу регулярностей трансформационных изменений, их изучение было и остается в фокусе особого внимания ученых, начиная с древних времен и по наши дни. Современные подходы к решению данной задачи в применении к постсоциалистическим трансформациям предполагают, прежде всего, ответ о сути процесса трансформации, который может основываться на одной из фундаментальных философских моделях социальных изменений:

1) в рамках даоистской и гераклитовской моделей развивается понимание системных трансформаций как "постоянного течения" общества: неизбежного, естественного процесса производства новых форм социальной жизни, протекающего в любом обществе и ведущего к гармонизации компонентов общественной системы, включая социальные отношения. Данная модель особое внимание уделяет самоорганизационным механизмам общественного развития. И с этой точки зрения, любое преднамеренное вмешательство социальных акторов (политиков, социальных групп, организаций), пытающихся взять под контроль процесс изменений, является лишенным смысла либо обречено на провал. Однако древняя и современная история знают немало примеров как относительной стабильности, "законсервированности" общественных форм жизни в истории, так и успешного вмешательства в процесс общественных трансформаций через реформы, которое нашло выражение в более-менее завершенных системных трансформациях обществ, достигших ожидаемых параметров по ключевым признакам. Такими примерами *contra* могут быть трансформация и образование современной государственности в Италии 19-го века, послевоенной Японии 20-го века, современной Бразилии, Чешской Республики, Словении и др.;

2) в рамках гегелевской диалектической модели системные трансформации могут быть поняты как результат взаимодействия противоборствующих, конкурирующих социальных сил и тенденций в системной динамике. Данная модель предполагает идею о том, что конфликт должен найти разрешение в обновленном системном синтезе, отрицающем старое качество системы, но при этом сохраняющем ее "работающие" па-

раметры, встраивающиеся в новые качественные характеристики и, при этом, возможно изменяющие их. Фундаментальные исследовательские вопросы, вытекающие из данной модели, – это вопросы о конкурирующих / противоборствующих социальных силах (кто является агентами системных трансформаций?), о мере изменчивости общественной системы в процессах трансформации, о социальных и культурных основаниях для обновленного системного синтеза. В конце концов, насколько неизбежным является новый синтез в трансформационной динамике общественной системы? И вновь древняя и современная история предлагают немало примеров глубоких общественных конфликтов, которые в течение долгого времени не получали разрешения в обновленной модели социальных отношений, способствовали формированию тупиковой "ветви" в общественной динамике, а значит, ставили под сомнение идею неизбежного синтеза;

3) интересной в объяснении трансформаций представляется также модель социальных изменений, развитая Т.Куном в применении к "научным революциям". Одна из фундаментальных идей данной модели гласит о том, что люди не стремятся отбрасывать утратившие эффективность парадигмы до тех пор, пока не появятся лучшие парадигмы. Это – очень важный тезис, позволяющий искать ответы на многие вызовы современных социальных трансформаций, в частности, связанные с феноменами симбиотических общественных форм – таких, как двойная институционализация (сосуществование рыночных и административных экономических правил, "фасадной" демократии и автократических по характеру социально-политических отношений), феноменами низкого уровня массового протеста в условиях глубокой социально-экономической поляризации и кризиса (как, например, в современной России или в Украине начала 2000-х годов – хотя последние примеры становятся очень условными на фоне массовых акций протеста, бунта против системы, охвативших ряд стран североафриканского и южно-европейского регионов).

В рамках этих фундаментальных моделей в современной социологии получили развитие различные концептуальные подходы, направленные на объяснение постсоциалистических трансформаций. Многие из них подчеркивают определяющее значение для характера и направленности трансформаций внутрисистемных факторов, таких как качество элит и принимаемых ими решений, качество общественных институтов. Так, в частности, теории посткоммунистической трансформации как транзита, модернизации⁵, представленные в работах А. Пшеворского [Пшеворский, 2006], Л. Бальцеровича [Бальцерович, 1999], В. Цаффа [Цафф, 1998] и др., опираются на веру в определенность целей преобразований (демократия, экономический рост, социальная защита) и закономерную логику трансформации как управляемого элитами перехода от "плана" к "рынку", от авторитаризма к демократии. Такая логика предполагает *"start-stop-start"* (термин А.Пшеворского) цикл реформ и социальных реакций на них: утверждение рыночных институтов возможно благодаря политическим решениям, принимаемым элитами, что в свою очередь стимулирует введение институтов демократии посредством выборов, результатом институциональных сдвигов становятся экономический рост и преодо-

дователями в объяснительные парадигмы. Именно на роль таких аномальных событий, приводящих, по сути, к трансформациям обращает внимание Нассим Николас Талеб в книге "Черный лебедь" – [Талеб, 2010].

⁵ Преимущественно базируются на концептуальных положениях социальной системы и современного общества Т.Парсонса, теории модернизации С.Хантингтона и получили, прежде всего, развитие на обобщении эмпирического материала трансформации авторитарных режимов в Испании, Португалии и странах Латинской Америки 1970-х годов.

ление бедности, стимулирующие укоренение демократии и системную консолидацию. Некоторые эмпирические данные подтверждают данную логику⁶, однако такая логика не стала "правилом" или закономерностью для большинства постсоциалистических стран.

Реальный процесс трансформации оказался куда более сложным, чем это предполагалось либеральными теориями модернизации и соответствующими стратегиями реформ. Иные логики вмешиваются в данный процесс, корректируя направленность и результаты трансформации: логики зависимости общества от пройденного пути (*path dependency* – термин К.Поланьи) и инерции институтов; "ассоциированной" зависимости (*associated-dependency* – термин Ф.Кардозо) от пост-имперской, пост-колониальной "матрицы", центров мир-системы и империй [Кардозо и Фалетто, 2002; Полтерович 2004, 2006; Хардт и Негри, 2004]; давления структуры и констелляции групповых интересов [О'Доннэлл и Шмиттер, 1986; Лейн, 2006, 2006а: 174-213; Селеньи и др., 2008; Пшеворский, 2004], потенциала социальных акторов разного уровня взаимодействия и динамизма социально-групповой структуры [Заславская 2002]; "структурированных случайностей" (*structured contingency* – термин К.Шмиттера) как эффектов переплетения ситуативных условий и свободы действия акторов, ограничивающих рациональность выбора; наконец, логика запаздывающего втягивания общества в глобальные и макро-региональные тренды и структурного приспособления к ним через обновление рациональности социальных взаимодействий [Генов, 1999, 2009, 2010]. Данные "логики" нашли отражение в специальных теориях постсоциалистических трансформаций, обоснованных названными выше авторами. В теории "зависимого от прошлого пути" Д.Старк, Г.Грабэр, Л.Брюст обосновывают влияние воспроизводящихся социальных сетей, структурной и институциональной инерции ранее выбранного пути на результаты постсоциалистической трансформации: сети способны перекомбинировать ресурсы и правила доступа к ним, "встраивая" новые правила в привычные сети. "Игра" с правилами и сетями рождает непредсказуемые, в том числе симбиотические социальные формы (Головаха и Панина, 2001, 2006: с. 41-46; Куценко, 2000, 2006). Козволюция постсоветского государства, новых институциональных форм и социальных сетей приводит к формированию гибридных форм социальных отношений, сильно зависящих от ценностей, привычек, прошлого опыта решения проблем в политической, деловой, повседневной жизни. Такие гибриды с неизбежностью начинают испытывать давление со стороны конкурирующих (внешних и внутренних для общества) сил (акторов, вызовов со стороны объективных тенденций развития), формируют уникальные черты постсоциалистических обществ и усиливают расхождение в путях их развития. Т.И.Заславская и В.А.Ядов вводят понятие "национального стиля трансформационного процесса" [Заславская и Ядов, 2009; Ядов 2010], подчеркивая, на примере России, зависимость вектора социетальной трансформации от особенности национального "прочтения" и встраивания в общество ("режимов и грамматик"⁷) навязываемых миросистемой правил. Такая особенность определяется национальными институтами,

⁶ В частности, стабильная корреляция между ВВП на душу населения и "минимальной" ("электоральной") демократией, которую демонстрируют все страны [Vanhanen, 2003; Inglehart & Welzel, 2005, Пшеворский, 2006].

⁷ Здесь авторы опираются на теорию "систем правил" Т. Бернса и Е. Флэм

культурой, ментальностью и человеческим потенциалом на всех уровнях социальных взаимодействий и, как результат, формирует специфический характер практик групп населения, властных структур и элит общества.

Данные теоретические разработки не остаются в стороне от пост-постклассического поворота в методологии социальных наук и обращают внимание на вариативность социальных изменений, которые находят под влиянием как кросс-культурного, культурно-структурного наследия конкретного общества, так и человеческих действий, их воображения и возможностей, продуцируемой ими социальной практики; под влиянием как закономерностей таких взаимодействий, так и вынужденных и случайных обстоятельств.

Принимая во внимание этот методологический поворот и результаты исследований "постсоциалистической лаборатории", *понятием социальной трансформации*⁸ мы описываем процесс связанных, относительно быстрых, прерывистых или непрерывных изменений системных свойств общества как реакцию на угрозу истощения ресурсов прошлой формы его развития и накопление новых конкурентных социальных интересов и ресурсов, определяющих возможность "иного" пути. Данный процесс по своей сути является самоорганизационным, в который "вмешиваются", по словам П.Штомпки, политические решения. Процесс системной трансформации означает изменение качественных характеристик базовых общественных институтов (политики и правового регулирования, экономики и культуры) и их укоренение в социальной структуре и системе ценностей общества, что влечет за собой изменение практик в основных сферах социальных взаимодействий. Достижение базовыми общественными институтами состояния более или менее устойчивого воспроизводства (развития) их качественных характеристик, отличных от доминировавших в предтрансформационный период, в сочетании с массовой поддержкой и включением в социальные практики⁹, одобряемые и регулируемые обновленными институтами, – можно считать *критерием завершенности* системной трансформации общества.

Применение синергетического, структурно-деятельностного подхода к изучению трансформационного развития общества [Куценко, 2004] позволяет сформулировать несколько теоретических положений, дающих понимание наиболее общих регулярностей в постсоциалистических трансформациях как разновидности изменений социальной системы.

1. Первое положение связано с признанием *процессуальности* как фундаментального свойства социальной трансформации. Это свойство есть результатом того, что трансформации развиваются в постоянном процессе коммуникации, который носит фазовый характер (смысловые и технологические циклы коммуникаций) и происходит между различными компонентами общественной системы в единстве их воспроизводства и изменения. Как показывал Н.Луман в теории социальной системы, интенсивная коммуникация способна приводить к самопроизводству системы. Между тем, чем более интенсивны коммуникации между обществами и их компонентами, тем более глубокие измене-

⁸ Определение понятия обосновано автором в работе [Куценко, 2004: 17-26].

⁹ Массовая поддержка институционально одобряемых социальных практик на глубинном уровне может быть измерена представленностью в обществе социальных акторов (численность, консистентность, престиж, социальное влияние), включенных в соответствующие практики, их стратегиями, ресурсами и ценностями.

ния в них могут происходить. Изменения происходят тогда, когда люди переопределяют ситуацию взаимодействия и начинают действовать в соответствии с обновленными значениями. Следовательно, для понимания трансформации, ее движущих сил, результатов и направленности недостаточно уделять внимание только институциональным формам (как, например, наличие свободных и конкурентных выборов, развитого рынка и др.) – что широко представлено в международных сравнительных исследованиях трансформирующихся обществ, а также используемых различных индексах институционального развития. Для более глубокого понимания социальной трансформации необходимо исследовать те значения, которые приписываются людьми разным ситуациям социальных взаимодействий и изменяются или воспроизводятся в процессах коммуникаций с разными компонентами социальной системы.

Кроме того, процессуальность как свойство трансформации означает необходимость ее изучения как *фазового развития*, в котором каждая фаза может демонстрировать специфические свойства¹⁰. При этом фазы трансформации не являются ее стадиями в последовательном прогрессивном развертывании процесса. Каждая фаза способна формировать собственную логику и необязательно переходить в последующую фазу; реверсивное движение также возможно¹¹.

2. Второе положение – об *относительно независимой логике в динамике* отдельных системных компонентов и обществ в целом. Трансформирующиеся общества в своем состоянии являются преимущественно внутренне рассогласованными: subsystemы общества, как относительно автономные целостности, способны развивать собственную логику, соответственно реагировать на новые вызовы особым способом. Subsystemы образования, науки, корпоративной экономики, рынков недвижимости, индустрии досуга и т.п. способны формировать собственную логику развития, которая, вместе с тем, ведет к системной декомпозиции и неустойчивости, рано или поздно требует "избирательного сродства" (в терминологии М.Вебера), разноуровневых согласований с другими subsystemами в целях обеспечения устойчивости и целостности общества как такого. Но до того как согласование станет актуализированным, автономная логика саморазвития может успеть сформировать довольно устойчивые, внешне слабо согласованные, но внутренне согласованные уникальные формы subsystem (институтов, практик). Данное положение подчеркивает высокую вероятность (значительную роль случайности) трансформационного процесса, которая – вопреки действию общих закономерностей – с необходимостью производит расхождение в направленности и результатах трансформации на разных фазах процесса. Такие расхождения в социальной динамике хорошо заметны на многих примерах постсоветских стран и стран восточной Европы, которые начинали этот путь в конце 1980-х годов в подобных условиях.

В целях поддержания собственной устойчивости общества не могут не озаботиться проблемой преодоления декомпозиции и возникших в этой связи барьеров развития, не могут не озаботиться поиском новых способов достижения согласия и координированного взаимодействия subsystem. Решение этой задачи становится

¹⁰ О фазовом характере трансформационного процесса см.: [O'Donnell, Schmitter, 1986; Куценко, 2004; Головаха и Панина, 2006] и др.

¹¹ К примеру, социально-экономическое оживление в России после кризиса конца 1990-х годов, завершившееся возвращением к традиционной автократии.

исключительно специфическим для конкретного общества, вместе с тем, его выработка также приобретает характер "избирательного сродства" и не может быть свободным от опыта решения подобных задач странами-референтами. Все это означает то, что *кластерная интерпретация* трансформирующихся обществ, предполагающая объяснение специфического через нахождение подобного в определенном классе социальных объектов (классов обществ или их подсистем) становится принципиально важной в методологии их изучения.

3. Третье положение – об *особой важности деятельностного потенциала*, или конструктивного потенциала социальных действий людей в процессе трансформации, который способен производить кооперативные эффекты системного характера, преодолевать системные ограничения и создавать новые формы социальных отношений и практик. В трансформирующемся обществе, в силу внутренней рассогласованности общественной системы, высокой подвижности и, часто, неопределенности ее качественных характеристик, определяющую роль играют не столько причинные отношения, сколько нелинейные процессы самоорганизации. В этом процессе принципиальную роль играют не столько причинно обусловленные цепочки действий, сколько возможности (шансы), формирующиеся, скорее, как результат ответной *ad hoc* реакции общества на внешние и внутренние вмешательства, потребность поддерживать конкурентноспособность в региональном / глобальном взаимодействии с другими обществами и культурами. Формирующиеся практики наследуют опыт прошлого, также наследуют ("импортируют", копируют) идеи и практики других культур (часто рождая их гибридные формы). Вместе с тем, *causa libera* в действии множественных коллективных и индивидуальных акторов, вовлеченных в определенные практики и структурные-культурные обстоятельства, способность акторов принимать решения о том, *что они хотят, что могут и каким образом могут сделать*, – корректирует направленность трансформации и определяет пределы возможных изменений конкретного общества¹². Самоорганизация приводит к спонтанным сдвигам общества от дезорганизации к упорядоченности, которая необязательно станет устойчивой.

4. Наконец, четвертое положение – о решающей роли ценностей (элит и массовых социальных групп) в трансформационном развитии, поддерживающих, направляющих или блокирующих сдвиги в социальных институтах и в сопряженных с ними практиках. Если ценности граждан ориентированы не в будущее, а в прошлое, не открыты изменениям и свободе (преодолению зависимостей), то вряд ли можно ожидать успешное завершение трансформации общества. Зависимость социальных изменений от ценностей, функционирующих в обществе, доказана масштабными исследованиями А.Сена, Р.Инглехарта и К.Вельзеля [Сен, 2004; Inglehart & Welzel, 2006] на эмпирическом материале разных стран современного мира.

Кроме того, в изучении постсоциалистических трансформаций, "уводящих" общества от системы государственного социализма и связанных (на начальной фазе трансформации во всех европейских постсоциалистических странах) с ожиданиями рыночных и демократических преобразований, ценностное измерение процесса должно включать принципиальные координаты, обозначающие предполагаемые "модернизацион-

¹² Не обсуждая природу "оранжевой революции" в Украине, можно утверждать, что "свободная причина" этого коллективного действия существенно повлияла на направленность дальнейшего трансформационного развития украинского общества.

ные" смещения институтов экономики, политики, культуры-права: 1) государственно-административная vs. рыночная экономика и способы социально-экономических взаимодействий (государственная / частная собственность, назначение / конкуренция, предписанная деятельность / предпринимательство и т.п.), 2) авторитаризм, иерархия, единоначалие vs. демократия, плюрализм, гражданское участие как способы организации публичных взаимодействий и власти, 3) право авторитета, статуса vs. право, прописанное в законе, право выбора, шансы – как ценностные ориентации в социальных взаимодействиях.

Вместе с тем, вводя такое ценностно-институциональное измерение, мы сталкиваемся *a priori* с проблемой неопределенности результата трансформационного процесса для конкретных обществ: если точка отсчета (начало трансформации) оказывается более-менее понятной, то достигаемый обществом результат является вероятностным и может быть неожиданным. Так, исследованиями Дж. Хэллвэла и Т.Ванханэна [Vanhanen, 2003] эмпирически доказано наличие связи между успехом экономической либерализации, демократического развития и культурной модернизации. Наряду с этим, как показывает опыт более чем 20-летних трансформаций стран в прошлом системы государственного социализма, успехи экономического развития и рыночных преобразований совсем необязательно оказываются сопряженными с успехами демократического развития. Россия первого десятилетия 2000-х годов, Казахстан, Беларусь стали яркими примерами относительной независимости рыночно-экономического развития от демократизации; более того, в России с усилением возвратного авторитаризма экономические успехи стали более ощутимыми. Теоретически такая несопряженность получила обоснование в работах А.Пшеворского, А.Сена, Р.Инглехарта и К.Вельзеля (см. список литературы). Также Р.Инглехарт и К.Вельзель [Inglehart & Welzel, 2006] эмпирически доказывают и теоретически обосновывают зависимость успеха демократизации от социальной структуры (гражданское общество, новые средние классы), "человеческого развития" (концепт этих же авторов) и расширения либертальных ценностей (свободы, самовыражения, гражданского достоинства). Учитывая сказанное, измерение трансформационных смещений должно быть гибким с точки зрения возможности "схватить" новые институционально-ценностные формы и механизмы их становления как слабо прогнозируемые результаты, по сути, бифуркационного развития общества.

Анализ массивного объема результатов эмпирических исследований трансформирующихся обществ и их теоретических обобщений позволяет выделить, по крайней мере, следующие специфические регулярности социетальных трансформаций:

1) несинхронный характер изменений в институциональной и культурной подсистемах общества (обнаружение которого разрушило неолиберальный миф "одновременного рыночного и демократического транзита" путем целенаправленных реформ, ведущих к ожидаемым результатам);

2) взаимосвязь демократических изменений, успехов экономической либерализации и культурной модернизации при относительной независимости экономических успехов от процесса демократизации и, в свою очередь, зависимость демократических успехов от социальной структуры и либертальных (гражданских) ценностей;

3) повышение вероятности стабильной демократии при выходе общества на более высокий уровень экономического развития, который расширяет индивидуальные ресурсы и возможности индивидуального выбора при условии, если такой экономический результат, как доказывают К.Вельзель и Р.Инглехарт, сочетается с усилением значения ценностей свободы и самовыражения, требующих институциональных, легальных гарантий безопасности индивидуального выбора¹³;

4) социетальным трансформациям присущи региональная и национальная специфика, обусловленная историко-культурным развитием конкретных обществ и кросс-культурными заимствованиями (концепт Д.Уистни);

5) характер развертывания и результаты социетальных трансформаций зависят от предтрансформационного состояния общественной системы, особенностей потери ею устойчивости, присущих обществу исторически сформировавшихся культурных традиций, устремления к свободе, что в совокупности должно обуславливать доминирование эндогенных факторов трансформационной динамики;

6) в процессе трансформации объективно неизбежной является "транзитная фаза", для которой характерна хаотизация взаимодействий в рамках общества: нестабильная "двойная" институционализация, маргинализированная социальная структура и состояние аномии;

7) характер трансформационных изменений зависит от консолидации национальных элит, их способности мобилизовать деятельность, структурный и культурный потенциалы массовых социальных акторов и элит на формирование и достижение целей преобразований;

8) процесс и результаты трансформации существенно зависят от влияния глобального капитализма, мировых и региональных центров господства, геополитических поддержек.

Обоснование (или опровержение) закономерной природы таких регулярностей и специфики их проявления в отдельных постсоциалистических странах (их типах) должно стать предметом специальных междисциплинарных сравнительных исследований, что позволит углубить знание механизмов и закономерностей общественного развития, а также усилить прогностические возможности социологической науки.

1. Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформация: Очерки на рубеже веков. М.: Наука, 1999. 2. Бальцерович Л. Навстречу ограниченному Государству / Пер. с англ. – М.: Институт Катона – Новое издательство, 2007. – 92 с. 3. Генов Н. От "переходного периода" к "социальной трансформации": концепты и реали // Социология. Минск, 2009, № 4. 4. Головаха Е., Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до "оранжевой революции" // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51. 5. Головаха Е.И., Панина Н.В. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5-22. 6. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества. Деятельностно-структурная концепция. М.: Дело, 2002. – С. 184-204. 7. Заславская Т.И., Ядов В.А. Социальные трансформации в России в эпоху глобальных изменений // Социологический журнал. 2008, № 4. С.8-22. 8. Кардозо Ф.Э., Фалетто Э. Зависимость и развитие Латинской Америки. Опыт социологической интерпретации. Институт Латинской Америки (ИЛА) РАН, 2002. 9. Куценко О.Д. Фазы и пути системных трансформаций // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / под ред. О.Д.Куценко, С.С.Бабенко. – Харьков. 2004. С. 5-10, 11-26. 10. Куценко О. Расходящиеся общества: особенности системной трансформации в России и Украине // Мир

¹³ Вместе с тем, как замечают эти же авторы: "...точная природа отношений" между экономическим развитием, демократизацией и культурной модернизацией "все также остается загадочной, как и четверть века назад" [Inglehart & Welzel, 2006].

России. Том XV, № 3. Москва, 2006. С.43 – 61. 12. Лейн Д. Подъем и упадок государственного социализма: Индустриальное общество и социалистическое государство / пер.с англ. Под общ.ред. Куценко О.Д., Беляева И.А. Киев-Харьков: Узд-во Института социологии НАНУ, 2006(а). 13. Лейн Д. Элиты, классы и гражданское общество в период трансформации государственного социализма // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006, 3 З. – С. 14-31. 14. Меркель, Вольфганг (2006). Теории трансформации. Структура или актор, система или действие? // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей. Т.1: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы / Научн.ред. Владимир Гельман / Пер.с нем. – СПб.: М.; Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. С. 55-88. 15. Мониторинг социальных настроений населения стран постсоветского пространства / Агентство "Евразийский монитор", 2009 г. – www.eurasiamonitor.org 16. Мюллер К., Пикель А. Смена парадигм посткоммунистической трансформации // Социологические исследования, 2002, № 9, с. 67-82. 17. Оффе К. Дилемма одномерности: демократизация и рыночная экономика в Восточной Европе // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей. Т.2: Постсоциалистические трансформации в сравнительной перспективе / Научн.ред. Владимир Гельман / Пер.с нем. – СПб.: М.; Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – С.6-22. 18. Поланьи К. Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени. СПб. – 2002. 19. Полтерович В. Институциональные ловушки: есть ли выход? // Общественные науки и современность. 2004. № 3. 20. Полтерович В. Стратегии институциональных реформ. Перспективные траектории // Экономика и математические методы. 2006. Т. 42. Вып. 1. 21. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. Пер с англ. / Под ред. проф. Бажанова В.А. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2006. – 320 с. 22. Селены И., Гил Эял, Элеанор Тоунсли / Пер.с англ. Киев: Институт социологии НАНУ, Харьковский нац.ун-т им.В.Н.Каразина, 2008. – 320 с. 23. Сен А. Развитие как свобода / Пер.с англ. – М.: Новое издательство, 2004. 24. Талейб Нассим Николас. Черный лебедь Под знаком

непредсказуемости / Пер.с англ. Под ред. М.Тюнькиной. – М.: Колибри, Азбука-Аттикус, 2010. 25. Тамаш П. О чем свидетельствует сравнительный анализ пост-коммунистических трансформаций // Социальные трансформации в России теории, практики, сравнительный анализ / под ред. В.А.Ядова. – М., 2005. – С. 528-561. 26. Уайт С. Еще раз о посткоммунистической трансформации // Социологические исследования. – 2003. – №11. – С. 60-66. 27. Хардт М., Негри А. Империя / Пер. с англ. под ред. Г.В. Каменской. М.: Праксис, 2004. 28. Цаф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития // Социологические исследования. – 1998. – № 8. – С. 14-26. 29. Цаф В., Хабих Р., Бульман Т., Делей Я. Германия: трансформация через объединение // Социологические исследования. – 2002. – №5. – С. 19-36. 30. Ядов В. А. К вопросу о национальных особенностях модернизации российского общества // Мир России, 2010, № 3. – С.46-56. 31. Burns T., Flam H. The shaping of social organization. Beverly Hills: Sage, 1987. 32. Genov, N. Managing Transformations in Eastern Europe. – UNESCO-MOST, Paris; RGD, Sofia, 1999. 33. Genov, N. The Global Trends in Eastern Europe. – Berlin: Ashgate, 2010. 34. Gowan, P. Neo-liberal theory and practice for Eastern Europe. In: New Left review, 1995. 213: p.3-60. 35. Huntington S.P. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics // Comparative Modernization: A Reader /Ed. by C. Black. – N.-Y. : Free Press, 1976. – P. 25–61. 36. Inglehart R. and Christian Welzel. Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence. – Cambridge University Press, 2006. 37. O'Donnell G., Schmitter P. C. Transition from Authoritarianism. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore ; London : Johns Hopkins University Press, 1986. – 96 с. 38. Stark O., Bruszt L. Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe. Cambridge Univer.Press, 1998. 39. The Bertelsmann Transformation Index (BTI) www.bertelsmann-stiftung.org/publications 40. Vanhanen, T. Democratization: A Comparative Analysis of 170 Countries. London: Routledge. 2003. 41. Welzel Ch., Inglehart R., Klingemann H.-D. Human development as a General theory of Social Change: A Multi-Level and Cross-Cultural Perspective. Discussion Paper FS III 01-201. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 2001. Pp. 3-4.

Надійшла до редколегії 15.10.10

N.B. Genov, prof., doctor hab.

CONTROVERSIAL TRENDS IN EASTERN EUROPE NEW SOCIAL CONSTELLATIONS AND NEW CONCEPTUAL MAPS

The article proposes the analysis of the debates and the authors' conceptualization on society and societal change in the context of the Eastern European societal transformations. Rethinking of the concepts of social changes, transitions and societal transformation is grounded on reconstruction of the positivist analysis of social changes in terms of German sociological tradition as well as analysis of two types of modern society. Conceptual scheme of structural factors of societal transformation is grounded on inclusion into analytical perspective the influence of the global trends to societal transformation in Eastern European societies. The

Keywords: societal changes, societal transformation, Eastern European societies, global trends.

Стаття пропонує аналіз дебатів та авторську концептуалізацію суспільства та соціальної зміни у контексті трансформаційних процесів у Східній Європі посткомуністичної доби. Переосмислення концептів соціальної зміни, транзиту та соціальної трансформації ґрунтується на засадах реконструкції позитивістського способу аналізу соціальних змін в межах німецької соціологічної традиції, а також аналізу двох типів модерного суспільства. Концептуальна схема структурних факторів соціальної трансформації ґрунтується на включенні в аналітичну перспективу впливу сучасних глобальних трендів на процеси соціальної трансформації у країнах Східної Європи.

Ключові слова: соціальні зміни, соціальної трансформація, суспільства Східної Європи, глобальні тренди.

The most traditional and simultaneously most topical issue in the social sciences is the issue of the moving forces, processes and effects of societal change. All classics of sociology used to focus on it since sociology historically emerged as a science about society and societal change. The intellectual efforts of generations of sociologists brought about well differentiated conceptual frameworks of structures and actors, functions and contradictions at the level of society. Nevertheless, each new generation of sociologists discovers new fields for conceptual development and empirical research on society and societal change. This should not be surprising since both societies and the knowledge about societies change fast. The changing of the concept of societal change will remain a particularly topical issue in the long run.

The task of the present paper is to draw a preliminary balance of the debates on society and societal change in the context of the Eastern European societal transformations. However, the first step is the bridging of the recent Eastern European intellectual and practical

experience with some relevant episodes in the conceptual developments during the decades preceding 1989.

1. Rethinking the Positivist Dispute in German Sociology

Some two decades before the profound changes in Eastern Europe the locus of promising social change was Western Europe. Several days in May 1968 it seemed that the "late capitalism" was probably doomed to become history. This impression turned to be an illusion soon. Capitalist markets and democratic political institutions once more demonstrated their adaptability to rapidly changing historical circumstances. In the leftist intellectual circles the feeling remained that unique opportunities for change of the socio-economic system as a whole were missed. Other intellectuals saw their ideological preferences towards *individualist liberalism* confirmed by the gradual changes which followed the events of May 1968. What was strikingly left out of serious reflection was the relevance of the events for the further elaborations on the concept of societal change. The relevance of the conceptual issues

concerning society and societal change was overshadowed by the overwhelming relevance of the political events and their implications.

Therefore, it might be promising to refresh the memory that the student movements in France and in Germany were intellectually very much influenced by the critical theory of society of the Frankfurt school. Ideas of intellectuals related to this inhomogeneous group were transformed into simplified slogans igniting students on the barricades in Paris and in the street riots in West Berlin. What were the reasons for the attractiveness of these ideas to students? Has the feeling of missed opportunities somewhat to do with the content of the ideas of the Frankfurt school? The best way to answer the questions is the return to the debates which intellectually prepared the students upheavals at the end of the 1960s.

The turn to the nearly forgotten intellectual history immediately leads to the book collection which was attractively and somewhat misleadingly related to an alleged positivist dispute in German sociology. The major opponents in the dispute were Theodor W. Adorno as leading theoretician of the Frankfurt School and Karl R. Popper as the symbolic figure of the intellectual stream which was known in Germany as critical rationalism. The key idea represented by Adorno in the methodological dispute concerned the necessity to always keep the concept of the totality of society in the background of the discussions on the methodological approaches to society and societal change. Briefly summarized in Adorno's words, all data used in sociology "are structured by the interconnectedness of the societal totality"[Adorno, 1969]. To the contrary, Popper insisted on the precise definition of specific situations for the purposes of methodologically well guided study on human action. The guidance should make it possible to apply the method of objective understanding in order "to sufficiently analyze the *situation* of the acting human individual"[Popper, 1969].

At the first glance, the controversy between Adorno and Popper referred to well known differences between methodological holism and methodological individualism. The debate was more complicated since the methodological differences between both discussants were ontologically based on rather different views about social reality and societal change. Adorno represented a vision of social reality which was influenced by ideas of Marx but moved away from their materialist and revolutionary core. Adorno believed that capitalist society had to be changed since it was marked by deep cultural contradictions [Adorno, 1966]. However, he did not pay special attention to the structural characteristics of society understood as totality. In particular, Marx' stress on the interplay of economic, political and cultural structures and on the determining role of economic processes in social development was far from his understanding of society and societal change. Consequently, he did not keep to any pre-conception concerning the historical mission of the working class and its organizations. If any particular social group had to be the leading force in the change of capitalist society, it was the group of leftist intellectuals. For the purpose they could only use the means of enlightenment.

The methodological individualism of Popper was inherently connected to a radically different vision of society and social change. He vehemently attacked the idea of society as a totality developed by Platon, Hegel, Marx and many others and particularly the attempts to prepare and implement revolutionary change of whole societies. According to the political liberal Popper all such attempts had ended up or were doomed to end up in ideological and political totalitarianism. It was related to

immense human sufferings in history [Popper, 1966]. As an alternative, Popper used to stress the advantages of the rationally designed and implemented piecemeal evolutionary improvement of particular social situations.

The dispute between Adorno and Popper on society and societal change remained mostly at the level of the social philosophy. Neither Adorno nor Popper did develop specific concepts of societal structures of society or of the moving forces and processes of societal change. Popper regarded this very task as futile. For him, exactly as for Margaret Thatcher later, the relevant entities were the acting individuals while the concept of society was just a misleading construct. Thus, both important theoreticians could be hardly helpful in the efforts to systematically describe and explain the Eastern European societal changes. But their visions of social change could help to identify some paradoxical developments in the study and management of societal development. This mostly concerns the mutation of liberalism in theoretically and practically handling societal development.

2. Two Types of Modern Societies

It was the sociologist Talcott Parsons who systematically elaborated on differentiated concepts of societal structures and societal development. He applied these concepts in his study on the modernization of societies and identified two historical types of social modernity. In particular, he elaborated on the achievements and shortcomings of the Soviet type of modernity. In this sense his theory and historical analysis could be helpful if there was a real need to approach the Eastern European societal changes by using scientifically sound conceptual frameworks.

Parsons' research interest on modernization and modernity had a clear focus. It was society defined as "the type of social system characterized by the highest level of self-sufficiency relative to its environments, including other social systems" [Parsons, 1977]. The major innovating and integrating factor in societal systems was assumed to be the value change in the sense of value generalization and the maintenance of value-normative patterns. This is the conceptual key for understanding Parsons' interpretation of the achievements and deficiencies of both parties in the polar confrontation during the Cold War.

As to Eastern Europe, Parsons recognized the achievements of the Soviet Union in the rapid industrialization and in the fast increase of the educational level of the population. But he also identified the crucial problem in this variant of modernization. It did not produce and reproduce the cultural legitimacy of the political leadership: "we suggest, then, that the process of the democratic revolution has not yet reached the equilibrium in the Soviet Union and that further developments *may* well run broadly in the direction of Western types of democratic government, with responsibility to an electorate rather than to a self-appointed party" [Parsons, 1977: p. 127]. The prognostic implications of Parsons' analysis for the further development of Eastern Europe were strong.

Parsons was successful in his analysis and prognostication because he already possessed the best elaborated theoretical concept of society. Its structure followed the pattern of four functions A-G-I-L [Parsons, 1977: p. 11] which had to be performed by all social systems. His theory of modernization was clearly based on this concept of society historically defined as modern nation-state. Consequently, his analysis of modernization was guided by *methodological nationalism*, or, more precisely, by *methodological societalism*. Casting a closer look at his theoretical model and his methodological approach from the vantage point of present-day debates

on globalization and regional development, one may be struck by the narrow scope of Parsons' conceptual framework. He hardly made any mention of the relevance of supranational integration schemes. The very topic of globalization was missing in his theorizing.

There were not these deficiencies of Parsons' theory but ideological controversies which made his ideas out of intellectual vogue. Individualist and subjectivist theorizing took the lead in the mainstream sociological theory and research during the seventies and the eighties of the last century. They were not particularly relevant for theoretically catching up with the emerging profound changes in Eastern Europe. The studies focusing on societal development in the context of the developing world system [Wallerstein, 1974-1989] were practically not seen as theoretically relevant to the processes in the region as well. This situation is a clear verification of the point that social sciences are too much prone to intellectual discontinuities and resist the cumulative conceptual development.

3. The Theoretical Emptiness of the Transition Concept

Thus, there was no well elaborated and influential concept of society widely circulating in the social sciences in the end of the 1980s. Instead, there was a conceptual vacuum in the moment when the systematic description and explanation of the imminent profound societal changes was very much needed for the purposes of their rational management. The fashionable concept of social structuration was practically of no use and virtually nobody tried to apply it. There was no time to rethink traditional theoretical debates. Nobody even considered the re-vitalization and application of Parsonian concepts. The dramatic events could not wait, since the autumn of 1989 they followed each other fast, the social time accelerated immensely.

Logically, political slogans immediately occupied the conceptual vacuum. Everywhere in Eastern Europe one could be struck by the catchy slogan "Back to normality" seriously repeated by serious intellectuals. The slogan seemed to be fully transparent. After the aberrations of state socialism, some kind of restoration of normality was needed. But restoration of what was actually needed? With only few exceptions, Eastern European societies had been economically dominated by agriculture before state socialism. Nearly all of them had dictatorial regimes. The level of education was low as a rule. Who actually wanted the return to this 'normality'? Moreover, no restoration was possible since there was a fundamental discontinuity in the economic, political and cultural development of the region. What one could only expect was an all-encompassing *adaptation to qualitatively new domestic and international circumstances*. Not slogans with the sense of "back to" but concepts focused on "forward to" were needed. Thus, the concept of "transition to" was hastily put in circulation to fill in the conceptual vacuum.

The meaning of the concept seemed to be clear enough. The question "Transition to what?" could be immediately answered: Transition to democratic political institutions and to market economy. Already the first discussions about constitutional changes signaled how deceptive the transparency of the transition concept was. Eastern Europeans had to learn fast that there were many versions of democratic political order. It was not the issue of democracy "as such", but the choice between parliamentary or presidential democracy, between proportional or majoritarian electoral systems, between one-chamber or two-chamber parliament which mattered. The aim "transition to a market economy" turned out to be blurred as well. Eastern Europeans learned in due course that there were liberal market arrangements in the world

but also tightly regulated "social market economies". Thus, the nebulous slogan "transition to a market economy" had to be replaced by discussions about institutional arrangements which could presumably be best adapted to the local conditions.

The time was already ripe to focus less on slogans than on the explanation and management of the ongoing social processes. In this intellectual context serious attention was paid to the famous "dilemma of simultaneity". In its extreme versions it stated the very impossibility to rationally manage simultaneous changes in the major action spheres of society – economy, politics and culture. Casting a glance at the accumulated historical experience one should immediately understand that simultaneous changes were practically unavoidable. This experience questions the meaning of the debates on the sequence of political, economic and cultural changes as well. According to influential pundits, the Eastern European governments had to start with economic liberalization followed by the stabilization of the liberalized macro-economic conditions. Then privatization had to come to the top of the agenda of reforms.

As for the privatization itself, the experts of the World Bank were unanimous: Big-Bang privatization had to have absolute priority [Sachs, 1993]. The gradualist strategy of privatization was basically rejected since it could only increase the losses due to reforms and thus deepen and prolong human suffering [Åslund, 2007]. Knowing previous intellectual debates, one could be only struck by this strategic orientation since the experts of the World Bank and the International Monetary Fund were exclusively neo-liberals at that time. They all have forgotten that the classical liberal Karl Popper was definitely against the big-bang of rapid societal change since it was doomed to cause massive human sufferings according to the historical experience. Instead, he stressed the necessity of rationally designed and implemented step-by-step evolutionary improvements of particular social situations. The liberalism of Jeffrey Sachs and his fellow-experts in Eastern Europe did not have anything to do with the rationalist visions of Karl Popper. Paradoxically enough, the neo-liberals preferred radical change of the totality of Eastern European societies exactly the way in which Theodor Adorno and other intellectuals from the Frankfurt school imagined the necessary societal change. It seemed that the only reasonable explanation for the radical change of mind of liberal thinkers was the practical consideration of the neo-liberal experts to prevent the re-establishment of the former economic and political order at any rate.

Nobody had the time or the interest to think about the reasons for this intellectual mutation of liberalism at the beginning of the nineties. New topics like the famous "dilemma of simultaneity" attracted the intellectual debate. Logically enough, the decision-makers did not care about it. They had to opportunistically react to *simultaneous* burning needs for urgent reforms of economic, political and cultural institutions. Nowhere did the economic reforms follow the normative vision of "liberalization – stabilization – privatization". No financial resources were available for stabilization of enterprises before their privatization. The typical answer of leading Russian reformers to the question of why they started privatization immediately after the liberalization of markets was rather simple: Otherwise there would have been hunger throughout the country.

The weaknesses of the intellectual debates concerning the Eastern European transition to democratic political arrangements and market economy were not due to the immaturity of social sciences alone. The complexity of the ongoing changes in itself was immense. If taken in isolation, the introduction of democratic political institutions in Eastern

Europe exhibited nearly identical features with the political change in countries of Southern Europe or in Latin America [Linz and Alfred, 1996]. However, there was also a profound difference since nowhere in the world had the means of production been as largely socialized as in Eastern Europe in the course of the socialist development. Many other specifics of the Eastern European overcoming of state socialist economic and political organization could be identified in terms of conceptual pairs defining rationality [Genov, 1991].

Taking the relationships between *individual and collective rationality*, one could identify the tension between the emerging knowledge based society and the state-socialist centralized definition of tasks and top-down hierarchical control. The very logic of knowledge based economy and society required that individuals should increasingly participate in decision-making and in the control of technological, economic and political processes. The trend towards participatory democracy was greatly facilitated by the rising educational level. Contrary to this trend, Eastern European rulers continued to keep to the centralized system of economy, politics and culture. Thus, the deprivation of large groups of individuals of their right to develop initiative and to take responsibility questioned the collective rationality of state socialism based on the state ownership on the means of production. The state ownership was intended to eliminate negative effects of capitalist competition driven by greed and causing alienation and economic crises. But the excessive state intervention in economic affairs produced its own irrationalities by suppressing the evolutionary achievement of market competition. This de-differentiation of economy and politics was the major reason for the slow pace of technological innovations in Eastern Europe. The deficit of incentives for responsible work and creativity in innovations could not be efficiently compensated by indoctrination, use of violence or by the mere necessity of earning a living. In the long run the disrespect to individual interests brought about mass dissatisfaction with the conditions of work and the standards of living. Thus, the shortcomings of centralized economic organization caused permanent shortages of goods and services. In turn, the shortages reproduced organizational pathologies in the enterprises and in the national economy, as indicated by diminishing returns on new investments [Kornai, 1992].

This and other inherited contradictions of state socialism had to be overcome by radically reshuffling of the institutional frameworks. The state monopoly in economic life and politics had to be demolished. However, there were no elaborated and proven mechanisms for transforming state ownership into private ownership on such a large scale. There was no free domestic capital in the Eastern European countries which could be used for private entrepreneurship. To the contrary, most Eastern European societies were overburdened by international indebtedness. All Eastern European countries had extreme difficulties in adapting to competitive foreign markets. In addition, the political culture was dominated by patterns of authoritarianism. The ideal of the non-zero sum political game could not easily take the lead. Political victory was typically understood as the total defeat of the opponent. Thus, the task was to introduce the modern market exchange in Eastern Europe and to develop political institutions which could regulate it in a democratic way. The democratic institutional reforms implied a temporary dysfunction of state administration. It came about under the conditions of a deep economic and cultural crisis. Unstable situations of this kind tend to nourish political frustration and forces which are inclined to break with the rules of the democratic political game in favor of authoritarianism.

Intensive cultural and political problems were also focused on the relationships between *short-term and long-term rationality*. The background was the striking difference between the slow social time of state socialism and the accelerated social time of the transition. Under state socialism the attention was focused on the grievances and conflicts of everyday life. In a sharp contrast, the official propaganda was future-oriented. At the end of the eighties Eastern Europeans did not want to accept the ideology and politics of permanently postponed gratification any more. They could no longer bear the contradiction between the promised future welfare and the reality of housing shortage, deficits of goods and ecological disasters. Thus, the reservations against the centralized long-term planning were well founded. But the crucial points were neglected that liberal markets are short-sighted and can never perfectly balance themselves. The neglected evolutionary universal of market arrangements was reinstated at the expense of the evolutionary universal of long-term state regulation of economic activity.

The discussions on the moving forces, ends, means and outcomes of the Eastern European transition invigorated intellectual life in the region and worldwide. Some of the discussions had real theoretical meaning and implications for decision-making. But generally the studies in the framework of "transitology" did not develop any clear conceptual core. Their degree of theoretical cohesiveness was low, their capacity to reach systematic descriptions and explanations of the ongoing processes turned out to be rather limited. Their contribution to the development of social science and politics came increasingly under suspicion. Other conceptual frameworks were urgently needed in order to guide research and policy recommendations. The time was ripe for taking stock of the rapid social and intellectual developments.

4. From "Transition" to "Societal Transformation"

The above experience of the early nineties drove the *need to change the conception of change* in Eastern Europe. Failures of national adjustments to the new economic environment strengthened the view that the technological and economic lag dividing Eastern and Western Europe would continue to be substantial much longer than expected. The inevitable conclusion followed that the level of material well-being in both parts of the continent would remain rather different in the foreseeable future. Competitive politics brought about turmoil and disappointment even in the Polish society which was praised for its pioneering achievements in the post-socialist economic restructuring. It was already common sense in Eastern Europe that the commercialization of all action spheres had undermined moral and aesthetic values and norms. Unemployment, impoverishment and crime prevented the self-realization and undermined the future prospects of large social groups in the region. The previous hierarchical system of power relationships was replaced by steep inequalities of income and wealth. The social time decelerated for large segments of the Eastern European societies. This casted doubt on the meritocratic effects of the post-socialist reforms and re-vitalized the culture of survivalism.

Therefore, it turned out that the seemingly clear goals of the *transition* as defined in the early nineties became blurred in the course of the complex and uncertain *transformations* of Eastern European societies thereafter. The need to develop and apply a better defined concept of societal transformation became urgent. The related debates will continue to be topical in the long run like the debates on the concepts and approaches related to the French Revolution of 1789 [Stone, 2002; Kates, 2006]. The Eastern European reforms needed new conceptual

developments and systematic empirical tests of the elaborated concepts.

When searching for explanatory models analysts had to be selective. The time was ripe to exclude narratives like those concerning the stages of *cultural trauma*. This conceptual model only allows for sketchy references to structural dynamics. The same holds true for the temptation to explain the tensions in the economic and political development of Eastern Europe by referring to *civilizational deficiencies* in knowledge and in organizational skills. More promising options offered, for instance, the three-dimensional conceptual framework developed and applied by T. I. Zaslavskaya. It makes meaningful operationalizations and explanatory variations possible [Yadov, 2007].

The major reason for the variety of conceptual models is the diversity in the changes themselves. Each society in Eastern Europe is performing its own *specific* transformation. Nevertheless, comparative analyses of societal changes in the region show that there are identifiable *common features* in their starting points, their course and their preliminary results. These features characterize the historical type of the *post-socialist societal transformation*. It took a variety of specific paths and brought about different results from country to country. How could this large variety of problem situations, changes and their outcomes be conceptualized? The complexity of the task might be partially managed by using *sensitizing concepts* which serve *ad hoc* historical explanations. If the intention is to achieve systematic descriptions and explanations of individual societal transformations and to try to theoretically generalize the cognitive outcomes, then the development and use of sensitizing concepts cannot be a promising strategy. It questions the possibility of developing generalized sociological knowledge with systematic explanatory potential.

Thus, the task could be resolved by developing the explanatory potential around a concept based on stable ontological foundations but allowing constructive freedom. The concept should help to resolve traditional dilemmas of the relationships between individual and collective action, between economic, political and cultural factors of social development, between stability and change in social life. The differentiated concept of *social interaction* might help to achieve this result. The concept combines the structural and action-oriented theoretical approaches in sociological theory building by referring to five subsystems of the societal system, namely the environmental, technological, economic, political

and cultural subsystems of society. This differentiation can be further elaborated concerning typical structural issues which the transformations have to resolve, the ensuing specific tasks and the intended effects of their resolution.

First, in the context of the Eastern European reforms the most urgent task was the change of the distribution and use of political power. In fact, in the course of the reforms the political systems in Eastern Europe developed polyarchic structures [See Dahl, 1998] which were qualitatively different from the hierarchical institutional patterns of state socialism. The most important changes were the establishment of a working division of powers and the differentiated party system. In addition, national politics in Eastern European societies had to be adapted to the controversial dynamics of international politics.

Second, new patterns of economic organization were introduced. The changes primarily concerned the ownership of productive assets, but unavoidably also the patterns of investment, production, distribution and supply. In the historical context, the key issue of economic restructuring was and remains the adjustment of the national economic systems to the open global markets of goods, services, financial exchange and labor.

Third, the change in the value-normative systems of Eastern European societies occurred simultaneously with the change of political and economic institutions. The very core of the new value system came to be the concept of universal human rights together with the concept of sustainability in all its dimensions.

Fourth, in this broad context of simultaneous changes, the productive infrastructure was transformed in order to bring about more efficient technological chains and patterns of participation in the international division of labor.

Fifth, although the environmental limitations of technological and economic growth had been well known since the beginning of the seventies [Meadows, Donella, Jørgen Randers and Dennis Meadows, 2004], the comprehensive approach to environmental protection only became possible in Eastern Europe in the course of the societal transformations. They opened up access to environmentally friendly technologies, to the market calculations of natural resources and to patterns of democratic control on the impact of technology and economy on the environment.

The so differentiated transformation processes in major action spheres and between action spheres occurred within the impact of regional and global processes: [Genov, 1999].

Figure 1. Structural dimensions of societal transformations in Eastern Europe

Global and regional impacts	Issue		Task		Potential effect	Global and regional impacts
→	Environment-friendly restructuring	→	Ecologization	→	Adjustment to the need for environmental protection	←
	↑					
→	Technological restructuring	→	Informatization	→	Adjustment to the information technologies	←
	↑					
→	Cultural restructuring	→	Universalization	→	Adjustment to the innovations in culture	←
	↑					
→	Economic restructuring	→	Marketization	→	Adjustment to the dynamics of the open markets	←
	↑					
→	Political restructuring	→	Democratization	→	Adjustment to the rationalization of politics	←

The next step of conceptualization concerns the *action dimension* of the Eastern European societal transformations. The major analytical concepts refer to individual and collective *social actors*, their *relations* and the *social processes* in which they are involved. Following this analytical differentiation, the adjustment to more efficient institutional and behavioral patterns requires changes in the major *action characteristics* of society. New types of *actors* are emerging in the course of the transformation. Private entrepreneurs, democratically responsible state officials and associations of civil society are taking the lead as bearers of new forms of social and economic organization and action. The problems in this context are focused in the convergence and divergence of the interests of *individual and collective, national and transnational* actors. New actors create and sustain new social *relations*. These are marked by the shifting focus from the distribution of political power to the economic

reproduction of society and from hierarchical to associational relations. The societal transformations in Eastern Europe engender an immense variety of relations between *coordination* and *conflict* as well as relations between the traditional institutional *hierarchy* and the dynamic institutional *poliarchy*. The emergence of new actors and relations is a *process* which brings about a variety of expectations, desires, decisions, actions and outcomes. *Short-term* goals and their effects characterize some of these processes. Others are bound to exert *long-term* impacts on individuals, groups and societies. Some processes have or will have only *local* relevance by influencing specific groups or communities. Other processes have or will have broader geopolitical and even global relevance. The analytical differentiation of tasks and effects according to the three action dimensions of the societal transformation can be schematically presented together with the impact of the context as follows:

Figure 2. Action dimensions of the societal transformations

Global and regional impacts	Dimension		Tasks		Effects	Global and regional Impacts
→	Actors	→	Initiative and responsibility	→	Competitiveness	←
	↕					
→	Relations	→	Balancing hierarchy and poliarchy	→	Meritocracy	←
	↕					
→	Processes	→	Effective allocation of resources	→	Innovation	←

The multidimensional concept of Eastern European societal transformation is intended to theoretically reproduce the complexity of the ongoing processes in the region together with the concomitant uncertainties and risks. The concept is not rooted in any assumption about linearity or the inevitable success of the transformations. To the contrary, the underlying assumption concerns the possibility of both achievements and failures in the transformation of Eastern European societies. Some social groups, some organizations or territories do adapt to the new conditions successfully, while others do not. Some societal transformations bring about evolutionary achievements while others reach only modest and others rather sobering results or just fail.

Bearing in mind the level of organizational development of Eastern European societies at the beginning of the nineties, one could have assumed that the post-socialist transformations would be implemented in the form of controlled social innovations. The processes in East Germany, in the Czech Republic or in Slovenia tentatively followed this pattern. In most other Eastern European countries influential neo-liberal visions and policies favored spontaneous market forces. Thus, the societal transformation deviated there from the pattern of organized change. Transformations were additionally influenced by the worldwide recession cycle at the end of the eighties and the beginning of the nineties. Its negative imprint leaves the much deeper recession twenty years later as well.

5. Paradigmatic Re-orientation to the Growing Relevance of Global Factors

The differentiation among the Eastern European countries was due to three major types of factors. *First*, divergences in the post-socialist transformations were caused by the variety of inherited technological, economic, political and cultural structures (*path dependency*). In some cases the differences in inherited structures had centuries-long histories. Another set of factors for convergence and divergence in the post-socialist transformations was related with the *quality of decisions* taken and implemented in the course of the transformations. *Third*, their impacts on the particular societal transformations exerted also various *external factors* like the European integration and the ongoing globalization.

When studying the Eastern European post-socialist transformations, one could hypothesize that as powerful the influence of *path dependency* and *quality of decisions* on the post-socialist transformations might be, the major and crucial factor determining the content, the speed and the effects of the transformation increasingly is the globalization. Only until recently this assumption could be regarded as intriguing or even as path-breaking hypothesis. The global financial and economic crisis of 2008-2009 turned out to be the verification of the hypothesis. The year to year negative socio-economic changes affected differently but –with very few deviations – practically all Eastern European societies. This development powerfully made manifest the overwhelming influence on global processes on societal transformations:

Table 1. Growth of real GDP and external debt in Eastern Europe in 2009

Country	GDP growth (y/y, in %) ¹⁴	External debt growth (2008Q4/2009Q4, USD bln) ¹⁵
Albania	0.4	na
Armenia	-7.4	1,830
Belarus	-5.2	6,866
Bosnia and Herzegovina	-5.3	na
Bulgaria	-7.4	3,821
Croatia	-3.9	8,727
Czech Republic	Na	3,461
Estonia	-9.1	-1,773
Georgia	-2.8	na
Hungary	-4.7	6,616
Latvia	-11.7	-348
Lithuania	-19.0	669
Macedonia	-1.5	na
Moldova	-8.3	263
Montenegro	-5.1	Na
Poland	1.6	36,051
Romania	-6.3	16,666
Russian Federation	-4.7	-7,810
Serbia	-3.7	na
Slovakia	-6.9	13,327
Slovenia	-4.4	3,177
Ukraine	-4.4	2,314

Given the large variety of national, regional and global historical circumstances, one should notice both the theoretical strength and the limitations of the concept of societal transformation. It is currently the most sophisticated conceptual model for the study of structure and dynamics of modern societies. The strength of the model consists in its link to the structures and processes of modern nation-states. However, this is also the limitation of the model since *the major moving forces of societal change are increasingly the moving forces of the supranational globalization*. Societies have to adapt to changes which come about due to the global technological division of labor, the fierce competition on the global markets, the global political insecurity and the global convergence and divergence in culture. "Methodological nationalism" is in-built in the concept of societal transformation and could be radically overcome in the constructive way only by opening of this society-centered model towards processes of global relevance.

How can this methodological and theoretical shift be implemented? One may start from the re-orientation of production. The turn from the processing of matter and energy towards collection, processing, and use of information is obvious. It is also obvious that the powerful information processes which triggered this change are concentrated in organizations. They need huge amounts of information for the preparation of organizational decisions, for their implementation and control on the implementation. Briefly summarized, omnipresent formal organizations need larger and larger amounts of information of a better and better quality in order to steadily *upgrade their own organizational rationality*. The process has far reaching consequences in the development and realization of individuals. In the context of the progressing division of labor and development of knowledge-based society individuals receive more and more differentiated and broader social spaces for their autonomous orientation,

decision and action. This is the global trend of *individualization* as defined by two complimentary processes. The first one concerns the social-structural changes of the conditions for individual action. The second refers to the cognitive quality of the preparation and implementation of action by individuals. The strategic orientation of the actions of individual and collective actors worldwide today is towards increasing the efficiency of the means for conquering and dominating the natural and social world. The rising influence and relevance of this pattern of orientation and action might be conditionally called the *spread of instrumental activism*. This process is closely related to another cultural and institutional trend of the *universalization of value-normative systems*. The trend is developing around the concepts and institutionalized practices of human rights and sustainability.

The theoretical re-orientation under scrutiny is guided by the assumption that the transformations of the post-socialist Eastern European societies could be best described and explained as adaptations to these four global trends [Genov, 2007].

6. Controversial Global Trends and Cognitive Tasks

If scrutinized closely, each of the four global trends under discussion reveals a large and growing variety of manifestations. They tend to cause mutual reinforcement or hindrance between the trends. The same holds true for the four global trends themselves. Each of them provokes its own counteracting forces. The global trend of upgrading the rationality of organization brings about and reproduces organizational pathologies as side-effects of the rationalization. Individualization comes about very often at the expense of the common good of society thus undermining social cohesion. The spread of instrumental activism questions various dimensions of social sustainability as a rule. Last but not least, the

¹⁴ EBRD statistics <http://www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/growth.pdf> (05.05.2010).

¹⁵ The World Bank Statistics Table C1 – Gross External Debt Position <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/DATASTATISTICS/EXTDECQEDS/0,,contentMDK:20721050~menuPK:4704712~pagePK:64168445~piPK:64168309~theSitePK:1805415,00.html> (10.05.2010).

universalization of value-normative systems provokes various forms of value-normative particularisms.

Given this contradictory character of the ongoing globalization it should not be surprising indeed that the societal adaptation to these global processes is full of contradictions in itself. This could be immediately recognized in the rather diverging assessments of Eastern

Europeans concerning the post-socialist transformations of their societies. The numerous positive developments notwithstanding, large segments of the Eastern European population tend to regard the transformation towards market economy as a failure. This might be clearly seen in the assessments about winners and losers after twenty years of economic transformation:

Table 2. "Would you say that the economic situation for most people in your country today is better, worse, or about the same as it was under communism?" (2009, in %) [Two Decades After the Wall's Fall, 2009]

Country	Better	Worse	About the same	DK
Poland	47	35	12	6
Czech Republic	45	39	12	3
Russia	33	45	15	7
Slovakia	29	48	18	5
Lithuania	23	48	15	14
Bulgaria	13	62	18	7
Ukraine	12	62	13	12
Hungary	8	72	16	5

The above data are very much sobering. Whatever the specific definition of "economic situation", and "most people" might be, it is obvious, that the memories about everyday economic security and the stability of the social security systems under state socialism still reproduce nostalgic feelings concerning the situation before the changes in 1989. But the major reasons for the dissatisfaction with the current economic situation are certainly related to the present day conditions in the region. We witness an immense increase in the social complexities which individuals, groups, organizations and societies have

to cope with in order to preserve their integrity while adapting to the stream of economic changes. Competition is becoming fierce in all fields. Only the strengthening of moral and institutional regulations together with the retention of enough space for personal autonomy and creativity can prevent competition from getting out of control. Instead, Eastern Europeans have also witnessed two decades of weakening of the moral and institutional regulations. So, it should not be surprising that they are massively critical also to the situation in action spheres outside of economy:

Table 3. "National problems today beyond the economy in the former Eastern bloc" (2009, answers "yes", in %) [Two Decades After the Wall's Fall (2009) p.76.]

Country	Corrupt political leaders	Crime	Illegal drugs
Bulgaria	76	76	74
Czech Republic	71	55	51
Hungary	76	69	54
Lithuania	78	76	66
Poland	58	49	49
Russia	52	51	54
Slovakia	52	55	46
Ukraine	70	56	46

The social sciences could offer promising insights into the causes and reasons for the new deficits in transparency and for the pathological developments. These insights are very much needed for the management of the ongoing processes. The explanatory and predictive capacities of the social sciences could increase substantially, provided their theories would be consequently constructed by focusing on the sources, course and consequences of social development. In ontological terms, it always consists of mutual influences of micro-social and large-scale macro-social processes. Therefore, a combination of the research techniques which use the "telescope" of the macro-social and those which use the "microscope" of micro-social analyses is needed.

The implementation of this program for conceptual advancement in the study of socio-economic development presupposes interdisciplinary work, cross-paradigmatic interaction and a cross-fertilization of theoretical and empirical research. This is the only way to develop social sciences which have a clear cognitive value and are able to guide the practical management of social development. A major reference point for the completion of this task consists of developing and applying concepts of social structures and functions. Today it is uncontested that a *range* of well-

differentiated analytical concepts is needed to accumulate and systematically analyze empirical data, to make generalizations, to substantiate explanatory hypotheses and to carry out effective prognostic procedures. In addition, special attention paid to globalization has brought about a series of innovations in the study of social development. Globalization involves a large variety of actors and structures that are subject to change through different paths and logics. Against this background, the traditional teleological understanding of social development as a progressive improvement in social relations and processes gives way to a neutral definition. Nowadays it is pertinent to understand social development either as a substantial improvement in the adaptability of a social system to its environment or as a decline and dissolution of a system's structures and functions. This re-definition of social development raises many questions concerning the linearity and progressive overtones of modernization theories.

Another major issue concerns the concept of society. Recent studies on globalization, regionalization and 'glocalization' have revealed an extraordinary variety of micro- and macro-social causes of social processes as well as of their consequences. As a result, "methodological nationalism" is no more feasible. Trans-national and trans-

cultural comparisons have become extremely important and should increasingly take the lead in the social science systematic descriptions and explanations. Nevertheless, contemporary social reality is still very much structured along the lines of nation states and this fact puts some limitations on the concepts focused on globalization. Constructive balances are needed in each specific effort to explain societal change.

Could sociology successfully cope with the tremendous challenges of this rapid social and intellectual development? The answer should refer to the outcomes of the analysis of convergence and divergence in the controversial contemporary social development. The success and failure of Eastern European adaptations to global trends offer the perfect subject matter for carrying out this test on disciplinary performance. So far, the diverse and profound changes in Eastern Europe have one common denominator. This is the transfer of institutional patterns which have already proved their efficiency in managing industrialized societies. This transfer concerns value-normative orientations and institutional structures which embody major trends in the development of modern societies.

Is this development of Eastern Europe really unique? Undoubtedly, the experience of the regional transformation is as unique as every event in history is. As seen from a broader historical and conceptual perspective, the societal transformations in the region are just a special case of the worldwide change of everyday life and deep social structures. The overall trend of strengthening the individual initiative and responsibility cuts across social systems, functions and processes. Together with the increase of social complexity, social dynamics has put well-established patterns of hierarchic government on trial. The high complexity of processes brought about by numerous influential actors with diverging interests has come to the forefront. Efforts to cope with the growing social complexity by means of polyarchic frameworks involve state institutions and business organizations, political parties and voluntary associations, as well as social movements and groups. Their interplay fosters social change which questions established structures and roles. The crucial tasks now are the improvement of knowledge on social dynamics together with the improvement of the institutional mechanisms of its governance [Bornschiefer, 2008].

All of these processes offer abundant causes, reasons and consequences which might be well described and explained by the concept of risk understood as *the probability of the dysfunctional effects of processes on social systems*. The stress on the risk concept does not imply any understanding of present-day societies as being especially prone to risks, as *risk societies per se*. Under circumstances such as natural calamities (volcano eruptions, floods or epidemics) or in cases of social crises such as wars or riots, societies throughout human history have always been "risk societies". The real point is that modern secularized, individualistic and achievement-oriented societies have developed a specific *culture of risk*. This lays the stress on the scientifically based *perception and assessment* of risk factors as well as on rationalized *risk management*. This culture of risk and its institutional frameworks are dominated by *calculations of risk factors* and by *accountability for risks*. The context of calculations and accountability is the *all-pervading competition* which is taking place under conditions of permanent *uncertainty and change*.

In order to cope with the new situation, advanced democratic societies have developed and are maintaining a tight safety net for the protection of individuals and groups

who fail to cope with the competition. Protection from basic risks like illness, poverty or unemployment is increasingly regarded as a matter of universal human rights. The safety net includes state-supported welfare and private insurance. Both schemes socialize risk and thus strengthen social integration. However, they are also factors which diminish the propensity for risk-taking. Therefore, a special problem in democratic society is the balance (or imbalance) of the propensity for risk-taking and the lack of readiness to take risks. The *practical* problem is how to balance the need for the institutional management of risk with the preservation of enough space for autonomous decision and risk-taking on the part of individuals and groups. Stability and innovation in society depend on the way in which this balance is established and maintained.

As seen from this point of view, national transformations are major risk factors themselves. They always bring about uncertainty and instability. Marketization and democratization confront individuals and groups with the responsibility of making decisions and acting under permanent uncertainty. The paternalistic props of the traditionalist and authoritarian social and economic organization belong to the past. There are good reasons to consider the *globalization of risk* [Beck, 2007], since uncertainty and instability of current national transformations in Eastern Europe are brought about by global trends. Thus, there are important cognitive reasons for the special attention to the relationships between risk and national transformations as well as between risks and global trends.

- Adorno, Theodor W. (1969) 'Zur Logik der Sozialwissenschaften'. In: Adorno, Th. W. u. a. Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie. Darmstadt und Neuwied: Luchterhand, S.126. 2. Popper, Karl R. (1969), Die Logik der Sozialwissenschaften'. In: Adorno, Th. W. u. a. Der Positivismusstreit..., S. 120. 3. Adorno, Theodor W. (1966) Negative Dialektik. Suhrkamp: Frankfurt am Main. 4. Popper, Karl R. (1966) The Open Society and Its Enemies. London: Routledge&Kegan Paul, 5 rev. ed. 5. Parsons, Talcott (1977) The System of Modern Societies. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. 6. Wallerstein, Immanuel (1974-1989) The Modern World System. New York: Academic Press, Vol. I-III. 7. Sachs, Jeffrey (1993) Poland's Jump to the Market Economy. Cambridge, Mass.: MIT Press, pp. 1-34. 8. Åslund, Andres (2007) How Capitalism Was Built. Cambridge and New York: Cambridge University Press, Ch.2. 9. Linz, Juan J. and Alfred C. Stepan (1996) Problems of Democratic Transition and Consolidation. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 10. Genov, Nikolai (1991) 'The Transition to Democracy in Eastern Europe: Trends and Paradoxes of Social Rationalization'. International Social Science Journal, N 128, pp.131-141. 11. Kornai, János (1992) The Socialist System: The Political Economy of Communism. Princeton, N.J.: Princeton University Press. 12. Stone, Bayley (2002) Reinterpreting the French Revolution: A Global-historical Perspective. Cambridge, U.K., New York: Cambridge University Press. 13. Kates, Gary, Ed. (2006) The French Revolution: Recent Debates and New Controversies. New York and London: Routledge. 14. Yadov, V.A. (2007) 'Teoretiko-konceptual'nye ob'yasneniya "postkommunisticheskikh" transformatsiy'. [Theoretical and conceptual explanations of "postcommunist" transformations]. In: Plotnikov N.A. and I.P.Popova. Eds. Rossiya reformiruyushchayasya [Russia in reforms]. Moscow: Institute of Sociology, pp. 13-23, p.19-20. 15. Dahl, Robert (1998) On Democracy. New Haven: Yale University Press. 16. Meadows, Donella, Jørgen Randers and Dennis Meadows (2004) The Limits to Growth. White River Junction, VT: Chelsea Green Publishing Company. 17. Genov, Nikolai (1999) Managing Transformations in Eastern Europe. Paris and Sofia: UNESCO-MOST and REGLO, Ch. 1. 18. EBRD statistics <http://www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/growth.pdf> (05.05.2010). 19. The World Bank Statistics Table C1 – Gross External Debt Position <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/DATASTATISTICS/EXTDECQEDS/0,,contentMDK:20721050~menuPK:4704712~pagePK:64168445~piPK:64168309~theSitePK:1805415,00.html> (10.05.2010). 20. Genov, Nikolai (2007) 'Gesellschaftliche Transformation als Öffnung zu globalen Trends'. In: Genov, Nikolai and Reinhard Kreckel. Eds. Soziologische Zeitgeschichte. Berlin: Sigma, pp. 267-286. 21. Two Decades After the Wall's Fall (2009) Washington, D.C.: Pew Research Center, p. 40. 22. Bornschiefer, Volker (2008) Weltgesellschaft. Grundlegende soziale Wandlungen. Münster: LIT, p. 144 f. 23. Beck, Ulrich (2007) Weltrisikogesellschaft: auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПОЗНАНИИ СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ФЕНОМЕНОВ

В статье рассмотрены вопросы, связанные с теоретико-методологическими основаниями сравнительных социологических исследований как средства познания современных социальных феноменов: особенности различных видов сравнительных социологических исследований; определение роли и места кросс-культурных исследований в социологии; обоснование специфики сравнительных социокультурных исследований с учетом опыта изучения социальных изменений в украинском обществе.

Ключевые слова: сравнительное социологическое исследование, кросс-национальные и кросс-культурные сравнения, социологический мониторинг, субъективная культура, социальный феномен, концептуализация, смещение данных.

У статті розглянуті питання, пов'язані з теоретико-методологічними засадами порівняльних соціологічних досліджень як засоби пізнання сучасних соціальних феноменів: особливості різних видів порівняльних соціологічних досліджень; визначення ролі і місця крос-культурних досліджень у соціології; обґрунтування специфіки порівняльних соціокультурних досліджень з врахуванням досвіду вивчення соціальних змін в українському суспільстві.

Ключові слова: порівняльне соціологічне дослідження, крос-національні і крос-культурні порівняння, соціологічний моніторинг, суб'єктивна культура, соціальний феномен, концептуалізація, зміщення даних.

Theoretical and methodological background for comparative sociological investigations as a tool for cognition of modern social phenomena is in the focus of consideration. The special features of different kinds of comparative sociological research; a role of cross-culture investigations in sociology; the grounding of comparative socio-cultural research are analyzed taking into account experience of social change study in Ukrainian society.

Key words: comparative sociological research, cross-national and cross-cultural comparison, sociological monitoring, subjective culture, social phenomenon, conceptualization, data shift.

Все познается в сравнении... Древний афоризм во многом справедлив (разве что чрезмерно категоричен). Столь же категоричен, как и утверждение Эмилия Дюркгейма о тождественности понятий "социология" и "сравнительная социология" [Дюркгейм, 1995, с.151]. По крайней мере Нейл Смелзер рассматривает сравнительный метод в ряду других, к которым он относит статистический метод, кейс-стади, метод эвристических предположений и эксперимент [Smelser, 1973, с. 45-57]. Сравнение – далеко не единственный метод научного познания. Особенно, когда речь идет о естественных науках. Хотя и здесь экспериментальное исследование имеет научную ценность, только в том случае если его данные воспроизводимы. Если мы можем сравнить факты, полученные первооткрывателем, с аналогичными результатами повторных исследований – тогда имеет смысл говорить о реальной связи природного явления. В социальных науках полная воспроизводимость условий повторного исследования практически невозможна. Однако это не означает, что невозможны обоснованные сравнения. Скорее, невозможны концептуальные обобщения без сравнительных исследований. Даже кросс-секционные исследования, в разряд сравнительных не зачисляемые в силу того, что их дизайн предполагает получение данных и сравнение в рамках одной выборки, по своей сути являются сравнительными, поскольку анализ данных в них основывается на межгрупповых сравнениях показателей.

Без сравнения можно наблюдать и описывать, но вряд ли возможно объяснять и прогнозировать. Попытки перейти от наблюдений, полученных в единичных исследованиях, к теоретическим выводам, минуя сравнительный анализ, неоднократно приводили к неоправданым концептуальным обобщениям. Многие категоричные и алармистские выводы, полученные в исследованиях, проведенных в постсоветских обществах, были обусловлены игнорированием сравнительной методологии – как в социально-пространственном, так и в социально-временном аспектах. Однако до сих пор чаще всего проводятся единичные исследования, позволяющие получать уникальный срез социальной действительности, так же далекий от ее репрезентации, как далекий опрос одного респондента от репрезентативного опроса населения. Зависимости между пе-

ременными, обнаруженные в единичном исследовании, являются только уникальными наблюдениями, не позволяющими делать обоснованные утверждения об устойчивости и социально-пространственной локализации полученных зависимостей. Но именно это – поиск общего и особенного в различных социальных системах, в различных сегментах социального пространства и времени, обнаружение универсальных и локальных тенденций и закономерностей – является задачей сравнительных исследований.

Сегодня трудно представить эмпирическую социологию без систематических сравнительных исследований. А ведь еще в середине прошлого столетия методологии и серьезной практики компаративных исследований в социологии не было. За последние десятилетия в этой области сделано многое. Опубликованы фундаментальные труды, издаются специализированные журналы, в Европе и мире осуществляются многолетние кросс-национальные проекты¹⁶. Однако остается немало проблем, связанных с определением возможностей и ограничений в исследовании сравнительных характеристик различных культур, обществ и социальных групп. Эти проблемы существенно актуализировались в последние два десятилетия в связи с процессами глобализации и посткоммунистической трансформации. Последний аспект наиболее актуален для социологов постсоветского пространства, для которых международные сравнительные исследования приобретают едва ли не решающую роль в познании тенденций и закономерностей трансформационных процессов. При этом, как это ни удивительно, именно в нашем социологическом пространстве теоретико-методологические проблемы социологической компаративистики остаются крайне мало исследованными. А ведь именно этим проблемам в последние два десяти-

¹⁶ Afrobarometer. <http://www.afrobarometer.org>
Eurobarometer. http://ec.europa.eu/public_opinion/standard_en.htm
European Community Household Panel Survey. <http://epunet.essex.ac.uk/echp.php>
European Social Survey. <http://www.europeansocialsurvey.org>
European Value Survey. <http://www.europeanvalues.nl>
International Social Survey Programme. <http://www.issp.org>
Latinobarometer. <http://www.latinobarometro.org>
World Values Survey. www.worldvaluessurvey.org

летия уделяется все больше внимания в методологической литературе, и прежде всего в связи с необходимостью обоснования сопоставимости данных, полученных в рамках масштабных проектов кросс-национальных исследований [Hantrais, Magnen 1996; Kohn, 1989; Harkness, Van der Viejver, 2003; Oyén, 1990; Park, Jowell, 1997]. В этой статье я коснусь только отдельных проблем, представляющих, на мой взгляд, определенный интерес для дальнейшего развития теории и методологии сравнительных социологических исследований в контексте изучения современных социальных феноменов:

- особенности различных видов сравнительных социологических исследований;
- определение роли и места кросс-культурных исследований в социологии;
- обоснование специфики сравнительных социокультурных исследований с учетом опыта изучения социальных изменений в украинском обществе.

В социологии находят применение различные виды сравнительных исследований, каждое из которых выполняет специфические методологические функции. Наиболее широкое распространение имеют выборочные кросс-секционные исследования, в рамках которых осуществляется сравнение показателей, характеризующих общее и особенное у представителей различных социальных групп. Результаты кросс-секционных исследований позволяют предполагать, что по определенным показателям есть сходство и различие социальных групп, интересующих исследователей. Для подтверждения этих предположений необходимы повторные исследования, позволяющие судить об устойчивости и воспроизводимости полученных результатов. В наиболее общем виде классификация повторных исследований может быть представлена следующим образом:

1. Несистематические повторные исследования
2. Систематические повторные исследования
  - социологический мониторинг
  - панельные и лонгитюдные исследования

Социологический мониторинг как разновидность сравнительного диахронного исследования в современной эмпирической социологии является наиболее популярным методом изучения сущностных характеристик и направленности социальных изменений. Благодаря тому что методика организации мониторинговых исследований обеспечивает регулярное обследование многочисленных генеральных совокупностей (население страны, определенного региона и т.п.) выборочным методом по стандартной процедуре и с устоявшейся системой показателей, социологический мониторинг позволяет изучать изменения по определенным социальным показателям на групповом уровне, фиксируя так называемые "нетто" изменения, которые отображают совокупный результат изменений в обществе или в социальной группе. Следует упомянуть, что социологический мониторинг не ставит своей целью определить "брутто" изменения – эффекты изменений в определенных направлениях на индивидуальном уровне, поскольку это является целью другой разновидности диахронных исследовательских процедур – панельных исследований, в которых объектом периодического обследования становятся всегда одни и те же люди, которые попали в выборку на первом этапе формирования выборочной совокупности.

В идеале, исследователю, изучающему социальные изменения, нужно учитывать как групповые, так и индивидуальные сдвиги в массовом сознании и поведении. Но когда речь идет о многолетнем изучении социальных изменений на макросоциальном уровне, проведение

панельных исследований становится практически невозможным, поскольку невозможно "поддерживать" в неизменном состоянии выборку такого исследования в течение многих лет. В отличие от панельной выборки, выборочная совокупность социологического мониторинга для каждого обследования формируется из новых респондентов, которые попадают в выборку за счет процедур вероятностного отбора. Поэтому многолетние исследования социальных изменений осуществляются преимущественно мониторинговыми методами с сосредоточением внимания именно на "нетто" изменениях, которые свидетельствуют о чистом эффекте социальных сдвигов в определенном направлении независимо от изменения мыслей, настроений и поведения каждого человека, попавшего в выборочную совокупность.

Следует отметить, что термин "мониторинг" по отношению к регулярным социологическим исследованиям с целью изучения социальных изменений в общенациональном и сравнительном международном аспектах преимущественно применяют социологи постсоветских стран. Первый общенациональный мониторинг на постсоветском пространстве был осуществлен Всероссийским центром исследований общественного мнения как ежемесячный опрос по единой выборке и системе социальных показателей ("Мониторинг социальных и экономических перемен"). В мировой социологии термин "социологический мониторинг" обычно не используют, когда речь идет о диахронных сравнительных исследованиях с целью изучения тенденций социальных изменений. В таких случаях чаще всего употребляют термин "трендовые" (trend) или "сериальные" (time-series) исследования.

В последние десятилетия все более широкое распространение приобретают мониторинговые кросс-национальные исследования, специфика которых определяется тем, что выборки репрезентируют население различных государств, тем самым позволяя осуществлять межгосударственные сравнения по различным показателям. Этот тип исследований является сравнительным не только во временном, но и в пространственном аспектах. По социально-пространственному критерию можно выделить следующие виды исследований:

- 1) межрегиональные
- 2) кросс-национальные
- 3) кросс-культурные.

Что касается первого вида, то необходимость такого рода исследований обусловлена тем, что практически в каждой стране наблюдается в различной степени выраженная социально-региональная неоднородность, стимулирующая проведение сравнительных межрегиональных исследований, которые в годы независимости приобрели достаточно широкое распространение и в Украине. В годы независимости социологи Украины начали подключаться и к масштабным кросс-национальным проектам (World Values Survey, European Social Survey, European Value Survey, International Social Survey Programme). А вот кросс-культурные исследования в отечественной социологии практически не проводятся.

Следует подчеркнуть, что кросс-культурные исследования, которые имеют самостоятельное значение в антропологии и психологии, в социологии до сих пор применяются преимущественно для предотвращения смещений, вызванных культурной спецификой, на всех стадиях социологического исследования. В контексте кросс-культурных исследований ключевым термином является субъективная культура как специфический способ восприятия и осмысления представителями

различных культур социального мира. "Когда мы анализируем субъективную культуру, мы изучаем то, как люди воспринимают, категоризируют и оценивают все, что существует в их окружении. Мы тем самым узнаем уникальное видение социальной действительности, свойственное представителям разных культур [Triandis, 1994, с.2].

Именно в силу этой злополучной культурной уникальности восприятия и осознания социального мира, релевантность данных сравнительных исследований всегда остается под вопросом. Даже беспристрастная, казалось бы, статистика в разных культурах имеет разную степень релевантности. В тоталитарных государствах она во многом отражает волю правящей верхушки, в посттоталитарных – институциональный хаос и лживость чиновников. И даже в демократически развитых странах она во многом зависит от культурно обусловленных стандартов измерения. Так, например, в Великобритании и США существенно различаются показатели распространенности тех или иных психических заболеваний. Но обмен врачами-диагностами показал, что дело не в различиях распространенности заболеваний, а в особенностях диагностики, присущих представителям разных диагностических культур.

Когда же речь идет об исследованиях, предусматривающих применение такой разновидности сравнительного метода социального познания, как квазиэксперимент, культурная специфика нередко становится камнем преткновения на пути к получению адекватного знания о психологических и социальных феноменах. Квазиэкспериментальный метод заключается в направленных межгрупповых сравнениях, в которых экспериментальная группа сравнивается с контрольной группой при условии, что эти группы уравниваются по тем характеристикам, которые не являются предметом исследования. Но сама возможность уравнивания экспериментальной и контрольной групп непосредственно наличествует только в рамках одной субъективной культуры. Выход за пределы "культурной однородности" сразу же порождает массу проблем, связанных с различиями субъективных культур. С теми же проблемами сталкиваются исследователи, реализующие проекты кросс-национальных выборочных исследований. Решению этих проблем огромное внимание уделяется в кросс-культурной психологии, где выработаны концептуальные основания, методологические критерии и конкретные методические приемы для достижения сравнимости данных на всех этапах кросс-культурных исследований – обоснованию концепта, операционализации показателей, выборе и применению методов, организации исследования, анализу и интерпретации данных [Мацумото, 2002; Берри, 2007; van de Vijver, Tanzer, 1997]. На основе этого опыта сегодня предлагаются модели достижения высоких стандартов культурной релевантности и в кросс-национальных исследованиях [Lynn, 2003].

Чтобы избежать культурно обусловленных смещений данных, социолог, осуществляющий сравнительные исследования, должен ответить на следующие вопросы:

1. Адекватна ли теория, выработанная в условиях одного типа социальной культуры для других типов культуры?

2. Допускают ли избранные измерительные процедуры возможность релевантного сравнительного анализа социальных феноменов для разных типов социальных культур?

3. Возможна ли содержательная и лингвистическая эквивалентность используемых в исследовании понятий в разных типах социальных культур?

4. Нет ли социально-культурного отторжения исследовательской процедуры на разных этапах исследования?

5. Не влияет ли принадлежность исследователя к одному типу социальной культуры на интерпретацию специфики проявления социального феномена в другом типе культуры?

6. В какой степени выводы сравнительного исследования учитывают социально-культурную специфику кросс-национальных сравнений?

Последовательно отвечая на эти вопросы, удается в какой-то мере избежать смещений, которые появляются на всех этапах исследования, начиная от разного понимания и оценки изучаемого социального феномена в разных культурах и заканчивая этическими аспектами восприятия исследовательской процедуры. Однако нужно ясно понимать, что социологу, который ставит задачу ответить на все эти вопросы при разработке и реализации дизайна сравнительного социологического исследования, нужно совершить деяния, по трудности исполнения сопоставимые разве что с подвигами Геракла. И наиболее проблематичным остается ответ на первый из перечисленных выше вопросов, касающийся теоретических оснований исследования. Причина в том, что социологические теории, на основе которых осуществляется концептуализация и выбор показателей сравнительных исследований, сами по себе во многом являются продуктом той культуры и того времени, в рамках которых они были разработаны.

Так, многочисленные попытки применить готовое знание к новым социальным реалиям, как правило, порождают больше вопросов, чем концептуально обоснованных объяснений социальных процессов, связанных с постсоветской трансформацией. Классические теории, получившие широкое признание в мировой социологии, как правило, не могут быть непосредственно использованы для продуцирования адекватного знания в конкретных условиях постсоветской трансформации общества.

Например, классическая теория политической культуры не позволяет адекватно интерпретировать многие феномены политической культуры в постсоветском обществе. Политическая культура населения Украины по многим параметрам превосходит политическую культуру на Западе. Культура протестного поведения, интерес к политике, электоральная активность у нас выше, а демократические ценности не только не приживаются, но наблюдается снижение их популярности, утрата распространенности массовых демократических ориентаций. Теория не дает ответа и на наиболее важный для нас вопрос: какие параметры политической культуры являются фундаментальными, системообразующими при формировании новой политической системы? Другой яркий пример – модная ныне теория доверия, которая на первое место среди факторов благодеяния общества ставит доверие между людьми как основу социального капитала, в наших условиях оказалась малопродуктивной, поскольку уровень доверия в Украине остается крайне низким как в период экономического спада, так и в годы роста экономики.

Нельзя сказать, что эти теории ничего не объясняют. Беда в том, что они объясняют социальные феномены и процессы частично. И так же частично их объясняют теории, утверждающее обратное. Если в естественных науках могут существовать конкурирующие гипотезы, но одна из них, в конечном счете, исключает все прочие, то

в социологии могут сосуществовать конкурирующие, нередко взаимоисключающие и, тем не менее, отчасти правомерные гипотезы. Особенно, когда речь идет о разных культурах, обществах и государствах.

Опыт разработки привлекательной, на первый взгляд, но ошибочной по сути теории, объясняющей отсутствие агрессивных конфликтов в Украине, есть и у меня. В начале 1990-х, когда в Украине многие аналитики ожидали серьезных социальных потрясений и массовых акций социального протеста в ответ на коллапс макроэкономики и разрушение советской системы социальной защиты населения, я вполне уверенно прогнозировал сохранение относительной социальной стабильности как необходимого условия для либерализации экономики, опираясь на концепцию амбивалентности сознания базисного типа личности (доминирующего амбипа). Основой для благоприятного прогноза было следующее положение: массовый деструктивный социальный конфликт возможен в том случае, если общество разделено по четкому идеологическому основанию – например, на "красных", и "белых". В амбивалентном сознании, характерном для большинства населения Украины, ни одной из идеологий не отдается предпочтения – "красная" и "белая" идеологии или в равной мере принимаются людьми (конформно-амбивалентный тип), или в равной мере отвергаются (негативно-амбивалентный тип). Отсюда и неготовность населения оказать действенную поддержку ни одной из противоборствующих политических сил. Чтобы проверить эту концепцию эмпирически, я создал методику, которая была включена в ежегодный мониторинг Института социологии НАНУ. Результаты вполне соответствовали гипотезе: большинство населения имело амбивалентное политическое сознание. Однако я не проверил эту гипотезу в кросс-национальных исследованиях. И хотя коллеги из стран, переживших конфронтацию, предполагали, что и у них массовое политическое сознание было амбивалентным, я счел возможным пренебречь их мнением. Но когда произошла "оранжевая революция", сопровождавшаяся резкой политической поляризацией, это не сопровождалось сокращением амбивалентности. Социальная действительность не укладывалась в концептуальные рамки. Массовая амбивалентность оказалась феноменом, характерным для разных культур политического поведения – как конфронтационного, так и соглашательского. Для обоснования этого вывода не следовало дожидаться "естественного эксперимента", достаточно было провести соответствующее сравнительное исследование, направленное на выяснение специфики взаимосвязи двух составляющих субъективной культуры – амбивалентности / согласованности и конфронтационности / конформности массового сознания.

Для выработки адекватных концептов в рамках сравнительных социологических исследований необходимо прежде всего различать базисные составляющие субъективной культуры, связанные с глубоко укорененными особенностями национальной (или региональной) психологии (*психологическая культура*), и менее устойчивые составляющие, которые находятся под непосредственным влиянием изменяющейся социальной ситуации (*социальная культура*). В первом случае речь идет об исторически сложившихся типах субъективной культуры, которые остаются неизменными на протяжении весьма длительного времени, будучи укорененными в традициях, верованиях, предрассудках, в языке и когнитивных структурах, а также в некоторых базисных формах социального поведения и взаимоотношений. Более динамичной является соци-

альная культура, отражающая типичные для данного общества и данного времени представления людей о социальной действительности в определяющих сферах общественной жизни – экономической, политической, правовой, семейно-бытовой и рекреативной. Психологическая культура во многом резистентна по отношению к текущим изменениям социальных структур и институтов, что в значительной степени характерно для культуры социальной. Благодаря этому и возможны достаточно динамичные изменения субъективной культуры в соответствии с изменениями условий жизни людей.

Например, понимание ценностей и самой сущности равенства, политических свобод рыночных реформ, дохода и т.п. в 90-е годы существенно отличалось от того, которое присуще западной социальной культуре. Граждане Украины готовы были допустить неограниченную зарплату, но считали необходимым ограничивать доход, готовы были устанавливать демократию авторитарными средствами, под рыночными реформами прежде всего понимали усиление государственного контроля над производством и распределением материальных благ, самой левой политической силой считали РУХ, правыми – коммунистов, торжество права и законности усматривали в ужесточении наказаний за правонарушения. Такова была социальная культура общества в условиях начального периода постсоветской деинституционализации и становления новых социальных институтов. Непонимание этих социокультурных особенностей переходного общества во многом предопределило неадекватность рекомендаций и политических решений по реформированию общества.

Многочисленные психологические кросс-культурные исследования позволяют утверждать, что население Европы составляет единый "культурный регион", в котором наблюдается существенное сходство субъективных культур независимо от государственных границ [Triandis, 1994, с.32]. Однако и переоценивать "культурную близость" тоже не следует. Социокультурные феномены могут быть различными, а нередко и противоположными, в западной и постсоветской социальной действительности. Многие ключевые феномены социальной культуры в нацистской Германии были тождественны тем, которые наблюдались в Советском Союзе времен сталинизма, и противоположны тем, которые наблюдаются в ФРГ сегодня.

Именно поэтому изучение социальной культуры должно основываться на концептах, выработанных с учетом актуальной социокультурной специфики различных типов обществ. Для выработки и обоснования такого рода концептов необходимо применение широкого спектра качественных методов и поисковых кросс-секционных исследований, которые позволяют сформулировать обоснованные гипотезы о социокультурной специфике или инвариантности изучаемых социальных феноменов. Дальнейшая проверка гипотез связана с последовательным применением методов сравнительных исследований. Одна из таких исследовательских стратегий для обоснования гипотезы о взаимосвязи социально-стратификационной позиции, профессиональной самостоятельности и психологии личности применена в проекте американского социолога Мелвина Кона [Соціальні структури і особистість, 2007]. Начиная с 50-х годов, он последовательно расширял методологическую базу исследования – от первого единичного опроса, проведенного в Вашингтоне, которое позволило сформулировать первые гипотезы для последующего репрезентативного для взрослого населения США опроса, до последующих лонгитюдных и кросс-

национальных исследований. Особую ценность для развития методологии сравнительных социокультурных исследований представляет логика исследовательской программы Мелвина Кона [Kohn, 1989]:

1. Единичное (локальное) исследование, проведенное в одном городе: формулировка инициальных гипотез на основе уникальных наблюдений. Первое наблюдение: родительские ценности у представителей рабочего и среднего класса существенно отличаются (в первом случае преобладает конформность к внешним предписаниям, во втором – самостоятельность).

2. Кросс-секционные исследования на репрезентативных выборках в одной стране: обоснование важных фактов, свидетельствующих о вероятности существования общей закономерности связи социальной позиции и ценностей личности, опосредуемая образованием и профессиональным опытом.

3. Лонгитюдные исследования, позволившие обнаружить тенденцию зависимости психологии личности, ее ценностей и мышления от социально-профессионального статуса, содержания труда и особенностей профессионального опыта.

4. Кросс-национальные исследования, проведенные в Японии, Польше и Украине, позволившие обосновать универсальную закономерность взаимосвязи социальной структуры и психологии личности с существенным опосредованием этой связи фактором профессиональной самостоятельности.

И хотя исследовательская стратегия М.Кона была направлена на выявление культурно инвариантного социального феномена, она является вполне адекват-

ной и для изучения специфических социокультурных феноменов, возникающих в различных типах обществ в периоды структурно-институциональных трансформаций. Главное, что следует понимать социологу, берущемуся изучать новые социальные феномены, это необходимость пространственно-временных сравнений для верификации концептов и гипотез, возникающих в процессе обобщения предшествующего опыта исследований, применения качественных методов и проведения кросс-секционных исследований.

1. Берри Д.В., Пуртина А.Х., Сигалл М.Х., Дасен П.Р. Кросс-культурная психология. Исследования и применение / Пер. с англ. Харьков: Издво Гуманитарный центр, 2007. 2. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение – М.: Канон, 1995. 3. Мацумото Д. Психология и культура. – СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. 4. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників / Пер. з англ. під ред. В. С. Хмелька; Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. 5. Hantrais, L., Magnen S. (1996) Cross-National Research Methods in the Social Sciences. – London: Pinter, 1996. 6. Harkness and Van der Vlijver (Eds.). Cross-Cultural Survey Methods. – New York: Wiley, 2003. 7. Kohn M.L. (ed.). Cross-National Research in Sociology. – Newbury Park: Sage, 1989. 8. Lynn P. Developing quality standards for cross-national survey research: five approaches // Social Research Methodology. – 2003. – Vol. 6. – № 4. – P. 323-336. 9. Oyen, E. (ed.). Comparative Methodology; Theory and Practice of International Social Research. – London: Sage, 1990. 10. Park, F., Jowell R. Consistencies and Differences in a Cross-National Survey. – London: SCPR, 1997. 11. Smelser N.J. The Methodology of Comparative Analysis // Warwick D.P., Osherson S. (Eds.). Comparative Research Methods. – Englewood Cliffs, NJ: Prentiss-Hall, 1973. – P.42-88. 12. Triandis H.C. (1994) Culture and Social Behavior. New York: McGraw-Hill, Inc.- P.2. 13. Van de Vijver F.J., Tanzer N.K. Dias and equivalence in cross-cultural assessment: An overview // European Review of Applied Psychology. – 1997. – Vol. 47. – P.263-280.

Надійшла до редколегії 20.10.10

УДК 316.34, 316.32

С.С. Бабенко, канд. соціол. наук, доц.

СОЦІАЛЬНІ НЕРІВНОСТІ У МІЖНАРОДНОМУ ВИМІРІ СОЦІОЛОГІЇ: ДЕБАТИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена опису сучасного стану світової дискусії щодо соціальних нерівностей за результатами аналізу ключових докладів та публікацій, представлених в межах XVII Світового конгресу Міжнародної соціологічної асоціації "Соціологія у русі". Основними проблемами сучасних досліджень є поглиблення соціальних нерівностей, ускладнення та багатовимірність впливу нерівностей на суспільний розвиток, переосмислення нерівностей у глобальному вимірі та епістемологічний поворот у аналізі багаторівневості та багатовимірності нерівностей у просторі глобалізаційних процесів та у площині диференціації суспільств під впливом світової фінансової кризи та масових суспільних протестів.

Ключові слова: соціальні нерівності, глобалізація нерівностей, дослідження нерівностей, багатовимірність нерівностей.

Стаття посвящена описанию современного состояния мировой дискуссии о социальных неравенствах, основанному на результатах анализа ключевых докладов и публикаций, представленных в рамках XVII конгресса Мировой социологической ассоциации "Социология в движении". Основными проблемами современных исследований социальных неравенств являются углубление социальных неравенств, усложнение и многомерность их влияния на общественное развитие, переосмысление неравенств в глобальном измерении, а также эпистемологический поворот в анализе многомерности неравенств в пространстве глобализационных процессов и в плоскости дифференциации обществ под влиянием мирового финансового кризиса.

Ключевые слова: социальные неравенства, глобализация неравенств, исследования неравенств, многомерность неравенств.

The article describes current debates about social inequalities. It is based on the analysis of core debates at the XVII World Congress of International Sociological Association "Sociology on the Move" (July 2010). The main agenda of the current research on social inequalities are the increasing depth of the social inequalities within societies; complexity and multidimensionality of the inequalities impact to societal development; rethinking of the inequalities within the global context; epistemological turn in analysis of the multilevel and multidimensional inequalities in the globalized social space as well as under societies' differentiation through world financial crisis and mass civil protests.

Key words: social inequalities, globalization of inequalities, inequalities research, multidimensional inequalities.

У сучасному дискурсі соціології осмислення та дослідження соціальних нерівностей займає одне з першорядних місць і пов'язує намагання науковців описати чинники та окреслити горизонти суспільних змін та структурних усталеностей. Стан та динаміка соціальних нерівностей складають основу сприйняття людьми результатів реформ та змін у суспільстві як вдалих або

навпаки на повсякденному рівні включення людини у суспільство, а також на рівні державного забезпечення соціальної політики. У сучасних дослідженнях соціальних нерівностей виокремлюються декілька напрямків, за якими протягом 2000-них років публікується кілька десятків суттєвих робіт та розгортається дискусія: глобалізація нерівностей на рівні світової системи сус-

пільств, вплив світової фінансової кризи на поширення та поглиблення нерівностей у світі, осмислення нерівностей у контексті зміни поняття про соціальну справедливість та солідарність в межах різних культурних укоріненостей, опис структур нерівностей у різних суспільствах світу за системами порівняльних показників та базами даних міжнародних порівняльних досліджень.

Проблематика усталеності та динаміки структур нерівностей у сучасних суспільствах та у світовому масштабі була лейтмотивом декількох пленарних доповідей та багатьох сесій різних тематичних дослідницьких комітетів XVII Світового конгресу соціології Міжнародної соціологічної асоціації (МСА) "Соціологія у русі" (*Sociology on the Move*), що відбулась 11-19 липня 2010 року (Гетеборг, Швеція)¹⁷; хоча цю проблематику й не було проголошено як центральну. Незалежно від того, чи була доповідь присвячена проблематиці впливу кліматичних змін на суспільний розвиток та альтернативам майбутнього, особливостям споживання чи мережевим війнам, особливостям економічного розвитку суспільств в умовах світової та локальних фінансових криз чи соціокультурним процесам, – провідні автори соціологічного форуму не оминали тематики нерівностей. Також низку доповідей та сесій у межах близько двох десятків дослідницьких комітетів МСА було присвячено безпосередньо обговоренню результатів досліджень різних видів нерівностей, способів та методів їх дослідження у межах різних дослідницьких методологій та в різних частинах світу. Аналізу провідних ідей цих дискусій та ключових публікацій, представлених авторами в межах конгресу й присвячена дана стаття, основною метою якої є окреслити панорамну перспективу сучасного стану світової дискусії щодо соціальних нерівностей.

Актуальність проблеми поглиблення соціальних нерівностей на рівні суспільства, переосмислення нерівностей у глобальному вимірі та епістемологічний поворот, зміни у бік багаторівневості та багатовимірності нерівностей у просторі глобалізаційних процесів та у площині диференціації суспільств під впливом світової фінансової кризи, – формує поле дискусій, теоретичних та емпіричних розвідок сучасного соціологічного дискурсу щодо нерівностей.

Одним з важливих зрушень у соціології XXI століття, за визначенням М.Віворки, який був Президентом МСА у 2006-2010 роках, стає глобалізація соціології на просторі світового розвитку національних соціологічних шкіл поза межами так званого "глобального заходу", що результує у створенні соціологічних баз даних світових порівняльних досліджень та представленість результатів соціологічних розвідок з усіх частин світу, зокрема, Азії, Африки, Латинської Америки, Євразії. Варто звернути увагу на те, що доповіді провідних учених з цих регіонів, представлені як на пленарному засіданні, так і на засіданнях напів-пленарних інтеграційних сесій, були присвячені саме проблематиці соціальних нерівностей в усьому розмаїтті дослідної тематики: соціально-економічних, расових та етнічних, культурних, гендерних, вікових нерівностей; а також процедурам вимірювання та розробкам порівняльних індикаторів для аналізу нерівностей, опису положення країн у світовому просторі глобалізованих нерівностей ресурсів, влади, домінуючих дискурсів. Так, опису стану нерівностей та системи стратифікації сучасного Китаю було присвячено пленарну доповідь Лі Пейліна (Китай) "Усталений розвиток з позицій Китаю. Нова стадія розвитку Китаю після кризи"; основним лейтмотивом пленарної доповіді

Елізи Райс (Бразилія) "Історичні зміни та виклики соціології" були особливості нерівностей у Бразилії в межах глобалізаційного процесу; також низку доповідей на сесіях було сфокусовано на описі конфігурацій нерівностей та стану їх досліджень в країнах Латинської Америки, Індії, Австралії, посткомуністичної Центральної та Східної Європи, країнах ЄС та Росії. Спеціальним тематичним напрямом доповідей та дебатів був аналіз впливу світової фінансової кризи на соціально-економічні нерівності у різних регіонах світу.

Глобалізація нерівностей – суттєва частина та напрямок реорієнтації та епістемологічного виклику осмисленню, поясненню та емпіричним дослідженням соціальних нерівностей, у тому числі порівняльних. Перш за все, завдяки розробці та впровадженню індексів вимірювання нерівностей та створення банку даних світової статистики (індекси Джині, ВВП на душу населення, індекс людського розвитку, тощо), – виникає можливість порівняльного аналізу рівнів нерівності населення країн та регіонів світу у різних вимірах на загальних принципах вимірювання у глобальному масштабі. Також ця статистика дає можливість описувати динаміку зміни нерівностей, хоча період охопту цієї динаміки обмежений запровадженням узагальнених способів збору статистичних даних як у окремих країнах, так і оновленнями й удосконаленням методик узагальнення даних, які впроваджувались останнім часом. Так, деякі зміни у вирахування індексів, що складають індекс людського розвитку (ІЛР) було внесено науковцями у 2009 році, й індекси вимірювання доходу, і відповідно загальний індекс людського розвитку було перераховано й за даними 2010 року був складений звіт про динаміку людського розвитку в світі на базі даних з 169 країн, і в країнах, де була доступна статистика за 40-ти річний період, індекси, що складають ІЛР було перераховано за узагальненою методикою. На сайті "Міжнародні індикатори людського розвитку" (<http://hdr.undp.org/en/data/trends/1980-2010/>) є доступними інтерактивні статистичні дані та тренди зміни індексів за 1970-2010 роки, опис методики обчислювання індексів та можливість порівняти індикатори за оновленою методикою розраховані за 1980-2010 роки з інтервалом в 5 років. Ці дані наочно демонструють розрив та поглиблення протягом останніх тридцяти років нерівностей у розвитку глобальної півночі (т.з. заходу) та глобального півдня. Показовим прикладом є дані щодо розбіжностей у розвитку країн колишнього Радянського Союзу, які у 2010 році після періоду кризи та занепаду у 1990-х роках за більшістю показників ІЛР лише наздоганяють рівень цього індексу 1989 року (за винятком Казахстану та Білорусі, які демонструють швидке зростання показників ІЛР протягом 2005-2010 років) – рисунок 1. Азербайджан та Вірменія демонструють високий рівень ІЛР у 2010 році за рахунок складової тривалості життя (який є показником індексу здоров'я, що входить у підсумковий ІЛР), за яким країни європейської частини СНД демонструють стрімкий занепад, тоді як за іншими складовими індексу ІЛР (показниками доходу та споживання й освіти) Білорусь, Росію та Україну протягом 2000-х років характеризують більш усталений розвиток порівняно із Вірменією, Азербайджаном та Грузією, а Молдова навіть у 2010 році не вийшла на рівень 1985 року за усіма показниками ІЛР.

¹⁷ Докладніше про конгрес див. [Бабенко, 2010: с. 196-207]; вебсайт конгресу <http://www.isa-sociology.org/congress2010/>

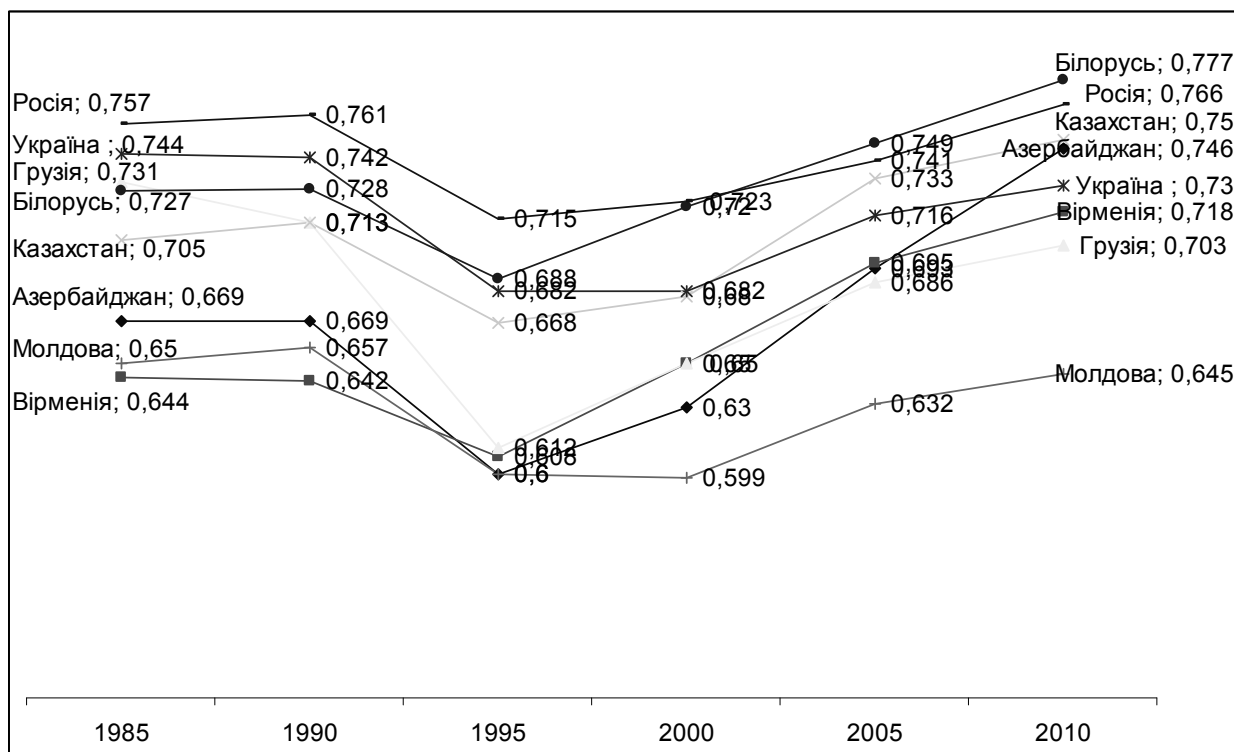

Рис.1. Динаміка індексу людського розвитку (ІПЛ) у країнах колишнього СРСР за 1985-2010 роки (розрахунки за оновленою методикою, дані доступні на сайті <http://hdr.undp.org/en/data/trends/1980-2010/>)

Іншими джерелами інформації щодо світових порівнянь нерівностей в соціально-економічному розвитку є дані Світового Банку (індекс ВВП на душу населення, скорегований індекс ВВП на споживання, коефіцієнт Джині, очікувана тривалість життя, освіченість населення, екологічна ситуація, тощо – <http://data.worldbank.org/>) та Світової організації здоров'я (<http://www.who.int/research/en/>), зокрема їхніх річних статистичних звітів.

Навіть наведений приклад застосування вимірювального апарату світової статистики для характеристики динаміки розвитку країн колишнього СРСР демонструє з одного боку переваги наявності загальних параметрів виміру розвитку країн та можливість окреслити стан нерівності різних країн у розвитку людського потенціалу, а з іншого боку фіксує обмеженість цих даних у описі та поясненні стану нерівностей у цих країнах. Тому одним з напрямків обговорення на світовому конгресі "Соціологія в русі" була дискусія щодо, з одного боку, можливостей порівняльного аналізу нерівностей в країнах світу, і з іншого – обмеженості в пояснювальних можливостях загальних індексів світової статистики й варіанти альтернативних та додаткових способів аналізу та пояснення нерівностей. Накопичений досвід порівняльного соціологічного дослідження соціального розшарування, класового та стратифікаційного аналізу та вивчення ставлення до соціальних нерівностей представлений у чотирьох хвилях модулю Нерівності Міжнародної програми соціального дослідження (International Social Survey Programme 1987, 1992, 1999, 2009, дані доступні на сайті <http://www.issp.org/index.php>) [Charting the Globe, 2009], певних блоків питань п'яти хвиль Світового дослідження цінностей (World Value Survey), що було проведено протягом 1981-2007 років (дані та інформація про дослідження доступні на сайті <http://www.worldvaluessurvey.org/>). Ще одним потужним ресурсом для дослідження нерівностей в Європі є чотири хвилі Європейського соціального дослідження

(2002, 2004, 2006 та 2008 – дані та інформація про дослідження доступні на сайті <http://europeansocialsurvey.org/>) та нещодавно створена база даних звітів щодо нерівностей за даними досліджень та локальної статистики у країнах Латинської Америки (www.innovacionlocal.org). Представлення результатів досліджень нерівностей в країнах Латинської Америки у доповіді Фернандо Б.П.Лос Сантос було побудоване на поєднанні використання основних індикаторів нерівностей за даними світової статистики (коефіцієнт Джині, ВВП, індекси доходів та витрат) та локальних даних досліджень і статистики щодо інших вимірів нерівностей, основним завданням якого було представлення даних та результатів досліджень у легких для сприйняття формах (візуалізація, коментарі, інтерактивні інтерпретації) та комунікація з владою на локальних та державному рівнях у розробці та моніторингу муніципальних соціальних програм. На прикладах програм дослідження нерівностей в Бразилії, Аргентині, Чилі та Мексиці автор продемонстрував карти нерівностей доступу до освіти та моніторинг муніципальної програми, яку було впроваджено за результатами взаємодії з органами місцевого управління та приклад соціологічного моніторингу цієї програми: наприклад, впровадження системи шкільного автобусу суттєво підвищило можливість дітей з бідних родин отримувати початкову та середню освіту. Продовженням цієї теми був також аналіз нерівностей та роль владної еліти у сприйнятті проблем бідності та шляхів її подолання, представлений у доповіді Елізи Райс "Сприйняття бідності та нерівностей елітою Бразилії". Цей приклад, з одного боку, може вглядати локальним у загальній системі досліджень світових нерівностей, проте, на мій погляд, він є важливим як приклад застосування результатів фундаментальних соціологічних досліджень класичної тематики нерівностей у забезпеченні соціальних технологій, що є актуальним і для сучасного розвитку пострадянської та, зокрема, української соціології. На жаль, результати досліджень, які проводять українські соціологи, як правило

не є доступними для широкого загалу дослідників ані у вигляді відкритих баз даних, ані у вигляді статистичного узагальнення та його візуального. Останнє є необхідним для проведення моніторингу реформ, які розроблюються та впроваджуються в країні. Єдиним винятком є інформація щодо політичних рейтингів, що обслуговує лише сегмент політичних процесів та не є найбільш суспільно затребуваною. Представлення результатів досліджень у публічному просторі все ще обмежується описом відсотків відповідей на ті чи інші питання. Між тим, скажімо, складання *мали* соціальної напруженості та нетолерантності, прояву конкретних соціальних проблем, або мапи нерівностей у доступі до освіти, медичної допомоги, працевлаштування, тощо могли б стати корисними для практичних цілей соціального оцінювання модернізаційних \ інноваційних програм, їх соціальної ціни та суспільних наслідків у короткостроковій та довготривалій перспективі, для управління соціальними процесами в суспільстві.

Іншим виміром дискусій про глобалізацію нерівностей було представлення проблеми нерівностей крізь призму переоцінки ролі території, влади та права володіння та розпорядження територіями (у буквальному значенні – землями, які є ґнідами для землеробства та мають запаси питної води) в межах глобалізації екологічних та фінансових ризиків. У доповіді С. Сасен представила результати досліджень, опублікованих у монографії [Sassen, 2008], щодо переоцінки та перерозподілу контролю над територіями, який переходить від національних держав до міжнародних глобальних бізнес структур. Процес перерозподілу контролю впливає на створення нових геополітичних структур, зовнішніх до національних урядів слабо розвинутих країн, й змінює систему глобальних нерівностей. Відповідно, дослідження влади, права та соціальних процесів також має переорієнтуватись з досліджень локальних національних держав на формування глобальних нерівностей та гравців в процесах соціального перерозподілу у світовому масштабі та, відповідно, включати в аналіз інформацію та знання про світовий порядок, яке продукується комплексом соціальних, економічних, геополітичних наук.

Питання необхідності переосмислення засад дослідження нерівностей у глобальному вимірі, з розвитком проекту модерна, стало центральним і в монографії "Глобалізація та нерівності" Сілвії Велбі [Walby, 2009]. Якими є виміри прогресу суспільств модерну? Чи вимірюється він лише підвищенням добробуту на загальнонаціональному рівні, чи необхідно також включати до аналізу виміри прав людини та зменшення нерівностей? А якщо так, то яким чином прогрес суспільства у глобально-порівняльному вимірі за критеріями модерного суспільства (західне розвинуте суспільство "золото мільярду") змінює економіку, політику та соціальні відносини, змінює комплекси нерівностей, які формують суспільний порядок (гендерний режим, класова структура та національні відносини)? Авторка пропонує реінтерпретацію ключових концептів соціології, за якими аналізується суспільний порядок модерних суспільств сучасної доби. Як приклад: обґрунтування необхідності включити у поняття економіки виміри домашньої (неоплачуваної) роботи, громадянської волонтерської праці; поняття політики розширити за межі національної держави та включити виміри організованих релігій та ЄС, які є структурами впливу на суспільні процеси та відносини поза національною державою в Європі. Велбі обґрунтовує також доцільність застосування кроссекційного підходу в аналізі нерівностей: наприклад, у дослідженні гендерного режиму необхідно розглядати економіку, політику, релігію, родину, право тощо як се-

редовище формування нерівностей, які мають зворотній вплив на ці системи. На основі емпіричних досліджень в США, Великобританії, Ірландії та Швеції авторка робить низку висновків щодо кроссекційності нерівностей, які додають важливий вимір глобалізації нерівностей в умовах суспільств сучасних модерностей. За аргументацією авторки, ці глобальні зрушення реорієнтують соціологічний аналіз з опису та пояснення класових нерівностей та нерівностей у добробуті до аналізу взаємного впливу нерівностей у сферах прав людини та соціальної включеності.

Такий акцент на переосмисленні ключових соціологічних концептів викликав дискусію як на спеціальній зустрічі з автором в межах програми конгресу "Соціологія в русі", так і на сторінках журналів [Lundqvist A., 2010: 398-400]. Крістофер Чейз-Данн визначив основну проблему критичного ставлення до переосмислення нерівностей у вимірі кроссекційності як проблему реіфікації: прийняття складних багатомірних концептів, які конструюються для спрощення реальності з метою моделювання та опису, за такі, що існують в реальності. Також проблематичним є застосування теорії комплексності, що походить з природничих наук, до складних соціальних та культурних систем, що еволюціонують за іншими принципами, де історія, культура, людська свідомість та дія мають багаторівневі зворотні зв'язки у відтворенні та зміні соціальних систем. До цієї ж лінії аргументації відносно реорієнтації аналізу нерівностей у сучасних суспільствах можна залучити й ідеї культурального повороту у суспільних науках. Джефрі Александер в межах "сильної програми" культуральної соціології наголошує на суб'єктивних значеннях нерівності та їх відносній автономії від їх об'єктивних зовнішніх параметрів. Розпізнавання певного розподілу як нерівності та обумовлена цим боротьба за справедливість, включення та перерозподілу, опосередковані структурами культури, які у свою чергу складають домінантні та альтернативні дискурси [Александер, 2007: 25].

Таким чином, сучасні світові соціологічні дебати з дослідження нерівностей спрямовані, по-перше, як на розвиток порівняльної бази індикаторів суспільного розвитку, соціально-економічної та демографічної статистики, так і на вдосконалення соціологічних інструментів аналізу громадської думки саологами міжнародних порівняльних соціологічних досліджень, створення архівів та баз даних, доступних для дослідників у мережі Інтернет. По-друге, важливою проблемою, яка дискутується, є переосмислення впливу глобалізації на реструктурування нерівностей як в окремих суспільствах, так і за межами національних держав. Нарешті, ще один акцент епістемологічних дебатів пов'язаний з пошуком концептуального і методичного апарату для кроссекційного та багаторівневого аналізу проявів нерівностей в сучасному глобалізованому світі.

1. Бабенко С. Соціологія та соціологи в глобальному вимірі (коментарі учасника XVII Світового конгресу соціології Міжнародної соціологічної асоціації "Соціологія у змін") / С. С. Бабенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – №4 – 2010. – С. 196-207. 2. Alexander J. C. The Meaningful Construction of Inequality and the Struggles Against It: A 'Strong Program'. Approach to How Social Boundaries Change / Alexander Jeffrey // Cultural Sociology. – 2007. – Volume 1(1): 23–30. 3. Charting the Globe: The International Social Survey Programme, 1984-2009 \Max Haller, Roger Jowell, and Tom W. Smith, eds. – London: Routledge, 2009. 4. Lundqvist A. Book Review Walby S. Globalization and Inequalities. Complexity and Contested Modernities /Asa Lundqvist // Acta Sociologica – 2010 – 53(4): 398 – 400. 5. Sassen S. Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages / Saskia Sassen. – Princeton University Press, 2008. – 499 p. 6. Walby S. Globalization and Inequalities. Complexity and Contested Modernities / Sylvia Walby. – London: Sage, 2009. – 520 p.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 303.214

В. И. Волович, д-р филос. наук, проф.

ОЦЕНОЧНЫЕ КРИТЕРИИ КАЧЕСТВА СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ

В статье дается определение и обоснование основных критериев качества социологической информации. При этом качество информации рассматривается как мера пригодности информации для практического пользования. Особое внимание уделяется операциональности соответствующих критериев и возможности их использования в социологическом исследовании.

Ключевые слова: качество информации, надежность, валидность, достоверность.

У статті дається визначення і обґрунтування основних критеріїв якості соціологічної інформації. При цьому якість інформації розглядається як міра придатності інформації для практичного користування. Особлива увага приділяється операциональності відповідних критеріїв і можливості їх використання в соціологічному дослідженні.

Ключові слова: якість інформації, надійність, валидність, достовірність.

Article contains definition and justification of the main criterias of sociological information' quality. Quality of information is considered as a measure of adequacy of the latter for practical use. Special attention is given to the operability of relevant criterias and possibility to use them in sociological research.

Key words: quality of information, reliability, validity, credibility.

Логико-методологический анализ социологического исследования, как метода получения достоверного знания, является необходимым условием рассмотрения этого знания как социологической информации. Прежде всего – это вопрос о критериях качества данной информации, как результата методологически ориентированного эмпирического исследования. Заметим, что употребляя термин "социологическая информация" для обозначения знания, получаемого методами социологии, мы обычно обращаем внимание на его циркуляцию в обществе, т.е. в процессах сбора, хранения, передачи, преобразования, обмена и потребления людьми. При этом акцент делается уже не на адекватности его объекту (хотя и эта гносеологическая характеристика знания касается информации и также является ее важнейшей характеристикой), а главным образом на качественных, достаточных и необходимых условиях его приемлемости для удовлетворения потребностей управленческих практик.

Не считая необходимым рассматривать все многообразие даваемых определений социологической (социальной) информации, а также вступать в дискуссии по поводу существенности признаков этого понятия, мы полагаем вполне приемлемым понимание ее как категории, которая используется для обозначения совокупности сообщений о социальных процессах. Логически вытекающим из этого определения и, главное, достаточно операциональным представляется рассмотрение социологической информации как вида социальной информации. Обобщенно, очевидно, можно сказать, что социологическая информация – это разновидность научных сведений о состоянии социальных процессов, а также сведений, которые влияют и на сам характер их функционирования, становясь публичными. Эта информация позволяет субъектам процесса иметь полное представления о структуре и детерминантах процесса, чтобы определенным образом воздействовать на него и эффективно управлять им, реализуя заданную цель. Заметим также, что эти процессы есть не что иное, как виды общественных отношений, являются публичными и поэтому оценочными.

Значение социологической информации для повышения эффективности столь сложного сегодня социального управления трудно переоценить. Она дает возможность определить действенность тех или иных мероприятий, обобщить и распространить накопленный

опыт, выработать способы улучшения управления на основе обнаруженных тенденций, выяснить сам механизм воздействия управленческих решений на сознание и поведение людей и т.д. Разумеется, все это возможно при условии доброкачественности социологической информации. Некачественная информация в управленческой практике способна принести только вред. Отсюда становится понятным, почему проблема качества информации всегда имела первостепенное значение в социологическом исследовании.

Указание на необходимость предъявления определенных требований к качеству социальной информации стало общим местом в специальной литературе. Обычно называют до двух десятков таких требований – истинность, объективность, компетентность, научность, достоверность, обоснованность, полнота, точность, оперативность, системность, полезность, представительность, экономичность, лаконичность, ясность и т.д. Бесспорно, все эти признаки важны и существенно характеризуют социальную информацию. Но операциональное определение соответствующих свойств качества информации в научных исследованиях затруднено в силу неопределенности их содержания, логики взаимосвязи, эвристических возможностей. В самом деле, нетрудно видеть, что приведенный перечень не имеет единого основания, некоторые из показателей совпадают по содержанию или пересекаются объемами. Сам перечень можно продолжить или сократить без особого ущерба для полноты выражения смысловой нагрузки. Между тем, конкретные практические и теоретические задачи использования социальной информации требуют и конкретных, по единому основанию классификаций тех критериев, которые предъявляются к ней.

Такие попытки давно предпринимаются. В специальном исследовании советский академик Афанасьев В. Г. предлагал два основания классификации требований к социальной информации. По характеру отражения информацией общественного бытия он классифицирует требования общенаучного значения (объективность, научность, идейность). Другой класс составляют названные им "специфические требования", группируемые по признаку практической пригодности, т.е. требования соответствия информации решаемым задачам [Афанасьев, 1975: 137-145]. По этому основанию выделяются требования оптимальности, оперативности, достоверности, системности и др. Целесообразность такого подхода несомненна.

Однако, рассматривая содержание названных требований, уважаемый академик нарушает им же предложенную логику их классификации. Это следует, очевидно, из того, что анализ требований к информации все же ограничивается фактически только "свойствами самой информации", без выяснения их соответствия практической потребности. Такой подход неизбежно ведет к смешению критериев объективности, научности, достоверности, качества и др. Так, объективность определяется им как соответствие информации действительному состоянию дел, достоверность – как характеристику качества информации, научность отождествляется с правдивостью, а правдивость с истинностью. Два последних признака опять соотносятся с объективностью.

На самом деле смысл и соотношение этих понятий не столь простые. В первом случае речь идет скорее не об объективности, а об обоснованности информации. Объективность и достоверность – характеристики истинности информации, а истинность – не обязательно должна совпадать с показателем качества информации. Правдивость (искренность) информации, например, не исключает ее ошибочности. По нашему мнению качество не является внутренним свойством информации (как объективность), оно выражает наличие тех или иных характеристик достаточной пригодности информации для достижения определенной цели. В связи с этим, очевидно, следует различать объективные свойства социальной информации, которые характеризуют ее содержание со стороны адекватности отражения им объекта, и субъективные, которые характеризуют эту информацию как продукт производства и потребления ее субъектом.

Первые свойства характеризуются по гносеологическим критериям – истинность, достоверность, объективность, которые являются главными при определении (проверке) пригодности всякой информации для управленческих целей. Вместе с тем, этими критериями, как отмечалось, не всегда можно воспользоваться, поскольку накопление научной информации обычно обгоняет возможности ее своевременной практической проверки. В этом случае такая проверка заменяется оценкой, которая соотносится со вторыми свойствами информации. В связи с этим и возникает самостоятельная проблема определения качества информации, как меры ее пригодности для практического пользования. Качество информации определяется, таким образом, аксиологическими критериями – надежность, полнота, оперативность и другими.

Ниже рассмотрим содержание некоторых основных критериев качества информации, которые определяют меру ее модальных возможностей и выступают операциональными в социологическом исследовании. Но, прежде всего, необходимо остановиться на прикладном понятии качества, которое не тождественно соответствующей философской категории.

В философии, как известно, с древнего периода понятие качества относится к системе наиболее общих понятий бытия. Почти без изменений оно и рассматривается с тех пор как "тождественная с бытием, непосредственная определенность... Нечто есть благодаря своему качеству то, что оно есть, и, теряя свое качество, оно перестает быть тем, что оно есть" [Гегель, 1974: 228]. Со временем понятие качества адаптировалось и обыденном языке, а с развитием производства – в товароведении, технике, эргономике, экономике и т.д. принимая, однако, относительно разные значения в разных языках.

Философское понятие качества хорошо "работает" на уровне гносеологического рассуждения, но оно не операционально, при эмпирической идентификации признаков понятий, определении их объемов и, наконец,

установлении результатов социологического исследования. Для ученых, которые занимаются эмпирическими исследованиями, качество приобретает операциональное содержание только тогда, когда оно выступает конкретной определенностью в богатстве своих эмпирических характеристик, когда оно является мерой, или иначе – когда качество оценивается количественно со стороны его пространственно-временных границ и структуры. В этом случае, качество определяется наличием фиксированной совокупности конкретных свойств предмета или результата (продукта) деятельности.

В прикладных исследованиях термин "качество" означает, как и в обыденном языке, "степень достоинства, ценности, пригодности вещи, действия и т.п., соответствующая тому, какими они должны быть" [Словарь, 1958: 53]. "Мера свойств", очевидно, является тем звеном, которое связывает конкретно-прикладное и философское понятие качества. Эта связь особенно просматривается в историко-философской традиции интерпретации меры как соразмерности качества и количества. Например, в античной концепции эта соразмерность согласуется с понятием нормативности. Нормативное рассматривается как полноценное в вещах, имеющее идеальную структуру и упорядоченность в условиях их реального функционирования (перипатетики, неоплатоники, эпикурейцы).

Эта концепция соразмерности, выраженная философски в период эллинизма, в последующее время видоизменялась, но уже никогда не отвергалась. Обыденное понимание качества при внимательном рассмотрении также оказывается ничем иным, как определением адекватности понятия о вещи совокупности ее объективных свойств, или точнее – мерой соответствия вещи идее о ней (не обязательно априорной). Такое понимание качества совпадает с понятием некоторого идеального образца, который с философской точки зрения также является соразмерностью – единством идеи и ее предметной реализации.

Как видим, философская и прикладная интерпретация качества хотя и отличается, но не противоречит друг другу. Их отличие заключается в том, что философия не отождествляет качество с механической совокупностью свойств, поскольку к ней нельзя свести все связи и отношения, влияние окружения, внешних факторов и т.д., которые также характеризуют качество как некую определенность. Для прикладного же употребления понятия качества вполне достаточно определения его через совокупность существенных свойств. При этом следует отдавать отчет, что в рамках такого определения качество относительно, оно зависит от свойств, которые в разнообразии связей и отношений проявляют разную существенность, т.е. в различных отношениях существенными могут быть разные свойства. Наконец, общим в различных толкованиях качества является то, что определенные величины, характеризующие качество с количественной стороны, имеют место в относительно точно определенных границах. Выход за эти границы приводит к их соответствующим качественным изменениям. При оценке качества в рамках изложенного подхода возникает вопрос: какие свойства продукта считать существенными? Ответ на этот вопрос следует искать с учетом потребностей, для удовлетворения которых создается продукт. Их относительность для потребителей не исключает возможности общего подхода к определению качества результатов всякой продуктивной деятельности людей.

Рассмотренный подход к определению прикладного понятия качества, очевидно, приемлем в социологических исследованиях. Определение качества, как уровня соответствия результатов исследования практической потребности в них, приобретает довольно конкретное и

операциональное содержание. Оно характеризует не только результат исследования, но и отдельные эмпирические данные, организационные и технические процедуры исследования когда речь идет о надежности сбора, обработки, обобщения и использования социологической информации. Так, например, по отношению к первичным данным давно утвердилось употребление термина "качество" в значении общего показателя их полноты, правдивости, полноценности и точности в отражении действительного положения вещей. Качество информации в таком понимании означает соразмерность адекватности и погрешности в отражении объекта, т.е. меру приближения результатов исследования к достоверности или меру отклонения от нее.

Как отмечалось, сложность общего определения качества результата деятельности заключается в том, что последний характеризуется многогранностью определяющих его свойств. Поэтому, несмотря на значительное число работ по методике измерения определенных свойств качества, все же попытки свести измерение качества к единому показателю (коэффициенту качества) пока еще не имеют и, по моему мнению, не могут иметь успеха. Обычно таким показателем качества продукта считают его надежность. Надежность действительно является существенным свойством всякого продукта, однако однозначного показателя измерения не имеет.

Понятие надежности достаточно полно характеризует продукт как результат деятельности и означает прежде всего меру уверенности в его доброкачественности. В "Трактате о хорошей работе" известный праксеолог, основоположник теории реизма Т. Котарбинский специально отмечает, что тот результат заслуживает доверия, которому присуща совокупность свойств "хорошей" работы, гарантирующих получение "надлежащего продукта". Такой продукт он называет "солидным", обозначая этим термином все то, на что можно положиться, что заслуживает доверия. Солидный продукт, пишет он, "дает гарантию прочности и надежности в потреблении. Халтура (низкопробность) – это противоположность добротности, солидности" [Котарбинский, 1975: 126]. Понятие надежности являем операциональным особенно в тех областях звания, которые пользуются эмпирическими методами и основываются на вероятностных расчетах. В этих случаях оно обозначает способность с большой вероятностью обеспечивать получение искомого, запрограммированного результата. Этим понятием характеризуют также сам процесс исследования, применяемые в нем методы и технику. Поэтому оно и трактуется в одних случаях в смысле нормативности, в других – в смысле точности, образцовости, постоянства, эффективности и т.д. Во всех случаях толкования оно, так или иначе, соотносится с процедурами исключения в исследовании различных ошибок, нарушений, флуктуаций.

В прикладных науках теория надежности специально и развивается как дисциплина, изучающая закономерности, которых следует придерживаться при проектировании, изготовлении, испытании и эксплуатации изделий для получения оптимального эффекта от их использования. Поэтому здесь надежность – "качество, развернутое во времени", "способность изделия сохранять качество при определенных условиях эксплуатации" [Гнеденко, 1965: 80] или "количественный, статистически вероятностный показатель качества" [Берг, 1962: 4]. Этого смысла понятие надежности не теряет и в эмпирической социологии. Если исследователь не имеет достаточно полного представления о качестве получаемой в процессе исследования информации, то процедуры надежности позволяют определять ее как степень неискаженности, безошибочности, точности.

Метод исследования характеризуется как надежный, если имеется уверенность в том, что в данных условиях познания отношение числа случаев достижения цели к числу случаев применения метода приближается к 1. Иначе говоря, метод считается надежным, если он при достаточно большом числе случаев применения с большой вероятностью обеспечивает получение результата, качество которого удовлетворяет исследователя. Соответственно информацию, полученную надежным методом, считают надежной, или качественной. Как таковая она должна относительно исключать процедурно-технические ошибки исследования – "возмущающее" влияние средств исследования и личности исследователя. Констатируя отсутствие в информации артефактов или контролируя их, надежность тем самым характеризует ее как качественную.

Социологическое исследование – сложный процесс сбора, переработки и передачи информации. Как и во всяком информационном процессе в нем неизбежно возникают определенные ошибки и отклонения. На различных этапах исследования и в зависимости от применяемых методов исследования они приобретают разную форму и содержание. Поэтому и конкретные характеристики надежности результатов познавательной деятельности могут быть разными. Отвлекаясь от частных, надежную социологическую информацию можно определить как информацию, в которой относительно отсутствуют ошибки, которая не искажает познавательный образ объекта.

Только такая информация может удовлетворять практическим запросам и использоваться в управлении. Данное определение приводилось ранее в публикациях автора [Волович, 1974: 42] и обсуждалось в литературе. Проф. В.И. Паниотто считает, что оно нуждается в уточнении. Не отрицая этого, все же трудно согласиться с его уточнением. Надежной он считает "информацию, в которой отсутствуют не учтенные исследователем ошибки" [Черноволенко, 1979: 79]. Такое определение представляется операционально бессмысленным, ибо оно не имеет содержательных признаков. Информация, в которой отсутствуют неучтенные ошибки, возможна лишь в идеале. На практике верным, скорее всего, является обратное – надежная информация та, которая скорректирована с учетом неизбежных в исследовании ошибок.

В зарубежной литературе понятие надежности обычно трактуется слишком узко. Чаще всего оно употребляется как характеристика измерительного инструмента, реже – результатов исследования, "если они независимы от личности получившего их исследователя и других случайностей процесса исследования" (R.Maytz). Это также показатель "стабильности результатов измерения" (B.Green) или "индекс, показывающий, в какой мере подобны результаты повторных измерений" (K.Roghman). Такое толкование надежности заимствовано из экспериментальной психологии, в которой это понятие характеризует сугубо техническую сторону решения проблемы построения адекватного объекту инструмента исследования. Возникла эта проблема в период разработки техники измерения латентных структур психических явлений. Здесь надежность – характеристика инструмента, определяющая его устойчивость, то есть способность воспроизводить результаты измерения при неоднократном повторении процедуры измерения одного и того же объекта в одних и тех же условиях. Коэффициент корреляции между ними имеет название "коэффициента надежности" [Фресс, 1969: 229].

В таком смысле понятие надежности не является общим и не охватывает всех аспектов надежности социологической информации. Эту проблему следует рассматривать шире. Как и понятие качества, понятие

надежности характеризует не только методы, но и весь процесс и сам результат социологического исследования. Точность собранных первичных данных и их обработки, репрезентативность и полнота информации, ее логическая и методическая обоснованность являются необходимыми слагаемыми надежности. Без учета этих критериев говорить о надежности информации, как заданном (допустимом) качестве, невозможно.

Обеспечение надежности социологической информации – сложный процесс. Сначала проектируется заданная надежность методов сбора информации при программировании исследования с учетом требуемого количества и качества данных. Программирование дает исследователю теоретическую основу и ориентирует на обоснованное и полное воспроизведение знанием объекта. Сама программа исследования должна быть качественной. Она предполагает определение и способы формализации основных параметров и связей объекта, которые характеризуют его структуру. На ее основе операционализируются общие понятия и отроится система показателей, конкретизирующих рабочий план исследования. Они позволяют определять, в том числе количественно, насколько обоснованно и технически корректно в соответствии с гипотезами получены результаты.

Ошибка в программе особенно опасна, она влечет за собой целую цепь ошибок в последующих операциях исследования. Как следствие, полученная информация оказывается ненадежной, даже при надежных методах исследования, и не соответствует требуемому качеству. В этом случае страдает не только исследователь, который, как отмечает В.А.Ядов, должен "найти в себе смелость признать, что полученный эмпирический материал ненадежен, выводы плохо обоснованы работа, на которую потрачены годы упорного труда, не оправдала усилий" [Ядов, 1968: 5]. Ненадежная социологическая информация – большая опасность для управленческой практики, она может нанести значительный ущерб делу. Ведь социологическая информация сама бывает частью и условием состояния общественного сознания. В ней трансформируются фундаментальные идеологические положения в прикладные, в информацию о механизмах, критериях, средствах целенаправленного изменения и формирования социальных установок, способах повышения эффективности работы социальных институтов.

И все таки, как показывает опыт, большинство информационных отклонений связано с применяемой методикой и техникой исследования. Исследователю необходимо знать степень их надежности, чтобы судить насколько полученные данные соответствуют заданному качеству. Надежная методика та, которая в данном случае применения относительно исключает ошибки и обеспечивает точные и устойчивые данные. Таким данным можно доверять, поскольку доверие лежит в основе достоверности. В связи с этим прикладное определение надежности, как приемлемого качества результатов, и рассматривается нами в соотношении с гносеологическими понятиями обоснованности, достоверности, объективности и др.

Надо сказать, что в социологической литературе порой вообще не делается различий между ними. Термины "надежность" и "достоверность", "качество" и "точность", "правдивость" и "истинность", "объективность" и "обоснованность" очень часто употребляются как синонимы даже там, где между ними обязательно необходимо проводить различие. Причина их неоднозначности в социологии очевидно в том, что эти термины заимствованы из обывденного языка, слова которого не отличаются строго фиксированным смысловым содержанием. Например, украинский 10-ти томный толковый словарь, словари русского языка В.Даля,

С.И.Ожегова и некоторые академические издания толкуют слова "надежность" и "достоверность" совсем или почти аналогично. Их английский эквивалент reliability и немецкий Zuverlässigkeit также в обывденном понимании обозначают и надежность, и достоверность. Но понятия обывденного сознания, адаптированные наукой, требуют уточнения и имеют ограниченное применение, в противном случае они плохо "работают" в ее концептуальном аппарате или даже засоряют его.

В естественных и технических науках процесс адаптации таких понятий осуществляется довольно быстро, их значение определяется нередко конвенциональным путем. В гуманитарных науках терминологические различия устраняются чаще всего лишь с весьма продолжительным опытом их употребления. В социологической литературе сегодня все еще можно читать, что достоверность информации – это искренность высказываний респондентов или однозначность сообщений ("все так говорят"). Под достоверностью понимается также точность, очевидность информации, ее обоснованность (валидность) и т.д. Однако эти определения преимущественно не соответствуют научному значению термина "достоверность".

С теоретико-методологической точки зрения достоверность – это категория, противоположная вероятности. Вероятность и достоверность – две характеристики доказательности знания. Отдельное высказывание, концепция или теория являются достоверными, если имеется достаточно оснований утверждать, что их истинность окончательно установлена. Такое знание не требует дальнейшего доказательства. Вероятное же знание – это знание, требующее дальнейшего доказательства, поскольку имеется сомнение в его истинности. Обе эти категории рассматриваются в связи с основной в гносеологическом отношении категорией истины. Достоверность не тождественна истине, как это иногда считают, а является лишь ее определенностью. Достоверность – это, как образно писал И. Элез, один из способов существования истины "для нас", который выражает соответствие между истиной и доказанностью ее субъектом [Философская энциклопедия: 55]. В определении достоверности знания фиксируются, таким образом, два аспекта: указывается как на установленность его истинности, так и на убежденность, уверенность субъекта в этом.

Первый аспект означает, собственно, обоснованность истинности знания, которая обычно осуществляется в форме практического подтверждения или логического доказательства. Второй аспект, убеждение, с которым субъект познания относится к истинности того или иного положения, зависит, прежде всего, от логического обоснования и от личности субъекта познания. Поскольку убеждение является субъективной характеристикой, этот аспект особенно важно рассматривать в его связи с первым. Необходимо различать истину, как знание, адекватно отражающее объект, и знание истинности, как оценку меры соответствия знания объекту. В последнем случае речь идет именно о достоверности. Действительно, исследователь может быть убежденным в искренности высказываний респондента, однако это не исключает того, что эти высказывания могут оказаться ложными. Он может точно регистрировать высказывания респондентов, но эти высказывания могут быть неискренними. Эти высказывания могут быть искренними, но, вместе с тем, – заблуждением. Поэтому следует также проводить различие между достоверностью и правдивостью. Термин "правда", "неправда", "искренность" и "неискренность" могут обозначать правдивое и неправдивое выражение мнений респондентов независимо от того, являются ли они истинными или ложными. Многие высказывания могут

оказаться правдивыми (искренними), но ложными, и наоборот – неправдивыми, но истинными. Истина не является выражением непосредственного впечатления человека, его оценкой.

Основанием достоверности социологической информации выступают ее объективность – способность отражать действительность независимо от субъективной воли и желания людей, во всей полноте ее характеристик. Такая информация не скрывает недостатков, проблем, просчетов в деятельности людей, тех противоречий, которые объективно существуют и неизбежно возникают в процессе общественного развития. В отличие от обыденного понимания, которое рассматривает объективность как общезначимость, методологически обоснованный подход исходит из обратного. Высказывания людей, рассматриваемые безотносительно к объективной реальности, не могут быть определены как истинные (достоверные) или ложные (ошибочные, неточные и т.п.).

Содержание информации объективно, когда оно отражает действительность в системе понятий, суждений, выводов, образованных на основе познавательной деятельности человека, необходимым звеном которой является практика. Серьезный исследователь своими действиями составляет такую картину объекта познания, которая отвлекается от частного и второстепенного, включает в нем черты кажимости и делает его отражением сущности. По этому поводу Гегель Г. В., в цитированной выше работе, отмечал, что результат такого действия есть проверка субъективного познания и критерий "истинно сущей объективности". Это, очевидно, дает основание в научных исследованиях использовать такое прагматическое, но зато операциональное понимание истинности итогового знания как его непротиворечивость и практическую полезность (эффективность).

Объективность есть определяющая характеристика информации, необходимое условие всех ее качественных критериев, ибо она означает отражение подлинных свойств и отношений объекта, его сущности. Это такое отражение объекта, содержание которого исключает влияние субъекта, независимо от воздействия внешних факторов. В этой независимости выражается объективность критерия практики.

Важным критерием операционального определения качества социологической информации является обоснованность. Понятие обоснованности является одним из центральных в методологическом анализе. Во всех случаях, когда возникает проблема качества информации, неизбежно встает проблема ее обоснования – выявления тех свойств, которые выступают аргументами доказательства меры соответствия её объекту. Обоснованность, в отличие от достоверности, устанавливается средствами самого исследования, путем методологического обоснования процедуры исследовательского процесса. На методологическом уровне его программирования этому служит теоретическая интерпретация понятий, их операционализация, т.е. редукция дедуктивным путем, на методическом – доведение методики и техники сбора и анализа информации до запрограммированных нормативов, требуемой точности т.е. эмпирической идентификации понятий средствами методики, доведенной до количественной фиксации их референтов. Поэтому в эмпирическом исследовании обоснованность информации зависит от объема исходных данных, квалификации исследователя, корректности процедур теоретической и эмпирической интерпретации.

Обычно, обоснованность социологической информации связывают с обоснованностью (валидностью) методов ее получения. Обоснованным считается тот метод, который обеспечивает именно искомую информацию, исключает возможность ее подмены, неоднозначности.

Такой метод (инструмент измерения признаков) должен быть одновременно устойчивым: обеспечивать стабильные результаты. Это означает постоянство данных при повторных измерениях, если они выполняются по той же программе с использованием одной и той же процедуры. Неизбежная при этом зависимость результатов от влияния самой процедуры повторных измерений (эффект обучения, запоминания, ослабления внимания или просто изменения условий) должна учитываться. Если два разных метода дают информацию об одном и том же объекте, доказательством их обоснованности является тесная корреляция данных. На их обоснованность могут указывать не коррелирующие данные при изучении принципиально разных объектов.

Исходным при определении устойчивости информации является допущение, что объекты измерения имеют относительно неизменяемые постоянные признаки, а неустойчивость результатов обусловлена, таким образом, ошибками измерения и недостатками инструмента измерения. Надежный метод должен давать устойчивые данные, не выходящие за пределы допустимых ошибок счета в каждом отдельном случае. Постоянство данных тесно связано с их достоверностью, но не является достаточным критерием достоверности. Поэтому критерий устойчивости служит лишь доказательством того, что информация достаточно обоснованна, приемлема для данного случая применения. Устойчивость, как характеристика метода, выступает также критерием его надежности, а значит, и относительной безошибочности информации. Общепринятых способов непосредственной проверки устойчивости информации пока не выработано. В практике социологических исследований способы проверки выбираются в зависимости от обстоятельств, от используемых методик, а также от реальности повторного контакта с источником информации и т.д.

Рассмотренные критерии не раскрывают всех качественных характеристик социологической информации, которыми она должна обладать как условие и инструмент принятия эффективного управленческого решения. Среди других критериев исследователи процессов функционирования социальной информации в управленческой практике называют репрезентативность, полноту, новизну, оперативность и др. В совокупности они должны обеспечивать оптимум информации. Оптимизировать информацию – это значит дать субъекту управления информацию, необходимую и достаточную для принятия эффективного управленческого решения. Такая информация должна содержать все необходимые и своевременные сведения по всем управленческим параметрам. Однако иметь "все" сведения не означает располагать всей возможной информацией об объекте. Речь идет именно о необходимых и достаточных объеме и качестве информации. Избыточные количество и метрическая точность информации могут внести неопределенность в ее содержание и усложнить принятие действенного решения.

Вместе с тем понятие избыточности информации, функционирующей в социальном процессе, не всегда является отрицательной характеристикой, как это имеет место в научно-познавательном процессе, который всецело ориентирован на приращение новой информации. В последнем избыточность означает дублирование работ, публикаций, аналогичных информационных изданий и т.д. В процессах, отражающих и определяющих духовную жизнь общества, дублирование информации часто не только не является недостатком, но и просто необходимо. Это обусловлено тем, что такая информация помимо познавательных, выполняет также воспитательные, пропагандистские и просветительские функции. К тому же объектом информационного

воздействия в этих процессах выступают большие массы людей, возрастные границы которых, а следовательно, возможности восприятия весьма подвижны, предполагают повторные потоки информации и т.д.

В социологической литературе обращается внимание на положительные и отрицательные стороны избыточности социальной информации и на необходимость сохранения некоторой степени избыточности, хотя достижение оптимальности информации и связано нередко с сокращением избыточности. Этого можно достичь, например, путем лучшей организации каналов и потоков информации, повышения квалификации заказчиков информации (органов управления различных уровней), подъема культурного уровня населения, достижения более обобщенной формы и содержания информации и увеличения ее ценности и полезности.

Говоря о социологической информации, транслирующейся СМИ, необходимо указать также на такие ее критерии как убедительность и доказательность. Убедительность не является прямым следствием качества информации. Чтобы информация была убедительной, она должна быть доказательной и, как таковая, вызывать у воспринимающего субъекта уверенность в истинности ее содержания. Доверие к информации зависит от ее качества, но не всегда является его следствием. Поэтому, психологический аспект убедительности играет важную роль в восприятии информации и должен учитываться социологами, работающими для СМИ. Информация должна подаваться так, чтобы аудитория не усомнилась в ее обоснованности и качестве, при этом она должна быть конкретной и понятной. Этими общеизвестными требованиями очень часто спекулируют "публичные социологи". Так, на каждом телешоу по пятницам мы видим уважаемого господина К., позиционирующего себя как социолога, который умело жонглирует цифрами. Однако его "аргументы" всегда сводятся к рейтинговости правящей партии и популярности властных действий. При этом он никогда не утруждает себя доказательствами надежности информации, ее репрезентативности, демонстрацией валидности методик, теоретической обоснованностью выводов и т.д. Таких "социологов" сейчас немало, если не большинство, поскольку социологическая информация – это товар, обладающий хорошей стоимостью. Все это косвенная, но бывает и прямая, дискредитация науки. Социологи хорошо помнят как нынешний председатель ВР, в бытность Главой Администрации Президента, неоднократно публично называл социологию "проституированной наукой". Академику, видимо, невдомек, что "проституированных наук" не бывает, есть проституированные ученые и не только социологи, но и историки, политологи, юристы, экономисты, статистики и т.д.

Отличительными характерными признаками социологической информации являются также актуальность и оперативность, т.е. она призвана отражать наиболее злободневные социальные проблемы и своевременно доводить их до сознания общественности. С этими показателями тесно коррелируют критерии новизны и действенности информации. В известной мере, ряд изложенных выше признаков информации можно свести к критерию научности. Научность, например, может определяться по признаку воспроизводимости и повторяемости информации, а следовательно, общезначимостью. Харак-

терным признаком ее есть системность, ибо она является следствием самой логики отражения объекта. Этот критерий характеризуется также теоретичностью информации и другими, уже рассмотренными выше.

Подытоживая разбор основных критериев качественной определенности социологической информации, функционирующей в обществе и отражающей те или иные социальные процессы, следует сказать, что проблема эта разработана еще недостаточно. Она относится к тем сложным, дискуссионным и малоразработанным методологическим проблемам социальной информации, решение которых, как справедливо констатируют многие наши и зарубежные исследователи, представляет одну из наиболее актуальных задач современной науки, являясь одновременно условием ее интенсификации.

В заключение отметим, что разработка методологических проблем социологического исследования сложных социальных процессов сегодня, как и раньше остается от требований практики. В статье делается попытка лишь очертить общие положения методологии научного познания применительно к социологическому исследованию, с учетом требований, предъявляемых к социальной информации как его итогу – выводному знанию. В этом исследовании ведущим является требование объективности информации, получаемой на основе субъективных оценочных суждений. В этом и заключается главный методологический парадокс социологического исследования: приступая к изучению объективных социальных закономерностей, являющихся проявлением причинно-следственных связей между людьми, мы обращаемся сначала к их отражению в массовом сознании и лишь затем посредством исследовательских методов и процедур устанавливаем и прогнозируем их тенденции, как объективно обусловленные общественные отношения или социальные процессы.

Оценочный подход в исследовании и его объективность (независимость от сознания), как это не странно, не только не противоречат друг другу, но и определяют методологически верный путь обеспечения качества информации в самом процессе исследования. Такие общие критерии качественной определенности информации как обоснованность, надежность, точность, устойчивость и т.д. приобретают выраженную в методике обоснованность. Нериторичность поставленного еще К.Марксом вопроса о зависимости способа исследования от характера самого предмета показывает весь ход исследования, каждое общенаучное понятие и метод, которые, как правило, специфически преломляются предметом познания.

1. Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом. М., 1975.
2. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. – Энциклопедия философских наук, т. I. М., 1974.
3. Словарь русского языка: В 4-х т. Т. 2. – М., 1958, с. 53.
4. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе. – М., 1975.
5. Гнеденко Б.В., Беляев Ю.К., Соловьев А.Д. Математические методы в теории надежности и основные ее характеристики. – М., 1965.
6. Берг А.И. Предисловие в кн.: Серив Я., Лебедев А. Главное мерило качества. – М., 1962.
7. Волович В.И. Надежность информации в социологическом исследовании. – Киев, 1974.
8. Черноволенко В.Ф., Осовский В.Л., Паниотто В.И. Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи. – Киев, 1979.
9. Фресс Л., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. – М., 1969.
10. Философская энциклопедия, Т.2, с 55.
11. Ядов В. А. Методология и процедуры социологических исследований. – Тарту, 1968.

Надійшла до редколегії 05.10.10

СТРУКТУРНО-СТРАТИФІКАЦІЙНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.47:316.4

С. В. Хутка, канд. соціол. наук,

ЗАЛЕЖНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВІД ЇЇ
СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ ЗА УМОВ РАДИКАЛЬНИХ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ:
ДІАХРОНІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті викладено результати лонгітюдного аналізу виявленої на початковій стадії українських пострадянських трансформацій залежності соціальної адаптованості особистості від позиції у стратифікаційній структурі на основі репрезентативних для зайнятого міського населення даних.

Ключові слова: соціально-стратифікаційна позиція, соціальна адаптованість особистості, радикальні соціальні зміни, діахронічний аналіз, лонгітюдний аналіз.

В статье изложены результаты лонгитюдного анализа определенной на начальной стадии украинских постсоветских трансформаций зависимости социальной адаптивности личности от позиций у стратификационной структуре на основе репрезентативных для занятого городского населения данных.

Ключевые слова: социально-стратификационная позиция, социальная адаптивность личности, радикальные социальные изменения, диахронический анализ, лонгитюдный анализ.

The article presents results of longitudinal analysis of relationships between position in structure of stratification and state of personality's social adaptedness – how achieved adaptedness depends on previous social stratification and adaptedness – on the basis of data that representate urban working population at the early stage of postsoviet transformations in Ukraine.

Key words: position in structure of social stratification, social adaptedness of personality, radical social changes, longitudinal and diachronic analysis.

Вступ. Недостатність вивченості взаємовпливів макро- та мікрорівнів соціальних відношень у суспільствах, які мають досвід драматичних соціальних перетворень, актуалізує потребу в такому аналізі, особливо у діахронічному аспекті. У цьому відношенні можна констатувати суперечність між рівнем теоретичного опису епістемологічних засад розуміння логіки структурування стратифікаційних ієрархій у зв'язку з агентністю соціальних акторів, та механізмів і практик соціальної адаптації, з одного боку та, з іншого боку, знанням характеру співвідношення між позиціями у стратифікаційній структурі та рівнем соціальної адаптованості особистості за умов радикальних соціальних перетворень, що й конституює відповідне поле дослідницької проблеми.

Мета і завдання статті – аналіз діахронічної обумовленості соціальної адаптованості особистості впливом соціально-стратифікаційних позицій у міського економічно активного населення на ранній стадії суспільних трансформацій в Україні (1992/3 – 1996).

Емпіричну основу роботи складають дані лонгітюдного дослідження за міжнародним проектом "Соціальні структури і особистість за умов радикальних соціальних змін", який в Україні було проведено Київським міжнародним інститутом соціології. Базове дослідження проведено взимку 1992-1993 років за вибіркою, репрезентативною для міського населення України (2322 осіб). Друге опитування, дані якого ми використовуємо у цій роботі, було здійснено навесні 1996 році і включало тих респондентів базового опитування, які на час 1992-93 років належали до економічно активного міського населення (847 осіб). Методом збору інформації було особисте (face-to-face) інтерв'ю.

Виклад основних результатів дослідження

Вимірювання стратифікаційної структури. У сучасних індустріальних суспільствах основними ресурсами ієрархічного ранжування позиції індивідів у соціальній структурі, а тому, відповідно, й основними (теоретично достатньо обґрунтованими та добре розробленими операціонально) вимірами соціально-стратифікаційної позиції (далі – ССП) є дохід, професійний статус і освіта [Ganzeboom, Treiman, 2000: р. 137; Кон і співавтори, 1998: с. 127-129; Кон і співавтори, 2007: с. 428; Haller, 2000: р. 2868]. Відповідні показники поєднуються у індекс соціоекономічної позиції [Подвижность структуры, 1999: с. 22; Кон і співавтори, 2002: с. 12], що розглядається як засіб статистичного вимірювання неоднаковості статусних позицій індивідів за рівнем престижу, доходу та освіти. Питання ж необхідності вимірювання владного статусу індивіда (у приватній, політичній, професійній сфері) при визначенні ССП дотепер залишається недостатньо визначеним (А. Халлер, наприклад, взагалі вважає цю проблему в даному контексті досі невирішеною [Haller, 2000: р. 2868]).

У цій роботі модель соціально-стратифікаційної структури, слідом за Мелвіном Коном і Кармі Скулером, ми також визначаємо на основі наступних компонентів, що виступають як концепти першого порядку та дозволяють здійснити вимірювання ССП як концепту другого порядку, а саме: освітні досягнення (отримана освіта), професійний статус (престижність професійно-посадової позиції людини) і дохід, виміряні у метричній шкалі. Такий підхід неодноразово підтвердив свою релевантність у дослідженнях українського суспільства [Кон, 1998; Кон, 2007; Kohn, 1999; Kohn, 2006]¹⁸.

Змінну для опису стратифікаційної структури (соціоекономічної) ми будемо як мультиіндикаторний показник методом експлораторного факторного аналізу (методом головних компонентів). Застосування методу факторного аналізу дозволяє отримати достатньо добру узгодженість окремих вимірів. При цьому факторний аналіз дозволяє побачити, які набори змінних мають тенденцію до спільного або окремого варіювання разом у вибірці, а також визначити, який вимір дає найбільший внесок у загальне значення фактора і, таким чином, виявити домінуючий фактор стратифікації для тієї чи іншої множини респондентів [Haller, 2000: р. 2869]. За такого підходу стратифікаційний простір розглядається як єдиний континуальний вимір порядкового ранжування (трактований як інтервальна шкала) стратифікаційних позицій від найвищої до найнижчої, утворений поєднанням у сукупний індекс позиції у соціально-стратифікаційній структурі таких індикаторів першого порядку, як рівень освіти¹⁹ (див. додатки), професійний статус і дохід [Kohn, 1990: р. 42]. Результати експлораторного факторного аналізу (однофакторне рішення на основі першопорядкових показників доходу і професійного статусу та першопорядкового індикатору освіти²⁰) для побудови відповідних індексів соціально-стратифікаційної позиції представлено у таблиці 1.

¹⁸ Дослідження М. Кона і колег першими верифікували валідність визначення соціально-стратифікаційної позиції за трьома вимірами – освітою, професійним статусом і доходом – для українського суспільства за умов радикальних суспільних перетворень. Див.: [Кон, 1998].

¹⁹ Ми усвідомлюємо, що показник рівня освіти не дозволяє врахувати якісні відмінності різних типів і властивостей освіти, проте розглядаємо його як адекватний завданням нашого дослідження, зважаючи на "фундаментальний факт, продемонстрований численними емпіричними дослідженнями: роки освіти є потужним індикатором освітніх досягнень" [Kohn, 1990: р. 45]

²⁰ Наведені виміри першого порядку (освіта, дохід і престижність професії) можуть бути застосовані як окремі незалежні змінні у множинному регресійному аналізі з певними залежними змінними, хоча подібний метод лінійних комбінацій компонентів соціальної стратифікації із залежною змінною може перебільшувати значення кореляцій між соціальною стратифікацією та іншими змінними.

Таблиця 1. Соціально-стратифікаційна позиція: експлораторна факторно-аналітична вимірювальна модель, 1992/3 і 1996 (факторні навантаження)

Концепти та індикатори	Чоловіки		Жінки	
	1992-93	1996	1992-93	1996
Соціально-стратифікаційна позиція				
Рівень освіти (у роках)	,88	,83	,88	,88
Дохід	,32	,63	,43	,71
Професійний статус	,90	,82	,88	,86
Кореляція в часі стратифікаційної позиції	,80**		,83**	
Кореляція в часі кількості років навчання	,86**		,86**	
Кореляція в часі професійного статусу	,66**		,77**	
Кореляція в часі доходу	,29**		,28**	
Кількість випадків	384		463	

** $p < 0,01$.

Критерій адекватності розрахунку усіх експлораторних факторних рішень є повністю прийнятні: критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна $> 0,50$; критерій сферичності Бартлетта значущий на рівні $< 0,001$.

З метою додаткової перевірки адекватності побудованого індексу ми зіставляємо отримані результати з вимірювальною моделлю стратифікаційної позиції, побудовану із застосуванням конфірматорного факторного аналізу (див. таб. 2). Конфірматорна факторно-аналітична модель стратифікаційної позиції (за

операціоналізацією М. Кона і колег), представлена у таблиці 2, має дещо відмінні значення коефіцієнтів (attenuated correlation), це пояснюється урахуванням кореляції залишків варіації водночас структурно моделі є повністю подібні.

Таблиця 2. Лонгitudна вимірювальна модель соціально-стратифікаційної позиції

Концепти та індикатори	Чоловіки		Жінки	
	1992-93	1996	1992-93	1996
Стандартизовані шляхи: від стратифікаційної позиції до концептів першого порядку				
Соціально-стратифікаційна позиція				
Рівень освіти	,94*	,95*	,96*	,92*
Дохід	,12*	,30*	,26*	,55*
Професійний статус	,70*	,66*	,74*	,78*
Кореляція в часі стратифікаційної позиції	,98*		,97*	
Кількість випадків	384		463	

Примітки: * $p < 0,05$; відношення χ^2 до числа ступенів свободи: 1,72; середньоквадратична похибка апроксимації (RMSEA): 0,04.
Джерело даних: [Кон, 2007: розділ 18, таблиця 18.6, с. 429].

Як можна бачити з таблиці 3, оцінка зв'язку розрахованих на основі експлораторного факторного аналізу та конфірматорного факторного аналізу дійсно другого порядку (за трьома показниками-концептами першого

порядку – виконаного для конструювання індексу ССП на основі лонгitudного дослідження для України) показала достатньо високі коефіцієнти кореляції²¹

Таблиця 3. Кореляція індексів соціально-стратифікаційної позиції, обчислених за методом експлораторного і конфірматорного факторного аналізу

	Стратифікаційна позиція: експлораторний аналіз			
	1992-1993		1996	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Стратифікаційна позиція: конфірматорний аналіз	,97**	,98**	,91**	,95**

** $p < 0,01$

Таким чином, підтверджується адекватність нашої операціоналізації ССП і те, що ми можемо не зважати у статистичному аналізі на такі ймовірні помилки вимірювання, як кореляція залишків індексів, в тому числі в часі, а отже, не обов'язково розраховувати ці

індекси виключно методом конфірматорного аналізу для отримання статистично адекватної інформації.

Усі стратифікаційні виміри першого порядку (в обидва роки; і в чоловіків і у жінок) прямо статистично значуще лінійно скорельовані на рівні $p < 0,01$ (див. табл. 4).

Таблиця 4. Лінійний зв'язок між вимірами соціальної стратифікації: 1992/3, 1996 рр.

	1992/3				1996			
	Дохід		Освіта		Дохід		Освіта	
	Чолов.	Жінки	Чолов.	Жінки	Чолов.	Жінки	Чолов.	Жінки
Освіта	,04**	,18**	1,00	1,00	,31**	,68**	1,00	1,00
Професійний статус	,16**	,20**	,63**	,70**	,28**	,45**	,54**	,40**

** $p < 0,01$

У тій частині, котра охоплює 1992/3 роки, отримана модель (див. табл. 1) показує, що ССП і для чоловіків і для жінок визначається найбільше професійним статусом і рівнем освіти, причому їхній вплив є практично однаковий (для чоловіків вплив професійного статусу зовсім трохи випереджає освіту); тоді як дохід має значення найменше

(майже вдвічі менше значення для жінок і майже втричі менше значення для чоловіків, порівняно з іншими показниками). У тій частині, що відповідає 1996 року, найсильнішими визначниками стратифікації і для чоловіків і для жінок також залишаються освіта (на першому місці) і професійний статус. Хоча для жінок, порівняно з 1992-93 ро-

²¹ Дозвіл на подання вказаних даних у цій роботі надано керівником українського проекту В. Є. Хмельком.

ками, значення професійного статусу дещо зменшилось. Своєю чергою, для чоловіків значення освіти зменшується несуттєво (і вона найсильніше визначає стратифікаційну позицію); трохи зменшується значення професійного статусу. При тому і для чоловіків і для жінок, значення доходу зростає майже вдвічі, хоча в цілому індикатор доходу і залишається меншим за значенням, ніж показники професійного статусу та освіти.

Пояснення цього факту, на думку М. Кона і колег, полягає у складових вимірах соціальної стратифікації: "Освітній рівень обов'язково має бути високо стабільним: поперше, в жодній людині він не міг знизитися, по-друге зайняті роботою люди не могли за три-три з половиною роки значно підвищити свій освітній рівень, відвідуючи вечірню школу. Професійний статус та дохід (особливо останній) були більш підвладні змінам" [Кон, 2007: с. 429].

Дійсно, відповідна оцінка кореляції у часі показників стратифікації демонструє (див. табл. 1), що, хоча ССП була високо стабільною в часі, стабільність її елементних вимірів відрізняється. І в чоловіків і в жінок стабільність стратифікаційних показників була: (а) найменша – для доходу (різниця коефіцієнтів кореляції доходу, освіти і професійного статусу для представників кожної статі значуща на рівні $p < 0,01$), при цьому, попри однаковість кореляції в часі доходу і для чоловіків і для жінок, на рівні першопорядкових індикаторів доходу є відмінності: у чоловіків, індивідуальний дохід змінився у часі помітно сильніше, ніж їхній родинний подушний дохід (різниця коефіцієнтів кореляції значуща на рівні $p < 0,01$); натомість у жінок статистично значущих відмінностей між стабільністю індивідуального та подушного доходу не було; (б) вища (різниця коефіцієнтів кореляції освіти і професійного статусу для обох статей значуща на рівні $p < 0,01$) для професійного статусу; і останній був стабільнішим у жінок, ніж у чоловіків (різниця коефіцієнтів кореляції статусу у чоловіків та жінок значуща на рівні $p < 0,01$); (в) і найвища – для кількості років освіти.

У цілому ж, за своєю структурою, обидві частини моделі – і у 1992-1993 роках і в 1996 році – є однакові і для жінок і для чоловіків. Кореляція ССП у часі і для чоловіків і для жінок є високою (0,81 та 0,84, відповідно), що збігається із результатами, отриманими М. Коном та колегами і свідчить про стабільність цих позицій у часі (що, безумовно, жодним чином не вказує на незмінність стратифікаційної структури для всього населення в Україні на досліджуваній період). Здійснений аналіз змістовної, конструктивної (теоретичної) та критеріальної (емпіричної) валідності вимірювальних моделей ССП дозволяє вважати вважати їх використання прийнятним для вирішення поставлених у роботі завдань.

Вимірювання соціальної адаптованості особистості. Рівень соціальної адаптованості особистості визначається як наявний рівень задоволення людиною своїх потреб^{22,222} і вимірюється як співвідношення між тим, наскільки людина задовольняє свої потреби і тим, наскільки вона витрачає свої життєві ресурси для задоволення цих потреб, що відображається індексом, сконструйованим на основі таких валідних за самооцінним критерієм показників, як задоволеність життям в цілому^{23,233}, задоволеність ступенем упевненості у майбутньому та задоволеність можливостями впливати на обставини свого життя (детальніше щодо вимірювання див. додатки), представленим у таблиці 5.

Виведений на основі визначеної групи трьох індикаторів індекс CAO зберігає в часі чітку факторну структуру, яка характеризується невеликою кількістю

вагомим власних значень, високими факторними навантаженнями, високим відсотком поясненої дисперсії і достатньо добре узгоджується зі змістовною інтерпретацією концепту соціальної адаптованості особистості [Хутка, 2007: № 2]. Оцінка ретестової надійності індексу CAO демонструє помірну стабільність зв'язків у часі як для чоловіків, так і для жінок ($r = 0,24$ і $0,23$ відповідно). Зважаючи на отримані у дослідженнях М. Кона і колег дані щодо України стосовно нестабільності особистості в часі [Кон, 2005: с. 45-46], можна припускати, що невисока кореляція CAO у часі певною мірою відбиває нестабільність CAO, котра обумовлюється нестабільністю особистості. Тим не менше, отримана кореляція є значущою на рівні $p < 0,001$.

У частині, яка відповідає 1992/3 рр., отримана модель демонструє, що CAO зайнятого міського населення складається найсуттєвішою мірою з задоволеності життям і задоволеності майбутнім, а також, дещо меншою мірою, можливості впливати на обставини. У частині, яка характеризує 1996 р., структура CAO у чоловіків не змінюється, а у жінок на друге місце після задоволеності життям виходить задоволеність можливостями/здатностями впливати на середовище, і третю позицію посідає задоволеність майбутнім.

Стратифікаційна структура та соціальна адаптованість особистості: аналіз діахронічного відношення. Розроблені (і розраховані окремо для 1992-93 і 1996 років для чоловіків і жінок) показники рівня соціальної адаптованості особистості (далі – CAO) та соціально-стратифікаційної позиції (далі – ССП) дають можливість проаналізувати, на матеріалах лонгitudних опитувань 1992-1993 та 1996 років, каузальні відношення між набутих рівнем соціальної адаптованості та вихідними й набутими позиціями у стратифікаційній структурі. Представлений аналіз спирається на лінеаризовані оцінки, зафіксовані для діапазону даних у цілому, і враховує можливі впливи на відношення між ССП та CAO зі сторони таких інших соціальних характеристик, як сільське/міське походження (урбанізованість місцевості проживання до 17 років), регіон проживання, національність, вік, сімейний статус, наявність дітей віком до 18 років, належність до віруючих – детальніше опис цих показників див. у додатках)²⁴. Розрахунки виконано на основі загальних лінійних моделей (General Linear Model).

Розглянемо характер обумовленості сформованого за декілька років трансформацій рівня адаптованості впливом з боку вихідних станів CAO та ССП, з урахуванням одночасного впливу зі сторони ССП та інших соціальних характеристик²⁵. Аналізоване відношення між соціальною адаптованістю і стратифікацією у чоловіків і жінок було виразно неоднаковим, як можна бачити з даних, представлених у таблиці 6 і таблиці 7 відповідно.

²⁴ Гендерна перспектива здійснюваного аналізу є наскрізною у даній роботі: усі обчислення здійснюються як двогрупові – окремо для чоловіків та окремо для жінок.

²⁵ Необхідно зазначити, що у цьому випадку перед нами постає проблема колінеарності, – зважаючи на високу кореляцію між ССП у 1992/3 та ССП у 1996 рр. (коефіцієнт кореляції Пірсона $r = 0,80$ для чоловіків і $0,83$ для жінок; тоді як уже значення $0,6-0,7$ вважається критичним [Крыштановский, 2000: с. 110]. Основним наслідком цього можуть бути нестабільні значення коефіцієнтів моделі і, через неточності оцінки рівня статистичної значущості коефіцієнтів, некоректність перенесення результатів на генеральну сукупність. Відповідно, для відбору адекватних предикторів моделі, поряд із регресійною моделлю із одночасним включенням вказаних незалежних змінних було використано покрокову регресію.

²² Детальніше бачення концептуалізації рівня соціальної адаптованості особистості викладено у [Хутка, 2007: № 2].

²³ Обґрунтування застосовності показника загальної задоволеності життям як одного з основних і критеріальних вимірів соціальної адаптованості особистості див. у [Хутка, 2007: Т. 70].

Досягнутий чоловіками у 1996 році рівень соціальної адаптованості, незалежно від впливу вихідної стратифікаційної позиції та інших включених в аналіз соціальних показників, прямо обумовлювався варіаціями вихідних станів соціальної адаптованості (на 4 %; $p < 0,01$) і стратифікації (на 5 %; $p < 0,01$), як можна бачити з таблиці 6. Іншими словами, в середньому вищий рівень адаптованості з часом частіше мали чоловіки ті, які "на старті" мали дещо вищі і рівні адаптованості і стратифікаційні позиції. Залежність же соціальної адаптованості від одночасного впливу стратифікаційної позиції виявилась настільки суттєво обумовлена впливом вихідної стратифікаційної позиції, що не є статистично значущою і скільки-небудь суттєвою, що, як припускається,

можна вважати свідченням впливовості стратифікації саме через стабільність її вихідного стану у чоловіків. Таким чином, на рівні оцінки віддалених та одночасних впливів між CAO та ССП чоловіків можна зафіксувати такий висновок: чим вищі були стартовий стратифікаційний потенціал і вихідний рівень збалансованості потреб/домагань та здатності до опанування умовами життя, тим вищі були досягнуті рівні задоволеності потреб/домагань. При цьому отримані результати вказують на певний лаг у прояві впливу стратифікації на адаптованість, цей вплив виявляється тільки з часом; у розглянутому випадку проявлення такого впливу бачимо із проміжком у 3-3,5 роки.

Таблиця 5. Соціальна адаптованість особистості: вимірювальна модель індексу (факторні навантаження відібраних індикаторів)

Змінні	Однофакторне рішення			
	1992-1993		1996	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Задоволеність тим, як складається життя в цілому	,82	,81	,79	,79
Задоволеність ступенем упевненості в завтрашньому дні	,78	,76	,79	,71
Задоволеність людини існуючою можливістю впливати на те, що з нею відбувається	,64	,52	,69	,74
Частка поясненої дисперсії, %	57	50	58	56

Таблиця 6. Соціальна адаптованість у 1996 р.: вплив вихідної адаптованості, вихідного й одночасного станів стратифікації: чоловіки

Залежна змінна	Незалежні змінні						R ² (Adj. R ²)
	Соціальна адаптованість, 1996		Стратифікаційна позиція, 1992/3		Стратифікаційна позиція, 1996		
	β	B	β	B	β	B	
Модель 1: початкові значення коефіцієнтів ^a	,21**	,21**	,20 (p=,10)	,18 (p=,10)	,08	,03	,09 (.08)
Модель 2: початкові значення коефіцієнтів ^b	,21**	,21**	,22**	,20**	–	–	,10 (.09)
Модель 3: за сукупного контролю соціальних характеристик ^b	–	,23** part. η ² =,04**	–	,28** part. η ² =,05**	–	–	,25 (.14)

Примітки: **p < 0,01.

^a Коефіцієнти множинної регресії обчислено із одночасним включенням всіх предикторів.

^b Коефіцієнти множинної регресії обчислено за моделлю покрокової регресії.

^c Значення показників, обчислені на основі узагальненої лінійної моделі з включенням двох відібраних на рівні покрокової регресії предикторів (CAO та ССП у 1992/3 рр.) і соціальних характеристик (контрольовані соціальні показники: урбанізованість місця проживання до 17 років, регіон проживання, національність, вік, сімейний статус, наявність дітей віком до 18 років, релігійність).

Таблиця 7. Соціальна адаптованість у 1996 р.: вплив вихідної адаптованості, вихідного й одночасного станів стратифікації: жінки

Залежна змінна	Незалежні змінні						R ² (Adj. R ²)
	Соціальна адаптованість, 1996		Стратифікаційна позиція, 1992/3		Стратифікаційна позиція, 1996		
	β	B	β	B	β	B	
Модель 1: початкові значення коефіцієнтів ^a	,18**	,19**	-,30*	-,28*	,36* *	1,19**	,08 (,06)
Модель 2: за сукупного контролю соціальних характеристик ^b	–	,23** part. η ² =,06**	–	-,33* part. η ² =,03*	–	1,16* part. η ² =,04*	,22 (,11)

Примітки: **p < 0,01; *p < 0,05.

^a Модель покрокової регресії повністю зберігає всі предиктори, і з тими самими значеннями коефіцієнтів, що й обчислена з одночасним включенням всіх предикторів модель множинної регресії.

^b Показники обчислено на основі узагальненої лінійної моделі; контрольовані соціальні показники: урбанізованість місця проживання до 17 років, регіон проживання, національність, вік, сімейний статус, наявність дітей віком до 18 років, релігійність.

У жінок відношення одночасних і віддалених у часі впливів між соціальною адаптованістю і стратифікаційною позицією виявилось складнішим. Вихідний рівень адаптованості та набута у 1996 р. стратифікаційна позиція впливали на досягнення вищого рівня адаптованості незалежно одне від одного, і незалежно від вихідного стану стратифікаційної позиції. Рівень CAO, якого жінки досягли за кілька років трансформацій, прямо визначався віддаленим у часі відносно незалежним

впливом вихідної CAO (на 6 %; $p < 0,01$), одночасним впливом стратифікаційної позиції (на 4 %; $p < 0,01$) і оберненим впливом з боку ССП 1992/3 рр. Усі статистично значущі принаймні на рівні $p \leq 0,05$ залежності мають самостійне значення і не є відбиттям відмінностей у впливах інших контрольованих показників соціального характеру. Чим на початку соціальних реформ вищі були рівні адаптованості, чим вищі були досягнуті позиції у стратифікаційній структурі і чим нижчі позиції

вихідні, тим, у середньому, вищі рівні адаптованості були досягнуті жінками в однакових стратифікаційних позиціях у 1996 році. Таким чином, у жінок, як і в чоловіків, досягнутий рівень адаптованості (незалежно від розглянутих умов) визначається вихідним адаптаційним і стратифікаційним потенціалом. Але, на відміну від чоловіків, у жінок вплив стратифікаційної структури на досягнутий ними рівень адаптованості виявляється без "відставання" – як одночасний (при цьому можна припускати, що обернений вплив вихідної стратифікаційної позиції може вказувати на те, що саме низький рівень стратифікаційного потенціалу – можливо, у частці доходу, оскільки у досліджуваній період найпомітніше підвищився внесок саме доходу у стратифікаційну позицію в цілому, порівняно з іншими стратифікаційними вимірами, – міг спонукати жінок діяти так, що це привело до підвищення рівнів їхньої адаптованості).

Підсумовуючи дану частину аналізу, зауважимо, що в розглянутих моделях статистичне контролювання таких соціальних характеристик, як сільське/міське походження, національність, вік, сімейний статус, наявність молодших від 18 років дітей, належність до віруючих не зменшує зафіксовані відношення в цілому (як можна бачити з моделі у табл. 6 – навпаки, контролювання вказаних соціальних характеристик майже вдвічі покращує у моделі відповідні коефіцієнти детермінації, за рахунок у виразненні впливу стратифікаційної позиції) між адаптованістю і стратифікацією (навіть виявлений у деяких моделях вплив регіону проживання є не систематичний і доволі невеликий). Детальніший аналіз нюансів відповідних аспектів зв'язків потребує окремого розгляду – як контекстуальний аналіз того, чому та за рахунок яких саме соціальних характеристик відбувається певне "маскування" безпосереднього зв'язку між соціальною адаптованістю та стратифікаційною позицією, котре складалось у міського зайнятого населення в цілому за умов радикальних соціальних змін. Вплив на досягнутий у 1996 році рівень соціальної адаптованості з боку її вихідного рівня та стратифікаційних станів 1992/3 і 1996 років, не є відбиттям відмінностей у впливах контрольованих соціальних характеристик чоловіків і жінок, а мають самостійне значення у тих випадках, коли вони є статистично значущі принаймні на рівні $p \leq 0,05$.

Висновки. У цілому проведений аналіз віддалених та одночасних впливів між соціальною адаптованістю особистості та соціально-стратифікаційною позицією у міського зайнятого населення показав, що, на ранньому етапі радикальних суспільних трансформацій в Україні:

- у чоловіків вихідні рівень адаптованості та стратифікаційна позиція досить помірно, але статистично значуще впливали на досягнутий ними у 1996 році рівень САО: чим вищі вони мали вихідні стратифікаційний потенціал і рівень адаптованості (у 1992/3 рр.), тим вищих досягали рівнів адаптованості за декілька років трансформацій;

- у жінок досягнутий у 1996 р. рівень адаптованості обумовлювався прямим впливом віддаленого у часі наявного у 1992/3 рр. стану адаптованості, оберненим впливом наявних у 1992/3 рр. позицій у стратифікацій-

ної структури, прямим впливом досягнутих у 1996 р. стратифікаційних позицій.

Усі зафіксовані відношення мають самостійне значення і не є відбиттям впливів таких контрольованих соціальних характеристик, як урбанізованість місця проживання до 17 років (сільське/міське походження), національність, вік, сімейний статус, наявність дітей віком до 18 років, належність до віруючих.

Представлені результати показали синхронно-діахронічні зв'язки соціально-стратифікаційної структури та соціальної адаптованості особистості і становлять один із необхідних кроків у напрямку дальшого розвитку поглибленої комплексної інтерпретації перебігу суспільних змін у періоді радикальних трансформацій, зокрема в контексті пострадянських перетворень в Україні.

1. Кон М. Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі та України / М. Кон, К. Сломчинський, В. Паниотто, В. Хмелько і др. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №1 – 2. – С. 120 – 137.
2. Кон М. Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі та України / М. Кон, К. Сломчинський, В. Паниотто, В. Хмелько та ін. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №3. – С. 57 – 74.
3. Кон М. Соціальна структура та особистість у процесі радикальних змін: аналіз України в період трансформацій / М. Кон, К. Сломчинський, В. Паниотто, В. Хмелько, Го-Фунг-Гунг та ін. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №3. – С. 24-64.
4. Кон М. Соціальна структура та особистість у процесі радикальних змін: аналіз України в період трансформацій / М. Кон, В. Хмелько, В. Паниотто та ін. // Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників. – К.: ВД "КМ Академія", 2007.
5. Кон М. Структурна локалізація та особистість у період трансформацій в Польщі й Україні / М. Кон, К. Сломчинський, В. Паниотто, В. Хмелько і др. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №4. – С. 12.
6. Крыштановский А. О. Ограничения метода регрессионного анализа / А. О. Крыштановский // Социология: 4 М. – 2000. – № 12.
7. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С.; [Макеев С. А., Прибыткова И. М., Симончук Е. В., Оксамитная С. и др.]. – К.: ИС НАНУ, 1999.
8. Хмелько В. Е. Социальная направленность личности. Некоторые вопросы теории и методики социологических исследований / Хмелько В. Е. – К.: Политиздат, 1988.
9. Хутка С. В. Проблема вимірювання рівня соціальної адаптованості особистості: визначення ключового індикатора / С. Хутка // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – К.: ВД "Києво – Могилянська академія". – 2007. – Т. 70. – С. 27 – 33.
10. Хутка С. Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття / С. Хутка // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 2. – С. 164 – 175.
11. Ganzeboom H. The Fourth Generation of Comparative Stratification Research / D. J. Treiman, H. Ganzeboom; [ed.: S. R. Quah, A. Sales] // The International Handbook of Sociology. – London: Thousand Oaks – New Delhi, 2000. – P.123-150.
12. Haller A. O. Societal stratification / A. O. Haller // Encyclopedia of Sociology / [ed.-in-chief. E. F. Borgatta]. – [2nd ed.]. – V. 4. – NY.: MacMillan Reference Books, 2000.
13. Kohn M. Social Structure and Personality under Conditions of Apparent Social Stability and Radical Social Change / M. Kohn; [eds.: A. Jasinska-Kania, M.Kohn, K. Slomczynski] // Power and Social Structure: Essays in Honor of Wlodzimierz Wesolowski. Warsaw: Univ. of Warsaw Press, 1999. – PP. 50-69.
14. Kohn M. L. Social Structure and Self-Direction: A Comparative Analysis of the United States and Poland / Kohn M. L., Slomczynski R. V., Schoenbach C. – Oxford: Basil Blackwell, 1990.
15. Kohn M. L. Change and Stability: a Cross-sectional Analysis of Social Structure and Personality / M. L. Kohn. – London: Paradigm Publishers, 2006.
16. Kohn M. L. Work and Personality: An Inquiry into Impact of Social Stratification / Kohn M. L., Schooler C. (in collaboration with J. Miller, K.A. Miller, C. Schoenbach, R. Schoenberg). – Norwood, N.J.: Ablex, 1983.
17. Social Structure and Personality Under Conditions of Radical Social Change: A Comparative Study of Poland and the Ukraine. Report on technical aspects of the Ukrainian survey. – K.: Kyiv International Institute of Sociology, 1993.

Надійшла до редколегії 17.11.10

ДОДАТКИ

ОПИС ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ

Для побудови показника рівня освіти ми використовуємо відповіді на запитання "Яку Ви маєте освіту?". Отримані за порядковою шкалою відповіді трансформовано у метричну шкалу показника рівня освіти, котрий, відповідно, конструюється на основі співвіднесення (визначеного експертним опитуванням) відповідей щодо рівня освіти з кількістю років формальної освіти респондента: освіта менша від 4 класів – 2 роки; початкова (менше 7 класів) – 4-5 років; неповна середня (менше 10 класів) – 7 років; РУ, ФЗУ, ПТУ після 7-8 класів – 8 років; повна середня, загальна (10-11 класів) – 10 років; СПТУ, ПТУ після 10-11 класів – 11 років; середня спеціальна (технікум і т.п.) – 12 років; повна вища (3 курси і більше) – 13 років; вища без ученого ступеня – 15 років.

Професійна приналежність респондентів визначається фіксуванням відповідей на запитання щодо обійманих ними посад: "Скажіть, будь-ласка, ким Ви зараз працюєте? Як називається Ваша посада або Ваше заняття (на кожній з Ваших робіт)?" (Якщо не працює – "0"; перша робота; друга робота; третя робота; четверта робота). Для аналізу використовуються доступні нам включені у масив показники, котрі були створені на основі інформації щодо професійно-посадових позицій респондентів, закладовану за міжнародним і польським (адапованим для українського дослідження) класифікаторами професій. Для кодування професій використовувалася Міжнародний стандартний код професій (International Standard Code of Occupations, ISCO-88) і Українська соціологічна класифікація професій (УСКП), розроблена Р. І. Ленчовським спеціально для даного проекту. Перша версія УСКП, з метою забезпечення крос-секційної порівняльності, була розроблена на основі Польської класифікації професій (Spoleczna klasyfikacja zawodow: wersja 2.2, Warszawa, 1993). Зміни в українській класифікації, порівняно з польською, стосувались відмінностей у професійних позиціях у державних посадовців, провідників політичних партій, профспілок та інших громадських організацій, військових структур; також у деяких найпоширеніших професіях [Socia Structure, 1993: p. 13].

Дохід вимірюється на основі двох індикаторів – повідомлених індивідуального доходу від основної роботи (заробітна платня) і середньодушового доходу у родині. Доречно зауважити наступне. По-перше, є імовірність, що ті чи інші респонденти не були схильні давати повністю достовірну інформацію стосовно своїх доходів за місцем роботи (можливо, у зв'язку із оподаткуванням або небажанням афішувати заробіток за неосновним місцем роботи) і доходів домогосподарства. По-друге, є імовірність того, що респонденти не розглядали як власні грошові доходи ті ресурси, що їх отримували в якості допомоги від рідних, від праці на своїх присадибних ділянках для забезпечення потреби у певних видах основних продуктів тощо; з іншого боку, такого роду ресурси є складовими багатства, тоді як під поняттям доходу розуміється оплата за місцем (місцями) роботи (імовірно, для деяких респондентів індивідуальний дохід включав також і дивіденди від інвестицій, ренти за власність тощо). По-третє, респонденти можуть по-різному розуміти поняття доходу; утім, формулювання запитання дозволяє тією чи іншою мірою обійти цю проблему. Обраним на етапі операціоналізації індикаторам відповідають такі запитання з масиву даних: (1) індивідуальний дохід – "Нині в нашій країні значна частина людей має різні джерела доходів. Беручи до уваги всі джерела доходів, скільки Ви особисто одержали за попередній місяць?"; (2) середньодушовий дохід у родині – "Скільки чоловік нині живе разом з Вами спільним домашнім господарством?" і "Який загальний прибуток на місяць усіх, хто живе разом з Вами спільним домашнім господарством – враховуючи і Ваш прибуток, і всі види прибутків всіх домашніх (їхні пенсії, стипендії, підмоги тощо)?" Дані щодо середньодушового доходу в родині та індивідуального доходу респондента не були нормально розподілені, але натуральний логарифм такого доходу має розподіл близький до нормального.

ОПИС ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Задоволеність життям в цілому, задоволеність ступенем упевненості у майбутньому та задоволеність можливостями впливати на обставини свого життя як показники соціальної адаптованості особистості фіксувались за відповідями на запитання: "Скажіть, будь-ласка, а якою мірою Вас задовольняє те, як складається Ваше життя в цілому?", "Якою мірою Вас задовольняє ступінь упевненості в завтрашньому дні?", "Якою мірою Вас задовольняє існуюча можливість впливати на те, що відбувається з Вами?". Дані отримані за шкалою, розробленою В. Хмельком: за 5 градаціями ступеню задоволеності (1 – зовсім не задовольняє; 2 – більше не задовольняє, ніж задовольняє; 3 – наскільки задовольняє, настільки ж не задовольняє; 4 – більше задовольняє, ніж не задовольняє; 5 – цілком задовольняє) і альтернативними варіантами відповідей-фільтрів ("Для мене це не має значення" і "Важко сказати"). Детальніше про дану шкалу див. у [Хмелько, 1988: с. 128-129].

ОПИС ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

Оцінка *урбанізованості* місяця проживання до 16 років фіксується за відповідями на запитання "Де пройшла більша частина Вашого життя до 16 років – у місті, у селищі міського типу або в селі?" за варіантами: 1 – у селі; 2 – у селищі; 3 – у місті; фільтр: ВС. *Регіон* проживання виділявся за класифікацією КМІСу: 1 – західний (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області); 2 – західно-центральний (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області, м. Київ); 3 – східно-центральний (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області); 4 – південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області, Кримська АР); 5 – східний (Харківська, Донецька, Луганська області). Змінна *"національність"* у даному масиві фіксує етно-національну приналежність за такими номінаціями: 1 – українська; 2 – руська; 3 – і українська і руська; 4 – інша національність. Дана ознака не дає можливості враховувати усі можливі варіанти множинності етно-національних самоідентифікацій, але, тим не менше, в першому наближенні дозволяє диференціювати принаймні респондентів із подвійною та одиначною етно-національною самоідентифікацією. *Сімейний стан* визначено за відповідями на запитання "Яке Ваше сімейне становище?" (1 – одружений(на); 2 –

офіційно неодружений(на), але живемо як сім'я; 3 – неодружений(на), але був (-ла) одруженим(ною); 4 – вдова; 5 – ніколи не був одружений(на); фільтри: ВС/НВ). Оцінка релігійності або атеїстичності здійснювалась у 1992/3 роках за відповідями на запитання "Чи вважаєте Ви себе атеїстом, релігійною людиною або ж – не релігійною людиною, але й не атеїстом?" (з кодами відповідей: 1 – атеїстом; 2 – не релігійною людиною, але й не атеїстом; 3 – релігійною людиною; фільтр – НВ); у 1996 році – "Чи вважаєте Ви себе віруючою людиною?" (1 – ні; 2 – важко сказати; 3 – так; фільтр – НВ). *Наявність дітей* молодших від 18 років фіксувалась за відповіддю на запитання "Чи є у Вас діти віком від 3-х до 17 років (не старші 18 років), котрі живуть разом з Вами?" (1- так; 2 – ні).

УДК 316.728

Ю. О. Спорш, канд. соціол. наук

ОСОБЛИВОСТІ ДОЗВІЛЕВИХ ПРАКТИК СЕРЕДНІХ КЛАСІВ ВЕЛИКОГО МІСТА В УКРАЇНІ

Стаття присвячена вивченню специфіки дозвілевих практик представників середніх класів, які проживають у великих містах сучасної України. Як емпіричний матеріал використані дані соціологічного дослідження "Омнібус-2006", проведеного Інститутом соціології НАН України в 2006 році. Доводиться, що дозвілеві практики представників середнього класу відрізняються від дозвілевих практик інших соціальних груп українського суспільства більшою поширеністю дій, спрямованих на відтворення та збільшення інтелектуально-культурного капіталу. Зокрема, ці відмінності виявляються в регулярному читанні художньої літератури, газет і журналів, використанні комп'ютера та інтернет для підвищення кваліфікації, використанні активних форм відпочинку, самоосвіти та організованої освіти.

Ключові слова: дозвілля, стиль життя, середній клас, інтелектуально-культурний капітал.

Статья посвящена изучению специфики досуговых практик представителей средних классов, проживающих в крупных городах современной Украины. В качестве эмпирического материала использованы данные социологического исследования "Омнибус-2006", проведенного Институтом социологии НАН Украины в 2006 году. Доказывается, что досуговые практики представителей среднего класса отличаются от досуговых практик других социальных групп украинского общества большей распространенностью действий, направленных на воспроизводство и увеличение интеллектуально-культурного капитала. В частности, эти отличия проявляются в регулярном чтении художественной литературы, газет и журналов, использовании компьютера и интернет для повышения квалификации, использовании активных форм отдыха, самообразовании, организованном образовании.

Ключевые слова: досуг, стиль жизни, средний класс, интеллектуально-культурный капитал

The article deal with study of features of the leisure practices of representatives of the middle class, living in large cities. As the empirical database we used the results of sociological survey "Omnibus 2006" conducted by the Institute of Sociology of NAS of Ukraine in 2006. It is proved that the leisure practices of middle-class differ from the leisure practices of other social groups in Ukrainian society by a greater prevalence of actions to reproduce and increase the intellectual and cultural capital. In particular, these differences are emerge in the regular reading of fiction, newspapers and magazines, have been using a computer and internet for training, the use of active forms of recreation, self-organized education, etc.

Key words: leisure, life style, middle class, the intellectual and cultural capital

У наукових колах не вщухають палкі дискусії щодо концепту та проявів середнього класу, його розміру, структури, стилів життя тощо. Важливість дослідження стилю життя середніх класів визначається тим, що ці соціальні групи є своєрідним стрижнем соціуму в усіх розвинених країнах і відіграють значну роль в сучасному суспільному розвитку. Враховуючи те, що середні класи в Україні тільки проходять процес становлення, дослідження їхнього стилю життя, який тільки починає виявлятися, є важливим, бо дозволяє окреслити якісні характеристики в розвитку цієї групи.

Враховуючи багатоманіття інтерпретації поняття середнього класу різними авторами (П.Бурдьє, Т.Парсонса, Н.Лумана, Е.Гідденса, Е. Райта, Б. і Д. Еренрайхів, М.Севеджа, А.Соренсена та інші) і відштовхуючись від конструктивістсько-структуралістського парадигмального напрямку в тлумаченні відповідного феномену, в даному дослідженні під середнім класом ми будемо розуміти сукупність індивідів, які володіють інтелектуально-культурним капіталом, вкладають даний капітал у суспільне виробництво, отримують за це ренту і усвідомлюють значущість інтелектуально-культурного капіталу у визначенні рівня доходів і суспільного статусу індивіда²⁶. Інтелектуально-культурний капітал ми визначено як ключову ресурсну характеристику середніх класів, що проявляється у сукупності управлінського, технологічного, підприємницького знання, а також навиків та вмінь індивіда застосовувати ці види знань для отримання інтелектуально-культурної ренти [Спорш, 2010]. Стиль життя проявля-

ється як вектор спрямованості особистості, під впливом якого формуються набори дій індивіда в тій чи іншій площині соціального простору.

Метою статті є визначення особливостей дозвілевих практик представників середніх класів у порівнянні з представниками середніх класів, які проживають у невеликих населених пунктах та рештою вибірки. Як емпіричний матеріал для вторинного аналізу ми використовуємо результати соціологічного опитування "Омнібус-2006", проведеного Інститутом соціології НАН України у 2006 році, який містить набір індикаторів, мінімально необхідний для розкриття стилю життя зазначеної групи (індикатори розроблені науковцями ІС НАН України) [Злобіна, 2004].

В емпіричній ідентифікації середніх класів ми застосували власну концептуальну схему (див. Табл.1 та Рис. 1), яка передбачала наступні три етапи в конструванні підвибірки в масиві емпіричних даних:

- 1) виділення осіб, які мають інтелектуально-культурний капітал (підгрупа 1);
- 2) виділення із підгрупи 1 тих, хто усвідомлює важливість для свого статусу інтелектуально-культурного капіталу (підгрупа 2);
- 3) виділення із підгрупи 2 тих, хто вкладає інтелектуально-культурний капітал у соціально-економічні процеси та отримує за це ренту.

Оскільки у великих містах в сучасній Україні процеси формування середніх класів відбуваються більш інтенсивно, предмет дослідження був обмежений проявами середніх класів у великому місті. Відповідно, отриманий масив емпіричних даних був розділений за ознакою місця проживання. В емпіричному матеріалі, що використовувався в аналізі, виділені малі міста (до 20 тис.

²⁶ Визначення обґрунтовано і розкрито автором в роботі: [Спорш, 2008].

мешканців), міста від 21 до 50 тис.; від 51 до 100 тис.; від 101 до 500 тис.; від 501 до 1 млн. та понад 1 млн. мешканців. Враховуючи наявні у вітчизняній науці теоретичні та статистичні підходи до визначення "великого міста" [6: с.5; 11: с. 342–343; 8: с.18; 4: 110] та доступний емпіричний матеріал, нами було взято за нижню межу чисельності великого міста 101 тис. мешканців. В результаті були отримані такі вибірки: середній клас великі міста – 210 респондентів, середній клас – невеликі населені пункти – 210 респондентів, несередній клас – 1380 респондентів.

Аналіз дозвілевих практик здійснювався у трьох площинах – безпосередньо дозвілля, використання комп'ютерів та використання інтернету (конкретні індикатори, що були застосовані див. Табл.2, 3, 4).

Практики дозвілля середніх класів у порівнянні з рештою населення України

Чи існують розрізнення в практиках дозвілля між представниками середніх класів та іншим дорослим населенням України? Проведемо аналіз емпіричних даних за індикаторами практик дозвілля, які розроблені Інститутом соціології НАН України (Табл. 2). Результати, наведені в таблиці, вказують, що для представників середніх класів більш характерним є витрачання свого вільного часу на розширення культурного кругозору і, таким чином, на підвищення рівня інтелектуально-культурного капіталу. Частка представників середніх класів, які періодично відвідують заклади культури більше ніж у три з половиною рази перевищує аналогічний показник серед респондентів, які не входять до середніх класів. Про це свідчать і дані щодо інших способів розширення культурного кругозору.

Відвідування бібліотек, заняття в гуртках художньої самодіяльності тощо не є характерним для всіх представників середніх класів, але питома вага тих, хто відвідує бібліотеки та гуртки серед середніх класів більш ніж у два з половиною рази перевищує відповідні показники тих, хто не належить до середнього класу.

Слід відзначити, що для представників середніх класів є більш поширеними й інші форми культурного відпочинку, зокрема відвідування кафе, барів, нічних клубів та ін., а також прийом і відвідування гостей. Таку ситуацію можна пояснити, на наш погляд, як більшою ціновою доступністю цього виду відпочинку для середніх класів, так і більшою спрямованістю його представників на відновлення інтелектуально-культурного капіталу.

Якщо перейти до площини неорганізованого культурного відпочинку, то достатньо поширеним способом проведення вільного часу є читання газет та журналів. Близько 71% представників середніх класів регулярно читають газети та журнали, тоді як серед респондентів, які не відносяться до середніх класів, таких на 10% менше. Однак ця відмінність не є статистично значимою. Значно більші відмінності спостерігаються у поширеності читання художньої літератури. Більше ніж половина представників середніх класів регулярно читають художні твори. Серед респондентів, які не входять до середніх класів, таких усього 28,5%.

Суттєві відмінності між представниками середніх класів великого міста та рештою респондентів спостерігаються і у поширеності прослуховування у вільний час музики, перегляду кінофільмів.

Якщо серед перших трох менше половини (47%) регулярно прослуховують музику та переглядають відео у вільний час, то серед групи респондентів, які не входять до середніх класів таких всього лише 20,1%.

В результаті аналізу емпіричних даних не зафіксовано статистично значимих відмінностей у поширеності занять рибальством та мисливством, перегляду теле-

передач, читання газет та журналів. Поширеність даних форм проведення дозвілля є приблизно однаковою як серед представників середніх класів великого міста так і серед респондентів, які до нього не входять

У цілому можна стверджувати, що стиліові особливості середніх класів у площинах організованого й неорганізованого відпочинку характеризуються спрямованістю на збереження (відновлення) інтелектуально-культурного капіталу та розширення культурного та інтелектуального кругозору. На це вказує значно вища поширеність відповідних наборів дій: занять спортом, активним відпочинком, відвідування кінотеатрів, бібліотек, читання художньої літератури, відвідування кафе, барів тощо.

Окремо зупинимося на використанні комп'ютера у вільний час. Комп'ютер є досить багатофункціональним пристроєм і може використовуватися для збільшення інтелектуально-культурного капіталу як під час роботи, так і в площині дозвілля (використання в навчанні, пошук інформації, участь у тематичних форумах, конференціях тощо). Він може використовуватися і для відновлення інтелектуально-культурного капіталу: прослуховування музики, перегляд фільмів. Згідно з емпіричними даними, близько третини представників середніх класів працюють з комп'ютером у вільний час.

Для представників середніх класів більш характерним є проведення вільного часу за комп'ютером (33,8%), тоді як серед представників групи респондентів, яка не входить до середніх класів, таке проведення вільного часу зустрічається набагато менше (Табл. 2), що можна пояснити як нижчим рівнем доходів (а отже, і відсутністю комп'ютера вдома), так і епізодичною роботою за ним у вільний час через відсутність (меншу значимість) потреби в збереженні та розвитку інтелектуально-культурного капіталу. Проте середні класи вирізняються від решти респондентів не лише більш поширеним використанням комп'ютера, а й метою його використання. Представники середніх класів значно частіше ніж решта респондентів використовують комп'ютер за всіма напрямками наведеними в Табл.3.

При цьому тільки відмінності в поширеності використання комп'ютера як засобу додаткового підробітку та для малювання (редагування фотографій) у вільний час є статистично не значимими. Якщо для середніх класів найбільш поширеним є використання комп'ютера в робочих цілях як засобу доступу до мережі Інтернет та для перегляду фільмів, прослуховування музики, то для респондентів, які не входять до середніх класів, найбільш частим є використання комп'ютера для прослуховування музики (перегляду фільмів), на другому – для ігор, на третьому – використання в робочих цілях.

Таким чином, представники середніх класів не тільки частіше використовують комп'ютер, але й цілі його використання більше пов'язані з відновленням та збільшенням інтелектуально-культурного капіталу.

Сказане вище справедливе і для поведінки в інтернет-просторі (Табл.4). Дослідження значимості відмінностей за напрямками використання Інтернету серед представників середніх класів та респондентами, які не входять до середніх класів, показало, що статистично не значимими є відмінності у поширеності використання Інтернету для покупок он-лайн, для підробітку, для читання літератури в електронному вигляді, участі у форумах, просто безцільному блуканні мережею.

Найбільш суттєві відмінності у поширеності використання Інтернету спостерігаються за напрямками, які пов'язані з інтелектуально-культурним розвитком та розширенням кругозору. Насамперед це ознайомлення з новинами та поточною інформацією (різниця часток $\Delta P = 12,1 \pm 4,9$), пошук інформації, потрібної для на-

вчання/підвищення кваліфікації, інформації потрібної для виконання професійних обов'язків та для користування електронною поштою (для всіх трьох напрямів використання Інтернет $\Delta P = 11,9 \pm 4,8$). Отже, поведінка середніх класів в інтернет-просторі найбільш відрізняється від стильових дій респондентів, які не відносяться до середніх класів спрямованістю на розвиток інтелектуально-культурного капіталу.

Серед представників середніх класів великого міста більш поширеним є й організоване навчання у вільний від роботи час. Частка представників середніх класів, які організовано навчаються у вільний час більш ніж вдвічі вища, ніж серед решти респондентів, при цьому відмінність між частотами прояву таких дій між середнім класом та рештою респондентів становить $\Delta P = 7,4 \pm 4,6$ і є статистично значимою (Табл. 1). Загальна низька частка тих, хто додатково організовано навчається, серед середніх класів великого міста дозволяє припустити, що більш поширеним способом підвищення рівня знань та інтелектуального складника інтелектуально-культурного капіталу серед представників середніх класів є самонавчання, зокрема з використанням Інтернету як у вільний час, так і в робочий.

У площині дозвілля стильові особливості поведінки середніх класів спрямовані не лише на збільшення інтелектуально-культурного капіталу, а й на його відновлення. На це вказують результати порівняння поширеності активних, у фізичному відношенні, форм відпочинку серед представників середніх класів великого міста та решти респондентів.

Результати дослідження поширеності серед представників середніх класів та решти респондентів "неорганізованого" заняття спортом дають підставу вважати, що питома вага тих, хто самостійно займається спортом та фізкультурою, серед представників середніх класів удвічі вища, ніж у респондентів, які не входять в середні класи (відмінність у частках згідно з Табл.2 становить $\Delta P = 13,6 \pm 6,0\%$). Хоча прямого зв'язку між заняттям спортом та інтелектуально-культурним капіталом не існує, але фізична активність, на наш погляд, свідчить про використання занять фізкультурою та спортом як інструменту відновлення інтелектуально-культурного потенціалу індивіда після значних розумових та емоційних навантажень, які характерні для представників середніх класів. Відзначимо, що такі заняття не

потребують значних фінансових витрат, тому відмінності стильової поведінки можна трактувати як відмінності ставлення до власного здоров'я та фізичної форми.

Ще більш відмінності між середнім класом великого міста та рештою вибірки спостерігаються в організованому занятті спортом. Частку тих, хто відвідує фітнес-центри, тренажерні зали, басейни, серед представників середніх класів не можна назвати значною (11,9%), але вона майже у шість разів вища, ніж у групі, яка не відноситься до середніх класів. При цьому відмінність у частках $\Delta P = 9,9 \pm 4,4\%$ (табл. 2). У даному випадку такі значні відмінності в стильовій поведінці логічно пояснити накладанням ставлення до своєї фізичної форми цінного бар'єру на доступ до такого організованого заняття спортом порівняно з попереднім випадком.

Ще одним інструментом відновлення інтелектуально-культурного потенціалу та збереження здатності активно використовувати інтелектуально-культурний капітал є активний відпочинок на природі. Результати, наведені в Табл.2, показують, що питома вага тих, хто займається цим видом відпочинку, помітно вища у представників середніх класів. Різниця часток за цією ознакою становить $\Delta P = 27,7 \pm 7\%$. З вищенаведених результатів відносно поширеності прогулянок та відпочинку на природі можна зробити висновок, що таку форму активного відпочинку застосовує переважна більшість представників середніх класів великого міста. Оскільки ця форма відпочинку не потребує помітних фінансових витрат, то відмінності в поширеності зумовлені, на наш погляд, як і у випадку з неорганізованими заняттями фізкультурою, виключно ставленням індивідів до свого здоров'я. Середні класи набагато активніше використовують цю форму відпочинку для відновлення інтелектуально-культурного капіталу. Адже його вкладення призводить до ментального виснаження, а усвідомлення цього – до потреби відновлення, зокрема й за допомогою активного відпочинку.

Загалом серед представників середніх класів 75,2% використовують ті чи інші форми активного відпочинку, зокрема майже 30% займаються фізкультурою та спортом (рис. 2.).

Рис. 2. Використання активного відпочинку представниками середніх класів та індивідами, які не входять у середніх класів²⁷

²⁷ Власні розрахунки за даними опитування "Омнібус-2006" Інституту соціології НАН України.

Серед представників інших груп дорослого населення міста активно відпочивають менше 50%, а займаються спортом лише 11,5%. Відмінність між середнім класом великого міста та рештою респондентів у поширеності використання хоча б однієї форми активного відпочинку становить $\Delta P = 29.3 \pm 6.4\%$, відмінність у поширеності занять спортом $\Delta P = 18.0 \pm 6.4\%$, в обох випадках рівень значимості встановлених відмінностей вищий ніж 99% [1, с.500].

Отже, на основі вищенаведених результатів можна стверджувати, що представники середніх класів очікувано усвідомлюють важливість відновлення інтелектуально-культурного потенціалу (як можливості подальшого застосування свого інтелектуально-культурного капіталу), на що вказує статистично значима вища поширеність застосування активних форм відпочинку. Це підтверджує гіпотезу, що представників середніх класів можна ідентифікувати з особливостями стильової поведінки, зокрема в площині дозвілля.

Таким чином, можна говорити про те, що в площині проведення вільного часу серед представників середніх класів великого міста у порівнянні з рештою населення більшу поширеність мають набори дій, спрямовані на відновлення та збільшення інтелектуально-культурного капіталу:

- регулярне читання художньої літератури, газет та журналів;
- використання комп'ютера та Інтернету з метою підвищення рівня поінформованості, підвищення кваліфікації;
- використання активних форм відпочинку;
- самонавчання у вільний від роботи час;
- організоване навчання (навчання на вечірньому або заочному відділенні вузів, курсах, тренінгах тощо);
- відвідування театрів, тощо.

Меншою мірою представлені відвідування бібліотек, заняття в гуртках художньої самодіяльності, додаткове навчання тощо.

Ці результати підтверджують гіпотезу про те, що стильові особливості поведінки середніх класів великого міста у сфері дозвілля зумовлюються спрямованістю на збереження/збільшення інтелектуально-культурного капіталу, а тому і в методологічному плані ідентифікація середніх класів може здійснюватись за вказаними особливостями стильової поведінки.

Практики дозвілля середніх класів в залежності від місця проживання

Чи відрізняються дозвілєві практики представників середніх класів в залежності від рівня урбанізації місця проживання? Можна припустити помітні розрізнення, оскільки великі міста та невеликі населені пункти (з чисельністю менше ніж 100 тис. мешканців) відрізняються розвитком інфраструктури, зокрема тієї, що забезпечує відновлення та розвиток інтелектуально-культурного капіталу. Тому до подальшого порівняльного аналізу включені підвибірки представників середніх класів, які мешкають у великому місті (n=210 осіб) та невеликих населених пунктах (n=210 осіб).

У площині дозвілля спостерігаються значимі відмінності між середнім класом великого міста та невеликих населених пунктів. Водночас частина дій у цій площині за поширеністю не відрізняються у розрізі величини населених пунктів.

Немає значимих відмінностей у поширеності занять мисливством та рибальством, частотами відвідування кафе, барів, дискотек, читанні газет та журналів, відвідуванням бібліотек, переглядом телепередач, заняттям художньою самодіяльністю, поширеністю навчання у вільний час, наявності додаткового підробітку. Відзначимо, що вищенаведені дії не потребують такого інфраструктурного забезпечення, якого б не було в невеликих населених пунктах, але було б у великих містах (бібліотеки, будинки культури, кафе, бари).

Наведені результати (Табл.2) вказують на існування значимих відмінностей між середнім класом великого міста та невеликих населених пунктів щодо поширеності всіх наборів дій у площині дозвілля, які потребують відповідного інфраструктурного забезпечення. Відсутність інфраструктурних елементів, на наш погляд, не дає можливості представникам середніх класів невеликих населених пунктів реалізувати свої прагнення щодо відновлення/збільшення інтелектуально-культурного капіталу.

Крім наборів дій, можливість здійснення яких потребує спеціальної інфраструктури, існують відмінності і в читанні художньої літератури (поширеність цього виду занять у вільний час серед представників середніх класів великого міста є вищою на $19,0 \pm 4,8\%$ (табл. 2). Існування цієї відмінності, на наш погляд, можна пояснити нерівністю доступу до якісної художньої літератури у великих містах (де є спеціалізовані магазини, ринки, більші можливості брати книги у знайомих) та в невеликих населених пунктах.

Поширеність таких дій, як прийом та відвідування гостей серед представників середніх класів є вищою на $11,4 \pm 4,4$ (табл. 2) при рівні значимості цієї відмінності 98,8%. Існування цієї відмінності, на наш погляд, пояснюється вищою концентрацією середніх класів у великих містах. Оскільки люди запрошують і відвідують гостей приблизно одного кола, то велике місто надає середньому класу більші можливості для здійснення таких дій.

Таким чином, логічно припустити, що більша частота дій у площині дозвілля, спрямованих на відновлення/збільшення інтелектуально-культурного капіталу, серед представників середніх класів у великих містах зумовлюється більшими можливостями для здійснення таких дій. Головний спонукальний комплекс до їх здійснення є спільним для представників середніх класів, незалежно від величини населеного пункту, – це усвідомлення важливості відновлення та збільшення інтелектуально-культурного капіталу.

Подібна ситуація спостерігається і у сфері використання комп'ютера (як у робочий, так і у вільний час). Статистично значимі відмінності зафіксовано лише за двома наборами дій:

- виконання виробничих завдань на комп'ютері: поширеність цього набору дій серед середніх класів великого міста на $12,4 \pm 7,8\%$ (Табл. 3) більша ніж серед середніх класів малих населених пунктів;
- використання комп'ютера, як засобу доступу до Інтернету: поширеність цього набору дій у середньому класі великого міста є вищою на $9,5 \pm 6,9\%$ (Табл. 3) порівняно з невеликими населеними пунктами.

Але перша відмінність впливає з того, що поширення комп'ютерів на робочих місцях у великих містах є вищою, ніж у невеликих населених пунктах. Відмінність у поширеності використання комп'ютера як засобу доступу до Інтернету впливає з обмеженості стаціонарних та бездротових ліній доступу до Інтернету в невеликих населених пунктах порівняно з великими містами. Інші відмінності не є значимими (Табл. 3).

Деяко інша ситуація в площині використання Інтернету. Для більшості наборів дій значимі відмінності в поширеності серед представників середніх класів великих міст та малих населених пунктів не спостерігається (Табл. 4). Однак деякі набори дій для середніх класів великого міста мають статистично значиму більшу поширеність, яка не може бути пояснена специфікою розвитку інфраструктури. Це, зокрема, – ознайомлення з новинами, поточною інформацією, пошук інформації для підвищення кваліфікації, навчання, спілкування в чатах, ICQ, користуванні електронною поштою. Всі вищенаведені дії не потребують надто якісного доступу до Інтернету, тому відмінності в їх поширеності не можуть бути зумовлені лише нерівномірністю розвитку відповідної інфраструктури. Водночас усі згадані дії спрямовані на використання інтернету з метою розвитку інтелектуально-

культурного капіталу. Такі відмінності у поширеності використання інтернету для розвитку інтелектуально-культурного капіталу серед середніх класів великих міст зумовлена тим, що спочатку інтернет розвивався у великих містах, а вже потім у менших за чисельністю населених пунктах. Тому представники середніх класів останніх мають менший досвід і навички з користування інтернетом.

Отже, основними стильовими відмінностями середніх класів великого міста в проведенні вільного часу порівняно з середнім класом невеликих населених пунктів є більша поширеність дій, спрямованих на відновлення / розвиток інтелектуально-культурного капіталу і поширення використання ІКТ, зокрема інтернету для повсякденних комунікацій та для інтелектуально-культурного розвитку. Передумовами таких відмінностей є більш розвинута інфраструктура великих міст, яка надає можливості реалізації інтелектуально-культурних потреб даної групи та стимулює розвиток останніх.

1. Бендат Дж. Прикладной метод случайных случаев / Дж. Бендат, А. Пирсол – М.: Мио, 1989. – С. 500. 2. Бурдьє П. Социальное пространство:

поля и практики / П. Бурдьє ; [сост., общ. ред., послесл. Н. А. Шматко]. – М. : Ин-т экспериментальной социологии, 2005. – 576 с. 3. Вебер М. Класс, статус, партия / М. Вебер // Социальная стратификация / [ред. ред. С. Белановского]. М.: Ин-т народнохозяйственного прогнозирования РАН, 1992. – Вып. 1. – С. 19–38. 4. Гарбель М. Великі міста в адміністративно-територіальній структурі України: роль та перспективи / М. Гарбель // МТР. – 2009. – № 32. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/MTR/2009_32/pdf/3218gab1.pdf 5. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура / Э. Гидденс // Социологические исследования. – 1992. – № 9 – С. 112–123; № 11. – С. 107–120. 6. Жолков А. С. Развитие социалистического города / А. С. Жолков, В. М. Зуев.– М. : Экономика, 1984. – 284 с. 7. Злобина О. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Злобина. – К., Інститут соціології НАН України, 2004. – 400 с. 8. Маркс К. Классовая борьба во Франции / К. Маркс // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – Т. 7. – С. 5–110. 9. Салій І. М. Українські міста: питання власності і муніципального управління / Іван Миколайович Салій. – К., 2001. – 416 с. 146. 10. Спорш Ю. Характеристики стилю життя українського середнього класу / Ю. Спорш // Соціальна перспектива та регіональний розвиток : збірник наукових праць. – Запоріжжя, – 2010. – С. 68 – 73. 11. Спорш Ю., Челак В. Чинники формування стилю життя середнього класу : спроба концептуалізації / Ю. Спорш, В. Челак // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірка наукових праць учасників Харківських соціологічних читань. – Харківський національний ун-т [ред. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 157–163. 12. Статистичний щорічник України за 2008 рік / ред. О. Г. Осауленко. – К. : ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2009. – 566. – с. 170.

Надійшла до редколегії 16.11.10

Додаток:

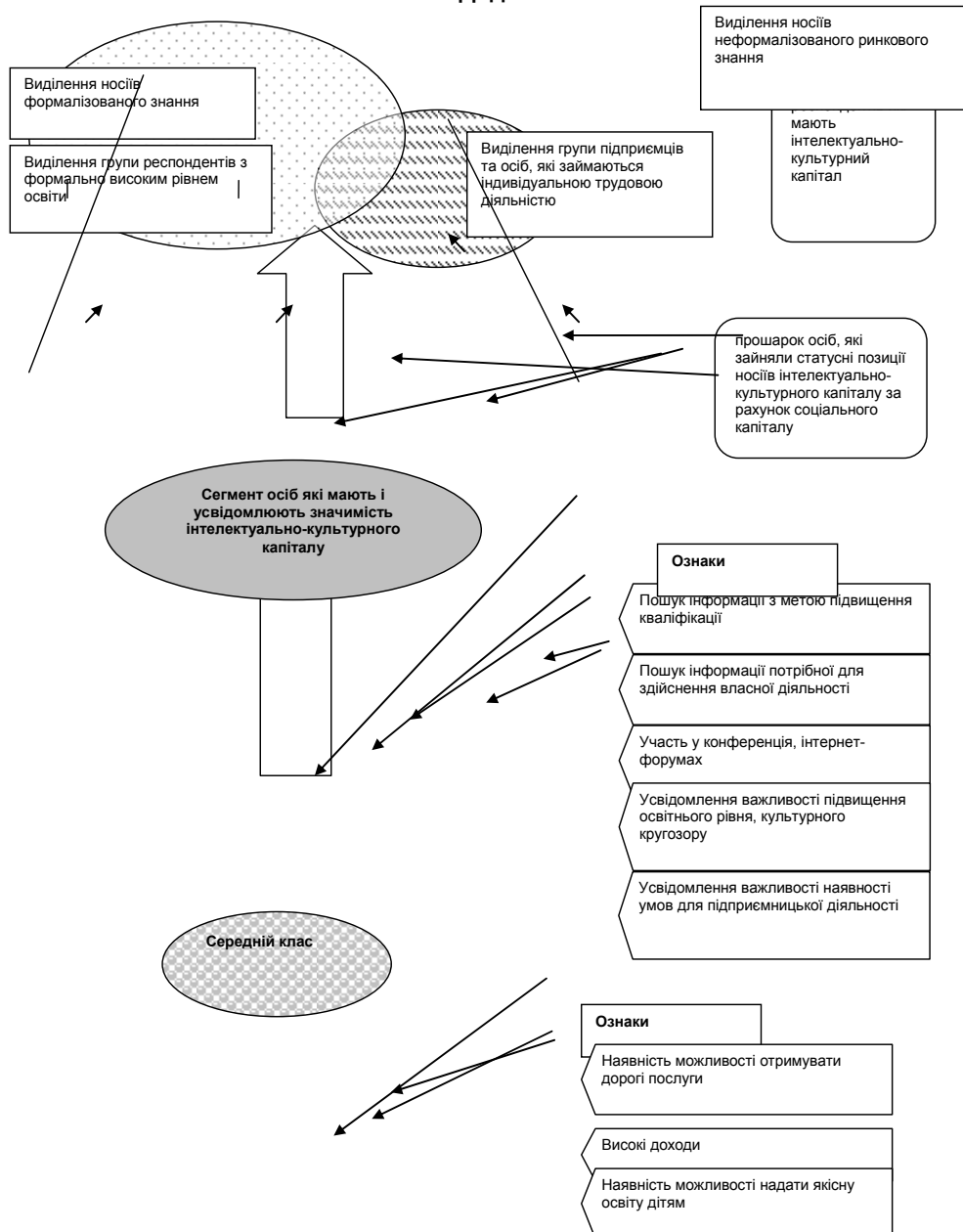

Рис. 1. Алгоритм конструювання підвибірки середніх класів

Таблиця 1. Емпіричні індикатори середніх класів²⁸

Індикатори ідентифікації середніх класів	Наявні ідентифікатори в масиві даних "Омнібус-2006" (ІС НАНУ)	Ідентифікатори, відсутні в масиві
Потенційна наявність інтелектуально-культурного капіталу:		
Високий рівень формалізованих та неформалізованих знань та навичок з їх застосування	Рівень освіти. Факт зайняття підприємницькою діяльністю та наявність власного бізнесу.	Якість освіти (тип, назва навчального закладу). Посада. Кар'єрне зростання.
Усвідомлення цінності інтелектуально-культурного капіталу:		
Усвідомлення важливості відновлення/розвитку інтелектуально-культурного капіталу у формі явного та неявного знання як пріоритетного життєвого вектора	Висока значимість можливості розширення культурного кругозору. Висока значимість можливості займатися індивідуальною трудовою діяльністю або підприємництвом.	Висока значимість інтелектуального розвитку. Усвідомлення значимості участі в процесах обміну знаннями.
Отримання інтелектуально-культурної ренти		
Достатність рівня доходів для задоволення життєвих потреб та відновлення/розвитку інтелектуально-культурного капіталу. Структура доходів.	Можливість задовольняти свої потреби в предметах щоденного споживання; можливість відпочивати за кордоном; можливість дати дітям вищу освіту; можливість мати добре оплачувану роботу; можливість відкрити власну справу; самооцінка матеріального стану сім'ї як вищий за середній.	Структура доходів у розрізі постійних та змінних виплат.

Таблиця 2. Практики дозвілля²⁹

Показники	Середній клас – велике місто	Середній клас невеликих населених пунктів	Несередній клас	Порівняння частот ознак середнього класу великого міста і інших соціальних класів				Порівняння частот ознак середнього класу великого міста і невеликих населених пунктів			
				Відмінність у частці, %P1-P2	Довірчий інтервал	Pc, частка одиниці	z	Відмінність у частці, %P1-P2	Довірчий інтервал	Pc, частка одиниці	z
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Заняття фізкультурою та спортом вдома, на спортмайданчику	24,3	13,8	10,7	13,6	6,0	0,13	3,05	10,5	7,4	0,19	2,61
Відвідування фітнес-центрів, басейнів, тренажерних залів, масажних кабінетів	11,9	3,3	2	9,9	4,4	0,03	4,09	8,6	5,0	0,08	3,17
Рибальство, мисливство	16,2	16,7	11	5,2	5,3	0,12	1,20	0,5	7,1	0,16	0,13
Прогулянки на свіжому повітрі, у скверах, парках, відпочинок на природі	64,3	42,4	36,6	27,7	7,0	0,40	4,19	21,9	9,3	0,53	4,28
Відвідування кінотеатрів, концертів, театрів, музеїв, виставок та інших культурних закладів	35,2	14,8	9,8	25,4	6,7	0,13	5,56	20,4	8,0	0,25	4,60
Прийом і відвідування гостей	77,6	66,2	58,2	19,4	6,2	0,61	2,95	11,4	8,5	0,72	2,47
Відвідування кафе, барів, дискотек	35,2	26,7	16,6	18,6	6,8	0,19	3,51	8,5	8,8	0,31	1,79
Відвідування ресторанів, нічних клубів, казино, більярдних, залів ігрових автоматів тощо	16,7	7,1	4,1	12,6	5,2	0,06	4,00	9,6	6,1	0,12	2,89
Читання газет і журналів	71	64,8	59,9	11,1	6,7	0,61	1,69	6,2	8,9	0,68	1,30
Читання художньої літератури	55,2	36,2	28,5	26,7	7,1	0,32	4,24	19,0	9,4	0,46	3,72
Відвідування бібліотек	15,2	14,8	5,6	9,6	5,0	0,07	2,81	0,4	6,8	0,15	0,11
Перегляд телепередач, прослуховування радіопередач	83,8	79	81,3	2,5	5,4	0,82	0,48	4,8	7,4	0,81	1,20
Заняття художньою самодіяльністю, прикладною творчістю, раціоналізаторством, винахідництвом тощо	8,1	4,8	2,6	5,5	3,8	0,03	2,27	3,3	4,7	0,06	1,31

²⁸ Розроблено автором.²⁹ Власні розрахунки за даними опитування "Омнібус-2006" Інституту соціології НАН України. Чисельності вибірок: середній клас великі міста – 210 респондентів, середній клас – невеликі населені пункти – 210 респондентів, несередній клас – 1380 респондентів.

Показники	Середній клас – велике місто	Середній клас невеликі населені пункти	Несередній клас	Порівняння частот ознак середнього класу великого міста і інших соціальних класів				Порівняння частот ознак середнього класу великого міста і невеликих населених пунктів			
				Відмінність у частці, %P1-P2	Довірчий інтервал	Pc, частка одиниці	z	Відмінність у частці, %P1-P2	Довірчий інтервал	Pc, частка одиниці	z
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Навчання (на вечірньому або заочному відділенні учбових закладів, на курсах тощо)	12,4	12,4	5	7,4	4,6	0,06	2,31	0,0	6,3	0,12	0,00
Праця за сумісництвом, додатковий підробіток	20,5	15,2	10,2	10,3	5,7	0,12	2,39	5,3	7,3	0,18	1,35
Громадська робота (участь у заходах партій, профспілок, громадських організацій, рухів, волонтерська робота тощо)	10	8,6	3	7,0	4,2	0,04	2,67	1,4	5,6	0,09	0,47
Робота на комп'ютері (друкування, виконання завдань, читання, перегляд фільмів, прослуховування музики, ігри, користування Інтернетом, тощо)	33,8	20,5	9,2	24,6	6,6	0,13	5,52	13,3	8,4	0,27	2,92
Відвідування магазинів та ринків (ознайомлення з товарами, купівля товарів)	63,3	50,2	50,9	12,4	7,0	0,53	1,84	13,1	9,4	0,57	2,58
Перегляд відео, DVD, прослуховування музики	47,1	30,5	20,1	27,0	7,1	0,24	4,71	16,6	9,2	0,39	3,32
Просто відпочинок, нічого не роблячи	49,5	48,1	51,4	1,9	7,3	0,51	0,28	1,4	9,6	0,49	0,27
Інше	0,5	3,8	1,3	0,8	1,1	0,01	0,54	3,3	2,8	0,02	2,22

Таблиця 3. Напрями використання комп'ютера

Показники	Середній клас – велике місто	Середній клас - невеликі населені пункти	Несередній клас	Порівняння частот ознак середнього класу великого міста і не-середнього класу				Порівняння частот ознак середнього класу великого міста і невеликих населених пунктів			
				Відмінність у частці, %P1-P2	Довірчий інтервал	Pc, частка одиниці	z	Відмінність у частці, %P1-P2	Довірчий інтервал	Pc, частка одиниці	z
Моя робота пов'язана з виконанням виробничих завдань на комп'ютері	27,6	15,2	5,4	22,2	6,2	0,08	5,94	12,4	7,8	0,21	2,95
Я часто виконую навчальні завдання на комп'ютері	12,4	11	3,2	9,2	4,6	0,04	3,31	1,4	6,1	0,12	0,42
Я часто слухаю музику, дивлюся фільми на комп'ютері	20,5	13,8	6,7	13,8	5,6	0,09	3,66	6,7	7,2	0,17	1,73
Я часто граю в комп'ютерні ігри	14,8	10	5,5	9,3	5,0	0,07	2,75	4,8	6,3	0,12	1,42
Я часто читаю електронні тексти (книжки, енциклопедії)	7,6	3,3	1,3	6,3	3,6	0,02	3,22	4,3	4,3	0,05	1,85
Моє хобі – малювати, редагувати фотографії на комп'ютері тощо	3,3	2,4	1,3	2,0	2,5	0,02	1,19	0,9	3,2	0,03	0,53
Підробляю (друкую на замовлення, переписую інформацію на компакт-диски тощо)	1,9	1,9	1	0,9	1,9	0,01	0,63	0,0	2,6	0,02	0,00
Користуюсь Інтернетом	20,5	11	4	16,5	5,6	0,06	5,07	9,5	6,9	0,16	2,54
Інше (напишіть, що саме)	1,4	0,5	0,3	1,1	1,6	0,00	1,22	0,9	1,9	0,01	0,90
Я не користуюсь комп'ютером	49,5	66,7	85,4	35,9	7,0	0,81	6,73	17,2	9,3	0,58	3,40

Таблиця 4. Напрямки використання Інтернету

Показники	Середній клас – велике місто	Середній клас - невеликі населені пункти	Несередній клас	Порівняння частот ознак середнього класу великого міста і не середнього класу				Порівняння частот ознак середнього класу великого міста і невеликих населених пунктів			
				Відмінність у частці, %P1-P2	Довірчий інтервал	Pc, частка одиниці	z	Відмінність у частці, %P1-P2	Довірчий інтервал	Pc, частка одиниці	z
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією	15,2	4,8	3,1	12,1	4,9	0,05	4,23	10,4	5,7	0,10	3,38
Шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації	14,3	7,6	2,4	11,9	4,8	0,04	4,50	6,7	5,9	0,11	2,09
Просто блукаю по мережі	3,8	1,4	2,4	1,4	2,7	0,03	0,65	2,4	3,0	0,03	1,47
Спілкуюся в чатах, ICQ	7,1	0,0	1,6	5,5	3,5	0,02	2,70	7,1	3,5	0,04	3,74
Беру участь у форумах, конференціях	1,9	1,0	0,7	1,2	1,9	0,01	0,96	0,9	2,3	0,01	0,73
Надсилаю повідомлення електронною поштою	13,8	2,9	1,9	11,9	4,7	0,03	4,80	10,9	5,2	0,08	3,84
Шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків	14,3	6,7	2,4	11,9	4,8	0,04	4,50	7,6	5,8	0,11	2,42
Знаходжу і читаю/переписую у свою електронну бібліотеку художні книжки	2,4	1,0	0,5	1,9	2,1	0,01	1,63	1,4	2,5	0,02	1,05
Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис, гумор тощо)	11,4	6,2	2,6	8,8	4,4	0,04	3,42	5,2	5,4	0,09	1,79
Знаходжу і слухаю/переписую музику, фільми	5,7	3,3	2,1	3,6	3,2	0,03	1,68	2,4	4,0	0,05	1,13
Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо)	1,0	0,5	0,1	0,9	1,4	0,00	1,42	0,5	1,6	0,01	0,56
Шукаю інформацію про товари, послуги	4,3	2,9	1,0	3,3	2,8	0,01	2,05	1,4	3,6	0,04	0,73
Здійснюю покупки он-лайн	1,0	0,5	0,2	0,8	1,4	0,00	1,07	0,5	1,6	0,01	0,56
Інше	1,0	0,0	0,2	0,8	1,4	0,00	1,07	1,0	1,3	0,01	1,38
Не використовую Інтернету	67,6	82,9	91,6	24,0	6,5	0,88	5,55	15,3	8,1	0,75	3,46

УДК 316.346.32.-053.9

Т. В. Непийвода, асп.

СОЦІАЛЬНА ДИСТАНЦІЯ МІЖ ВІКОВИМИ ГРУПАМИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті на базі результатів Європейського соціального дослідження (ESS) аналізуються соціальні дистанції між полярними віковими групами в українському суспільстві: молоддю та людьми похилого віку. Виділяються почуття товарищескості і взаєморозуміння, соціальні контакти, вікові стереотипи, сприйняття соціального статусу, розподіл основних ресурсів та дискримінація за віком як показники соціальної дистанції. Показано, суб'єктивні й об'єктивні прояви соціальної дистанції між віковими групами, які конкурують за статусні позиції та культурні впливи в соціальних взаємодіях.

Ключові слова: соціальна дистанція, полярні вікові групи, ейджизм, соціальні нерівності за віком, об'єктивні та суб'єктивні прояви дистанції.

В статті на базі результатів Європейського соціального дослідження (ESS) аналізуються соціальні дистанції між полярними віковими групами в українському суспільстві: молоддю та людьми похилого віку. Виділяються почуття товарищескості і взаєморозуміння, соціальні контакти, вікові стереотипи, сприйняття соціального статусу, розподіл основних ресурсів та дискримінація за віком як показники соціальної дистанції. Показано, суб'єктивні й об'єктивні прояви соціальної дистанції між віковими групами, які конкурують за статусні позиції та культурні впливи в соціальних взаємодіях.

Ключевые слова: социальная дистанция, полярные возрастные группы, эйджизм, социальное неравенство по возрасту, объективные и субъективные проявления дистанции.

The social distance between polar age groups (youth and the elderly) in Ukrainian society is analyzed on the basis of the results of the European social survey (ESS) in this paper. Selected the sense of friendship and understanding, social contacts, age stereotypes and perceptions of social status, the distribution of basic resources and age discrimination as indicators of social distance. It is shown the subjective and objective manifestations of social distance between the age groups competing for positions of status and cultural influences in social interactions.

Key words: social distance, polar age groups, ageism, age social inequality, objective and subjective social distance.

Останніми роками в українському суспільстві спостерігається помітний процес зростання кількості населення

людей похилого віку, що збігається із загальноєвропейською тенденцією постаріння населення та пов'язано зі

збільшенням середньої тривалості життя та падінням народжуваності. Цей процес супроводжується виникненням нових соціальних проблем, які є наслідком взаємодії старшої вікової групи і інституційної структури суспільства, яка не встигає враховувати тиск інтересів і потреб цієї групи, а також взаємодії різних вікових груп (перш за все, молоді та літніх людей) і прояву соціальної дистанції поміж ними. Конкурентність між віковими групами, зміна соціального статусу (внаслідок трансформаційних процесів) та інші фактори породжують віддаленості вікових груп, що знаходить вияв як у їхньому суб'єктивному відчутті, так і в об'єктивних відмінностях статусних позицій. Це, в свою чергу, провокує соціальні суперечності, чинниками яких стають вікові нерівності та ейджизм. Незважаючи на значущість цих процесів, в українській соціології відсутня достатня до них увага; невивченими є глибина, форми прояву і чинники соціальної дистанції між старшою віковою групою і рештою суспільства, нерозвинутим є відповідне теоретичне уявлення про ці феномени і процеси, яке б враховувало як об'єктивні, так і суб'єктивні прояви соціальної дистанції.

Метою даної статті є визначення об'єктивних та суб'єктивних проявів соціальної дистанції між старшою віковою групою і молоддю як полярними за віком соціальними групами, які конкурують за статусні позиції та культурні впливи в соціальних взаємодіях. Для досягнення мети буде здійснена концептуалізація та операціоналізація поняття соціальної дистанції між віковими групами, на підставі чого проаналізовані емпіричні дані по Україні Європейського соціального дослідження, четверта хвиля якого (2009 р.) включала спеціальний модуль "Experiences and Expressions of Ageism", розроблений британськими соціальними психологами під керівництвом Домініка Абрамса [Abrams, 2007] та присвячений порівняльному вивченню досвіду та сприйняття проявів ейджизму.

"Соціальна дистанція" як соціологічне поняття було запроваджено Г. Зімелем для характеристики соціальної взаємодії у фізичному просторі, в якому спостерігалась зміна соціальної взаємодії при зміні географічної відстані [Зиммель, 1996: т. 2, с. 301-465]. Проте найбільш обґрунтовано дане поняття представлено в працях Р. Парка та Е. С. Богардуса. Перший застосував категорію соціальної дистанції до вивчення установок, які проявляються в міжособистісних та міжгрупових соціальних взаємодіях як наслідок (не-)порозуміння і близькості/відчуженості в соціальних відносинах між групами [Парк, 1950]. Е.С. Богардус, у свою чергу, здійснив операціоналізацію поняття соціальної дистанції через індикатори соціальних контактів різного ступеня близькості, до яких готові або не готові вдатися індивіди при взаємодії. Останнє знайшло втілення у відомій "шкалі Богардуса" [Bogardus, 1925; 1926]. Іншу традицію в тлумаченні категорії соціальної дистанції започаткував П. Сорокін, для якого "соціальна дистанція" є характеристикою позицій у соціальному просторі з точки зору їх близькості або віддаленості, а тому для визначення соціальної дистанції необхідним є знання об'єктивних індикаторів цих позицій (сімейний стан, громадянство, національність, релігія, професія, приналежність до політичних партій, економічний статус, походження тощо). Чим суттєвішими будуть відмінності між об'єктивними позиціями, тим, за Сорокіним, відповідно більшою ставатиме соціальна дистанція [Сорокін, 1992: с. 297-300].

Наразі у соціологічній науці сформувалися два домінуючі теоретико-методологічні підходи до вивчення соціальної дистанції, згідно з якими ця категорія описує або суб'єктивне відчуття відчуженості між членами різних груп (Л. фон Візе, Р. Парк, Е.С. Богардус), або роз-

біжність у характеристиках об'єктивного прояву соціального становища різних груп (П. Сорокін, П. Бурдье).

Закономірним підсумком цих теоретико-методологічних напрацювань стала конструктивістсько-структуралістська концепція П. Бурдье, яка враховує здобутки зазначених конкурентних теоретичних напрямків. За цією концепцією соціальна дистанція визначається як близькість/віддаленість позицій у соціальному просторі, що існують як об'єктивно (через розподіл різних видів благ та послуг), так і суб'єктивно (як ментальна структура) [Бурдье, 1993: с. 35-51]. Саме це визначення нами взято як робоче в даному дослідженні. Такий теоретичний підхід до тлумачення соціальної дистанції має показати, як об'єктивні структури (ресурси, позиції) пов'язані зі взаємним сприйняттям та оцінюванням з боку полярних вікових груп. Відповідно до поставленої мети дослідження методологія конструктивістського структуралізму дозволяє побачити як об'єктивні, так і суб'єктивні прояви соціальної дистанції у їх спорідненості. З позиції конструктивізму соціальну дистанцію зведено до суб'єктивних показників, як-то: культурні зразки й стереотипи, суб'єктивна близькість і віддаленість, чий корені знаходяться в культурно-символічній та ідеологічній сферах. Застосування структуралістської рамки бачення дослідницького предмету дозволить нам показати об'єктивний вимір соціальної дистанції як прояв нерівності об'єктивних соціальних позицій, що виражений у доступі до суспільно значущих соціальних ресурсів – владних, матеріальних, кар'єрних, культурних тощо. Отже, соціальна дистанція характеризує відмінності в позиціях соціальних груп та індивідів у соціальному просторі, які, з одного боку задаються соціальною структурою, а з іншого – виступають продуктом соціального конструювання.

Для реалізації поставленої мети здійснено емпіричне дослідження, в межах якого використовувалися методи статистичного аналізу, кореляційний та факторний аналізи. Емпіричну базу склали дані, отримані в рамках четвертої хвилі міжнародного дослідницького проекту "Європейське соціальне дослідження" (ESS), в якому представлена Україна [ESS. Round 4, 2008].

У рамках дослідження перевірено дві основні гіпотези. По-перше, ми припускаємо, що в сучасному українському суспільстві соціальна дистанція за сукупністю суб'єктивних та об'єктивних проявів буде помітною, проте не досягатиме критичного рівня (домінуватимуть помірні оцінки дистанції). Це зумовлено тим, що хоча соціальна нерівність за віком й існує в суспільстві, проте суб'єктивно вона сприйматиметься як закономірна, що пов'язано з функціонуючими віково-рольовими очікуваннями щодо полярних вікових груп.

По-друге, припускаємо, що прояви соціальної дистанції як соціальних контактів різного ступеня близькості, обумовлених стереотипами, будуть більш помітними щодо літніх людей. Тобто, молодіжна група характеризуватиметься вищими оцінками дистанціювання, ніж старша. Це може бути обумовленим як конкурентністю полярних вікових груп, так і домінуванням усталених віково-рольових очікувань та упереджень стосовно літніх людей.

Ми досліджуємо соціальну дистанцію між полярними віковими групами: молоддю та літніми людьми. Поняття вікової групи суттєво відрізняється від поняття покоління як культурно-історичної спільноти людей, об'єднаних не стільки межами віку, скільки загальними умовами соціалізації й функціонування в конкретний історичний період часу [Глотов, 2004: с. 42]. В даному дослідженні вікову групу ми визначаємо як певну сукупність людей одного вікового діапазону, для якої характерним стає подібний набір життєвих шансів, соціаль-

них прав та обов'язків [Иващенко, 2006: с. 255]. Враховуючи шкалу вимірювання віку респондентів, застосовану в ESS, до молоді будемо відносити людей віком від 21 до 30 років. Такий вибір вікових меж обумовлений тим, що нас цікавить соціальна дистанція як прояв відмінностей у статусних позиціях, а тому необхідно сфокусуватися на молоді як групі, що активно набуває статусу. Верхня межа обмежена віком, обумовленим інструментарієм ESS як вік "молодого керівника". Літні люди або старша вікова група визначаються в діапазоні від 55 до 70 років. Нижню межу старшої групи обумовлено граничним пенсійним віком для жінок в Україні, тоді як верхню – віком "літнього управлінця". Відповідно до мети дослідження з емпіричного масиву з підвибіркою по Україні в 1845 респондентів було відібрано 793

респонденти, які відповідають зазначеним віковим критеріям. Дані зазнали зважування, внаслідок чого було отримано дві приблизно рівні за наповненістю вікові групи: 49,9% – молоді та 50,1% – літні.

Операціоналізація соціальної дистанції спирається на концептуальне бачення феномену в межах конструктивістського структуралізму та враховує здобутки основних теоретико-методологічних підходів до його вимірювання (див. Табл. 1). Відтак, ми виділяємо наступні прояви соціальної дистанції: почуття товарищескості і взаєморозуміння; контакти між полярними віковими групами; вікові стереотипи; сприйняття соціального статусу полярних вікових груп; розподіл ресурсів і доступу до них; вікова дискримінація.

Таблиця 1. Теоретична операціоналізація соціальної дистанції в провідних теоріях

Автор	Показники
Р. Парк	упередження та забобони (стереотипи) соціальні контакти різного ступеня близькості, до яких готові або не готові вдатися індивіди при взаємодії
Е. Богардус	почуття товарищескості і взаєморозуміння
П. Бурдье	розподіл різноманітних благ (ресурсів) і доступу до них ментальні структури сприйняття й оцінювання

Відповідно до цих проявів та з врахуванням індикаторів, представлених у змінному модулі ESS "Experiences and Expressions of Ageism", було розроблено систему показників та відповідних індикаторів, за якими здійснено аналіз емпіричних проявів об'єктивного та суб'єктивного вимірів соціальної дистанції між полярними віковими групами. Система показників та емпіричних індикаторів представлена в таблиці 2.

За результатами вторинного аналізу емпіричних даних було встановлено, що відносини між полярними віковими групами характеризуються середнім рівнем почуття товарищескості та взаєморозуміння. Для своєї вікової групи значення індексу, що фіксує позитивне ставлення, є помітно вищим. При цьому превалюють середні оцінки.

Таблиця 2. Емпірична операціоналізація соціальної дистанції

Показники	Індикатори
Почуття товарищескості і взаєморозуміння	Адитивний індекс ³⁰ "товарищескості" як сума оцінок за чотирма змінними: "дружність", "компетентність", "моральність" і "повага". Зафіксовано три рівні прояву: низький, помірний, високий. Чим більшою є кількість балів за цим індексом, тим з більшою товарищескістю вікові групи ставляться одна до одної.
Соціальні контакти різного ступеня близькості	Адитивний індекс ³¹ "близькості" як міра дружніх і сімейних контактів, низькі значення якого розцінюються як прояви соціальної дистанції.
Вікові стереотипи	Спрощена Model of Stereotype Content, яка фіксує чотири типи стереотипів, спираючись на оцінки дружності (див вище) та компетентності: патерналістські стереотипи (низька компетентність і висока дружелюбність), заздрісні (висока компетентність і низька дружелюбність), стереотипи захоплення (високі компетентність і дружелюбність) та зверхності (низькі компетентність і дружелюбність).
Сприйняття соціального статусу	Запропонована в ESS, шкала від 0 до 10, де 0 – дуже низький статус, а 10 – дуже високий. Також було здійснено вимірювання сприйняття загроз для конкретного статусу з боку полярних вікових груп. Визначалося, як сприймається внесок полярних вікових груп до формування способу життя, традицій країни (символічні загрози), до економіки (економічні), а також якою мірою літніх людей турбує рівень злочинності серед молоді (реальні загрози) та надання роботодавцями переваг молоді (економічні). Чим більшою є оцінка за цими показниками, тим більшу загрозу статусу відчують конкретні вікові групи.
Розподіл різноманітних ресурсів	Вимірювався за трьома основними ресурсами – <i>матеріальними</i> (розмір доходу сім'ї та суб'єктивна оцінка сімейного доходу), <i>владно-професійними</i> (наявність оплачуваної роботи, позиція в професійній структурі – за ISCO 88, наявність управлінських функцій) та <i>освітніми</i> (загальна кількість років навчання, рівень освіти за CASMIN). До уваги також бралися дані державної статистики.
Дискримінація за віком	Думка респондентів стосовно того, наскільки серйозною в Україні є дискримінація за віком. Адитивний індекс ³² "дискримінації за віком" як сума значень трьох показників: наявність упередження за віком, недостатність поваги через вік та відповідно погане ставлення. Упередження за віком щодо молодого або, навпаки, літнього керівника.

³⁰ Альфа Кронбаха дорівнює 0,81 для індексу ставлення до молоді та 0,75 – ставлення до літніх людей.

³¹ Альфа Кронбаха дорівнює 0,75 для індексу ставлення до молоді та 0,8 – до літніх людей.

³² Альфа Кронбаха дорівнює 0,8

Аналіз емпіричних даних дозволяє стверджувати, що полярні вікові групи не схильні підтримувати між собою близькі контакти, особливо молодь. Крім того, для молоді характерні менш близькі та відверті за характером контакти з літніми, ніж для останніх з молоддю.

Припускалося, що будучи "віддаленими" у сфері сімейних і дружніх стосунків, такі представники полярних вікових груп в інших сферах будуть характеризуватись ще більшою дистанцією. Це було підтверджено аналізом характеру контактів між молодими та літніми респондентами: частка близьких стосунків виявилася невисокою (наприклад, якщо близькі контакти з однолітками підтримують 47,6% молоді, то з людьми старшого віку лише 2,6%). Таким чином помітною є більша "віддаленість" у контактах щодо літніх з боку молоді (74% характеризується віддаленими контактами). Це може пояснюватися стереотипним сприйняттям старшої вікової групи як менш компетентної з точки зору сучасного знання і цінностей, а тому, відповідно, і менш авторитетної у відповідних питаннях. Таке ставлення, ймовірно, є продуктом трансформаційних процесів, що їх зазнала Україна і які призвели до суттєвої рухливості цінностей та ресурсних можливостей.

Побудова спрощеної Model of Stereotype Content³³ для дослідження стереотипів між віковими групами засвідчила домінування полярних стереотипів між віковими групами – презирства та захвату. Їхній розподіл коливається залежно від групової приналежності: до власної вікової групи превалюють переважно стереотипи захвату, водночас до полярної – презирства. Показово є відсутність стереотипів патерналізму, які передбачають сприйняття групи як дружньої, привітної, проте не компетентної. Це може бути виявом наявності конкуренції між полярними віковими групами, а також впливу суттєво інших умов соціалізації цих груп.

Оскільки соціальна дистанція є втіленням статусних відмінностей, доречним є аналіз сприйняття статусу полярних вікових груп. Так, соціальний статус молоді сприймається як вищий порівняно з літніми людьми. Тому не дивно, що старша вікова група відчуває загрозу для свого статусу з боку молоді. Аналіз засвідчив, що літні люди значною мірою вбачають реальну небезпеку з боку молоді. Так, майже 73% респондентів старшого віку турбує високий рівень злочинності серед тих, кому близько 20 років. Суттєвим є відчуття загрози безробіття (47% літніх людей). Символічні загрози (вплив на традиції та спосіб життя країни) оцінюються помірно. Щодо статусних загроз з боку літніх людей до молоді, то останні не сприймають старшу вікову групу як значний економічний потенціал, проте помітним є відчуття символічної загрози.

Такі сприйняття статусних відмінностей пов'язані з нерівним обсягом володіння чи доступу до ресурсів представників полярних вікових груп. Так, група молоді більшою мірою володіє освітніми ресурсами. Якщо розглядати позиції вищого освітнього рівня, такі як наявність диплому про вищу освіту, бакалаврського чи магістерського дипломів, вчених ступенів, – то такі позиції за своїм соціальним складом є переважно "молодіжними". В той час, як на нижніх освітніх рівнях – початкова та незакінчена освіта – переважають літні люди. Якщо взяти до уваги такий показник освіти, як загальна кількість років навчання, то статистична гіпотеза про рівність середніх не підтверджується. Так, середня кількість для молоді є більшою: 12,9 порівняно з 11,8 для літніх людей. І хоча різниця в один рік може здаватися

не значною, проте саме вона відрізняє випускника професійно-технічного коледжу від бакалавра, останнього від спеціаліста, а то й магістра (залежно від навчального закладу). Розглядаючи освіту як запоруку життєвого успіху, можна констатувати присутність стратифікації за віком в освітньому полі, що втілюється в статусних відмінностях, а отже, і в соціальній дистанції.

Аналіз освітніх ресурсів безпосередньо пов'язаний з ресурсами кар'єрними або професійними. Дослідження виявило помітний дисбаланс у статусі зайнятості полярних вікових груп – оплачувану роботу мають 58% представників молоді та 24% літніх людей. Молоді люди мають вищий професійний статус. Їх помітно більше серед груп професіоналів (20% проти 12%) і спеціалістів (18% та 14%). Водночас літні люди переважають на полюсах: вони більше за молодь володіють найпростішими професіями (12% та 7% відповідно), одночасно їх суттєво більше в групі людей із найвищим професійним статусом – 15% для літніх порівняно з 6% для молоді. Останнє пов'язано з тим, що виділена нами група молоді (віком від 21 до 30 років) знаходиться на початку кар'єрного зростання, набуття соціального, в тому числі професійного статусу.

Молоді властивий більший обсяг володіння матеріальними ресурсами. При порівнянні з літніми людьми помітно, що молодь характеризується середнім рівнем матеріальних статків (44% даної вікової групи), в той час як літні люди – низьким (60%). Щодо найвищого матеріального рівня, то він за віковим складом те ж є переважно "молодим" (18% молоді та 7% літніх). Відповідно, аналіз сімейного доходу за нечисловим показником засвідчив, що молодь, характеризуючи свій сімейний дохід, визначає його як середній ("Можна жити на даний дохід" – 24% та "За такого доходу відчуваю певні труднощі" – 53%), в той час як літні люди більшою мірою відносять себе до нижчих щаблів шкали. Навіть взявши до уваги певний оптимізм молоді та песимізм літніх людей, можна стверджувати про наявність суттєвих відмінностей у володінні матеріальними ресурсами.

Отже, аналіз розподілу основних соціальних ресурсів між полярними віковими групами засвідчив наявність соціальної дистанції на об'єктивному рівні. При цьому фіксується диспропорція в ресурсах, більшою мірою щодо літніх людей. Таким чином постає питання про наявність дискримінації за віком щодо цієї категорії літніх.

Аналіз проявів дискримінації за віком засвідчив її наявність в українському суспільстві, проте не на критичному рівні. Домінуючим є ейджизм саме до літніх людей: значення індексу "дискримінації за віком" для них є вищим. Це підтвердила і наявність упередження до літнього керівника: більш як 70% респондентів (полярні вікові групи загалом) ставляться негативно до керівника віком за 70, водночас як близько 60% – позитивно до керівника віком близько 30 років.

Таким чином, можемо зробити висновок, що відповідно до основних гіпотез дослідження в Україні соціальна дистанція за сукупністю суб'єктивних й об'єктивних проявів є помітною, проте не критичною (домінують середні оцінки). Це обумовлено тим, що хоча зафіксовано нерівність за віком у володінні ресурсами та конкурентність між полярними віковими групами, проте суб'єктивно вони сприймаються як закономірні, що пов'язано з існуванням віково-рольових очікувань щодо полярних вікових груп. При цьому соціальна дистанція за суб'єктивними показниками є глибшою з боку молоді стосовно літніх людей.

Насамкінець зауважимо, що соціологічне вивчення даної проблематики потребує суттєвого поглиблення. Його результати можуть використовуватися для пода-

³³ До MSC до молоді потрапило 526 респондентів, MSC для літніх людей – 490.

льшого вивчення соціальної дистанції між віковими групами, зокрема її регіональної, класової, етнічної обумовленості. Доречним буде аналіз соціальної дистанції в міжнаціональному розрізі, що дозволить виявити національно (культурно та інституціонально) обумовлені моделі соціальних нерівностей за віком та моделі соціальних відносин між віковими групами. Результати такого дослідження можуть прислужитися регулюванню соціальної політики щодо молоді й старших вікових груп, спрямованого на підвищення солідарності в суспільстві.

1. Бурдые П. Социология политики – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
2. Готов М.Б. Поколение как категория социологии // Социологическое исследование. – 2004. – № 10. – С. 42–48.
3. Зиммель Г. Социальная дифференциация. (Социологические и психологические исследования). Изб.: том 2: Созерцание жизни. – М.: Юрист, 1996. – 607 с.
4. Иващенко О.В. Статусные неравенства: эффект возраста // Новые социальные неравенства / Под ред. С.А. Макеева. – К., 2006. – С. 254–269.
5. Парк Р. Этикет расовых отношений на юге / перевод с англ.

6. В.И. Ильина // Park R.E. Race and Culture. – N.Y.: The Free Press. – 1950. – P. 256–260. – Режим доступу: <http://socnet.narod.ru>
6. Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 295–424.
7. Abrams D. (Principal Coordinator) Experiences and Expressions of Ageism: Module template with background information, survey questions / ESS Round 4 / Application Form, 2007. – Режим доступу: <http://www.europeansocialsurvey.org>.
8. Bogardus E.S. Measuring Social Distances. // Journal of Applied Sociology – 1925. – №9. – P. 299–308.
9. Bogardus E.S. Social Distance and Its Origins. // Journal of Applied Sociology. – 1925. – №9. – P. 216–226.
10. Bogardus E.S. Social Distance in the City. // Proceedings and Publications of the American Sociological Society. – 1926. – №20. – P. 40–46.
11. Cuddy Amy J.C. et al. Stereotype content model across cultures: towards universal similarities and some differences // British Journal of Social Psychology. – 2009. – №48. – P. 1–33.
12. ESS. Round 4: European Social Survey Round 4 Data (2008). Data file edition 1.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data. – Режим доступу: <http://ess.nsd.uib.no/ess/round4>

Надійшла до редколегії 26.10.10

УДК 316.74:2

О. М. Решетняк, асист.

ВИРОБНИЦТВО ТА ВІДТВОРЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ СТРУКТУР НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ: ПРИКЛАД ПРАВОСЛАВНИХ РОЗКОЛІВ В УКРАЇНІ, БОЛГАРІЇ ТА МОЛДОВІ

Стаття присвячена дослідженню релігійних розколів у структурі православних церков в Україні, Болгарії, Молдові. Головна увага зосереджена на порівняльному аналізі появи та функціонування нових релігійних структур в зазначених країнах в контексті процесів суспільно-політичних трансформацій. Співставлення випадків релігійних схизм має за мету виявлення стратегій реорганізації та збереження структури релігійного простору релігійними та політичними акторами досліджуваних країн.

Ключові слова: релігійний простір, релігійні структури, релігійні розколи.

Статья посвящена исследованию религиозных расколов в структуре православных церквей в Украине, Болгарии, Молдове. Главное внимание сосредоточено на сравнительном анализе возникновения и функционирования новые религиозных структур во выказанных странах в контексте процессов общественно-политических трансформаций. Сопоставление случаев религиозных схизм имеет целью определение стратегий реорганизации и сохранения структуры религиозного пространства религиозными и политическими акторами исследуемых стран.

Ключевые слова: религиозное пространство, религиозные структуры, религиозные расколы.

The article is devoted to the investigation of religious situation in Ukraine, Bulgaria, and Moldova. The central part of the article revolves around a comparative analysis of the schisms as a result of the organizational splits in the structure of the Orthodox churches under the influence of the social and political transformations in the post-socialist countries. The comparison of religious schisms, undertaken in this article, aims at revealing the strategies of reorganization and maintaining of religious space by religious and political actors in the given countries.

Key words: religious space, religious structure, religious schisms.

У соціології релігії посткласичного періоду (після публікації фундаментальних робіт Е.Дюркгейма, М. Вебера, Г.Зіммеля, в яких осмислення релігії здійснювалось на рівні загального соціологічного теоретизування) поглиблюється напрямком дослідження релігійного простору суспільного життя як окремої реальності. Потреба врахування глобальних тенденцій та локальних – історичних, культурних, національних, політичних, інших контекстів, що зумовлюють специфіку релігійних структур та практик, – стимулює переосмислення дослідницької стратегії. На вітчизняних теренах ця потреба актуалізується досвідом постсоціалістичних країн, в яких релігія відроджується на рівні інституційних структур, повсякденних практик, публічного простору. Посилення проявів релігії в різних сферах життя зумовлює необхідність розгляду її в ширшому суспільному контексті та пошук адекватних теоретичних підходів для цього. Тематика релігійних розколів в домінуючих православних церквах України, Болгарії, Молдови була обрана, оскільки може стати плідним ґрунтом для виходу соціологічного дослідження релігії в сферу конфлікту організованих багаторівневих інтересів, за штучні рамки тільки аналізу релігійності, специфіки релігійних вірувань та практик.

Термін "схизма" (schism – розкол, розділення) позначає відділення групи від іншої, за звичай більшої, та формування нової організації. Це поняття застосову-

ється переважно до релігійного контексту групової диференціації та має негативну конотацію, оскільки передбачає наявність протилежних, конфліктуючих ідей та інтересів, в такому контексті негативізм щодо релігійного розколу стає близьким до поняття "єресь" [Lewis J. R., Lewis S. M., с.2]. Серед основних джерел релігійних розколів дослідники відмічають наступні: субгрупування прибічників релігійного напрямку, що здійснюється вздовж економічних, національних, політичних, інших векторів; особисті амбіції, наприклад бажання обійняти високі позиції в організації; доктринальні, літургійні, поведінкові, неузгодженою позицією щодо релігійних норм та правил, пов'язані з інтерпретацією релігійних доктрин та їх практичним втіленням; смерть харизматичного засновника; наявність інших способів легітимації (в організаціях, джерело одкровення може мати кількох посередників має потенційну загрозу утворення схизм) [Lewis J. R. and Lewis S. M., с.3].

Дослідження релігійних розколів в соціології не отримало достатнього рівня концептуалізації, попри те, що починаючи з класичних текстів М.Вебера, процеси формування нових релігійних структур в період Реформації постали хрестоматійним прикладом соціологічного вивчення наслідків реструктуризації релігійних інститутів. Так само класичною для соціологічного погляду на типи релігійних організацій та розколів в них є пошу-

ки соціальних засад типології релігійних організацій Ф.Трьольча, що дозволило специфікувати тематику розколів в залежності від характеру соціальних норм та зразків поведінки в тій чи іншій сакральній організації.

В сучасній західній науковій думці тематика релігійних схизм розроблялась Р.Нібуром, який пов'язував виникнення розколів з потребами пролетаріату, а також Р.Фінкі, що запропонував розгляд релігійних розколів в контексті власної теорії раціонального вибору. Проте, попри уваги цих вчених до тематики релігійних розколів в соціології бракує ґрунтовних узагальнень причин та характеру формування схизматичних організацій. За визначенням Дж.Льюїс та С.Льюїс, в науковій літературі наявна "бідність загальної теорії схизм" [Lewis J. R. and Lewis S. M.: с.2]. Крім того, розгляд розколів у зазначених авторів фактично зводиться до розгляду сект та їх конкуренції з традиційними релігійними організаціями (церквами), тоді як на вітчизняних теренах характерна інша ситуація: в результаті церковних розколів постають нові релігійні організації такого ж типу (також церкви), як наслідок спроби замінити попередню структуру, поглинувши її.

Окремі аспекти дослідження в рамках даної теми стали предметом аналізу радянських та сучасних російських соціологів, зокрема увага приділялась формуванню православних сектантських рухів, вивченню їх соціальних характеристик (Н.Нікольський, А.Еткінд). Останнім часом з'являється інтерес до розгляду соціальних та політичних контекстів формування та розвитку релігійних розколів, зокрема в українській науковій думці (В.Бурєга, В.Єленський, А.Колодний, А.Юраш та багато інших). Проте увага дослідників зосереджується більшою мірою на сучасному релігійному конфлікті в Україні, без значних спроб теоретичного узагальнення та пошуку концептуальних підходів до осмислення цієї тематики.

Важливим підґрунтям для соціологічного аналізу релігійних розколів в соціології є теоретичні розробки П'єра Бурдьє, який в концептуалізації релігійного поля пропонує розглядати його як багатомірний простір ієрархічних позицій, за які ведеться боротьба агентів з різним обсягом значимого для даного поля капіталу ("силове поле"). Релігійному полю за Бурдьє властива специфічна функція підтримки символічного порядку, яка транслює схеми сприйняття, мислення та дії. Подібний ресурс є значимим також за межами релігійного поля, зокрема для політичних агентів, які приймають участь в символічних битвах за нав'язування бачення соціального світу. Важливою сферою дослідження є характер взаємодії релігійного та політичного поля з метою виявлення допоміжних стратегій конкурентної боротьби між релігійними структурами, що розгортається в умовах коливань релігійного попиту. В статті буде розглядатись православне субполе релігійного поля даних країн, як найбільш символічно значуще для традиційно православних суспільств, споживачами релігійної продукції якого визначає себе переважна кількість населення цих країн. Ще одним можливим теоретичним інструментом такого вивчення є залучення концепції політичних розколів С.Рокана та С.Ліпсета.

Основними передумовами пошуків не суто релігійних, а саме політичних та суспільних контекстів формування схизм в Молдові, Україні, Болгарії слугує специфіка суспільного розвитку цих країн. Так, в процесі впровадження ринкових реформ, формування національних держав та курсу на євроінтеграцію, виявляються взаємоконфліктуючі тенденції, що стають лініями соціетальних зламів. За цією логікою актуалізується потреба дослідження релігійних структур у зв'язку з флуктуаціями політичного поля в країнах колишнього соціалістич-

ного табору. Для традиційних православних інститутів цих суспільств формування альянсів з політичними елітами виявляється привабливим, оскільки підвищує можливості релігійних діячів в конкурентній боротьбі з представниками інших релігійних напрямків (підвищення конкурентних можливостей релігійного капіталу – в розумінні Бурдьє – за допомогою системи державних монополій), дозволяє розширити вплив на різні суспільні сфери (освіта, дозвілля – е.г. легалізація державою релігійних свят як офіційних свят, вихідних днів).

Аналіз, представлений в роботах Бергльанда та Екмана, є важливим для пошуків специфічних ліній політичних розколів в постсоціалістичних країнах [Berglund S., Ekman J.: 91]. На їхню думку, в суспільствах, що трансформуються, політичні розколи можна звести до двох основних видів: розкол по лінії ліві-праві політичні партії та розкол по лінії євроінтегралістські сили та сили, спрямовані на державний суверенітет [Berglund S., Ekman J.: 106]. Проте, процес політичної поляризації суспільств на пострадянському просторі, з формуванням чітких позицій та ідеологій, відбувається достатньо повільно: вони постають як "мляві суспільства" (*flattened societies*) з кволим процесом кристалізації протилежних політичних векторів [Berglund S., Ekman J.: 96]. Натомість, в цих країнах актуалізуються традиційні релігійні та етнічні лінії конфліктів, апеляція до яких постає значимим фактором виборчих агітацій. Релігія актуалізує зв'язок з національною ідентичністю, формуванням національної держави, традиційними православними цінностями, тобто є джерелом суспільної інтеграції (у випадку високого рівня гомогенності населення за релігійною ознакою). Ці позиції можна вважати загальною гіпотезою про виникнення релігійних та політичних альянсів в країнах пострадянського простору.

Ще однією соціологічною теорією, в контексті якої можливе осмислення подібних процесів, є теорія соціального простору Анрі Лефевра. Основним постулатом цієї теорії є констатація того, що соціальний простір соціально виробляється. Автор аналітично представляє соціальний простір на трьох рівнях – осяжному (фізичному), ментальному (дискурсивному) та соціальному (символічному); процеси творення відбуваються на кожному з цих рівнів, але вони взаємно синхронізовані загальним процесом виробництва простору. Агентами, завдяки яким цей процес здійснюється, є всі члени соціуму, проте їхні можливості обумовлені доступом до ресурсів, значимих в кожному вимірі простору. "Привілейованими" агентами, які здатні здійснювати виробництво простору, як зазначає Лефевр, є політики [Lefebvre 1991: 12].

Таким чином, метою даної статті є розкриття характеру взаємодії релігійних та політичних акторів, їх вплив на формування та розвиток релігійних розколів в постсоціалістичних країнах та виявлення підґрунтя для теоретичного узагальнення цих проявів. Обрання країн для порівняльного дослідження було обумовлено наступними причинами:

1. Україна, Молдова та Болгарія були частиною соціалістичного блоку і перебувають наразі в процесі економічних та політичних трансформацій, знаходяться на шляху демократичних реформ, що реалізується через складні суспільні перебудови, значні зміни в інституціональній структурі країн. Це безпосередньо стосується їх релігійних структур, оскільки ці країни зазнали впливу пануючої атеїстичної ідеології. Після розпаду СРСР вони поступово відроджують мережу релігійної інфраструктури в тому обсязі, який потребує населення, що отримало змогу реалізовувати релігійні права та свободи, задекларовані ще в радянській конституції 1936 року, але в дійсності жорстко обмежені.

2. Дані країни є традиційно православними країнами з більшістю населення, що декларує свою православну ідентичність. В цьому контексті актуалізується також глибинне підґрунтя цивілізаційних кордонів між Західною та Східною Європою [Томка, 2006: с. 255]. Це розрізнення має також і суспільно-політичний контекст, оскільки Константинопольська модель православ'я, імпортована з Візантії, привнесла специфічні традиції церковно-державних відносин, які реалізувались в концепції симфонії між релігійною та світською владою, що суперечать лаїчній моделі відділення інститутів влади та релігії в Західноєвропейських країнах.

3. Вже вищезазначені аспекти дають можливість порівняння включених до аналізу країн, але безпосереднім фактором обрання саме цих країн є суттєві прояви в них релігійних розколів, які стимулювали дослідницький інтерес до проведення кейс стаді по цим країнам.

Виходячи з цього, основними гіпотезами дослідження є наступне:

- ми припускаємо, що існує потенційне зацікавлення політичних та релігійних діячів у взаємній кооперації, яка активізується в періоди суспільних трансформацій і виражається в формуванні взаємно вигідних для обох сторін альянсів,
- релігійне поле (за Бурдьє) змінює конфігурацію в залежності від зміни розстановки сил в межах поля політики,
- досліджувані випадки розколів мають організаційний, а не канонічний характер (в їх основі лежать причини субгрупування членів релігійної організації, а не доктринальні, літургійні, ритуальні розбіжності),
- релігійні розколи виникають по лінії політичних, пов'язаних з найбільш значимими для населення цінностями та орієнтаціями.

В дослідженні застосовується метод кейс стаді. Дослідження випадків можуть бути обмежені розглядом одного чи багатьох кейсів та передбачають можливість застосування кількісних та якісних методів. Збільшення досліджуваних випадків мають за мету розширення емпіричної бази та досягнення більшої достовірності висновків. З цієї ж причини для аналізу динаміки релігійних процесів на постсоціалістичному просторі було виділено три країни з подібними за формою релігійними розколами, які були взяті як набір кейсів даного дослідження.

Виділяють три види кейс стаді: дескриптивний (описовий), експлораторний (розвідувальний) та експланаторний (пояснювальний). Саме останній вид буде використаний в даному аналізі, оскільки він дозволяє широко застосовувати методіку "співставлення зі зразком" (pattern-matching). "Ідеальним зразком" для порівняння з реальними розколами буде виступати ситуація повного консенсусу між політичними силами та релігійною організацією, що відкололась від традиційної церкви та користується різними політичними ресурсами для своєї легітимзації.

Основними параметрами порівняння характеру кооперації релігійних та політичних агентів з метою впливу на хід та результат розколу є:

1. Основні політичні рішення, які були прийняті державними органами у зв'язку з новосформованими структурами (законодавство у справах релігій).
2. Позиція державних комітетів у справах релігії щодо появи альтернативних організацій – питання державної реєстрації, права володіння власністю домінуючої організації.
3. Стратегії лобювання інтересів релігійних організацій політичними партіями.
4. Статус церкви в світовій православній ієрархії та визнання чи невизнання нової організації як канонічної.

Інформативними джерелами дослідження виступають переважно аналітичні статті, присвячені релігійній ситуації в країнах, основним подіям розколів в Україні, Молдові та Болгарії та впливу політиків на їх перебіг. Окрім цього залучаються також інформаційні повідомлення українською, російською та англійською мовами, публікації в пресі, що висвітлюють заяви політиків та релігійних діячів, їх реакції на події розколу за період з 1992 року. Також матеріалами дослідження постають звіти за цей же період міжнародних комісій з питань свободи віросповідання та громадянських прав, залучаються емпіричні дані: національна статистика кількості релігійних організацій та віруючих, результати міжнародних соціальних досліджень (ESS, ISSP, Gallup, BBSS) релігійних ідентичностей та цінностей населення даних країн.

Порівняння розколів в Україні, Болгарії, Молдові

Болгарія: поява Альтернативного Синоду

Перед тим, як розпочати виклад деталей появи релігійного розколу, слід зазначити деякі аспекти релігійної історії Болгарії та інших досліджуваних країн. Особливо важливим моментом є зміни канонічного статусу церкви у всесвітній православній ієрархії та теперішній її стан.

Болгарська держава сформувалась у восьмому столітті. Наступне століття було ознаменоване офіційним прийняттям християнства в 865-му році болгарським князем Борисом. Православна церква від початку знаходилась під юрисдикцією Константинопольського патріарха, в 919 році була проголошена автокефальною, а в 927-му році отримала статус вселенської патріархії та канонічну незалежність. Під час турецьких завоювань та інших історичних обставин БПЦ поверталась до юрисдикції Константинополя, а спроби деяких священників самочинно проголосити її незалежність були засуджені як прояви філетизму. В 1945 році нормальний клімат у відносинах Софії та Візантії був відновлений, а схизма між ними, що існувала з 1872 року, визнана подолана. В 1953 році Болгарії був повернутий статус патріархії, але паралельно з цим посилюлись утиски з боку комуністичного правління, встановленого після Другої світової війни.

Православ'я в Болгарії було важливим стрижнем, що підтримував національний дух, в тому числі в час турецької окупації. За даними дослідження Гелапа та Балкансько-британського соціального дослідження (EURO 2000; Gallup and Balkan British Social Surveys – BBSS) на 2000-й рік 79% громадян Болгарії відносять себе до християн, 16% – мусульман і 5% – до атеїстів [Kanev, 2002: 76]. Серед християн 86% декларують свою православну ідентичність та 13% вважають себе християнами, які не належать до якоїсь певної церкви (non-aligned Christians). Як відмічає болгарський соціолог Петер Канев, православна ідентичність більшості населення Болгарії відноситься переважною мірою до етнічної та культурної компоненти [Kanev, 2002: 94]. На користь цієї думки свідчать також результати дослідження 1999 року, в якому був здійснений аналіз ідейних позицій в середині групи православних (Balkan British Social Surveys (BBSS) and Gallup in 1999). Було виявлено, що 64% відсотки громадян, що вважають себе православними, є релігійними, 24% – нерелігійними та 1,1% – атеїстами [Kanev, 2002: 90]. В цьому контексті можна залучити також дані європейського порівняльного дослідження (ESS) за 2006 рік, де на основі двох питань – "Чи відносите ви себе до якоїсь релігії та деномінації" та "Наскільки релігійним ви себе вважаєте" (шкала з 11 позицій від 0 – "зовсім не релігійний" до 11 балів – "дуже релігійний") – можливо зробити порівняльну таблицю релігійності європейських країн. З 23 країн-учасниць дослідження Болгарія по кількості релігій-

ного населення займає шосте місце, Україна – сьоме. А за самооцінками рівня релігійності серед релігійних громадян Болгарія посідає двадцять друге місце – одне з найнижчих і передостаннє в цьому переліку європейських країн, випереджаючи лише Норвегію, в той час як Україна – шосте.

Політичне втручання у формування та регулювання релігійного розколу в Болгарії

Виникнення релігійного розколу в Болгарській православної церкви відбувалося за активної участі політичних сил. На парламентських виборах 1991 року перемогу здобув Союз Демократичних Сил (СДС). В травні 1992 року голова Болгарської СДС, Філіп Дімітров, заявив, що патріарх Максим, обраний в 1971 році, репрезентує комуністичний режим, а також отримав сан з порушенням церковного канону. До складу парламентської комісії, що проголосила вибори патріарха 1971 року нелегітимними, входив також один з активних членів СДС – священник Христофор Сиб'єв. Голова Дирекції з питань віросповідання М. Спасов в 1992 році офіційно визнав вибори в Синод не дійсними [Бурега, 2008].

В 1992 році під впливом демократичної партії було обрано Альтернативний Синод, в той час як Святіший Синод та патріарх Максим були відсторонені [Raikin, 1993]. Також при підтримці уряду Альтернативний Синод отримав велику частину церковної власності, окрім більшості храмів. Приміщення, де розміщувався Священний синод, були забарикадовані новообраним Синодом, при цьому поліція зайняла позицію невтручання. Були також влаштовані спроби силового захоплення духовної семінарії в Софії з метою зміни її ректора, які завершилися невдачею.

У 1994 році перевагу в парламентських виборах здобула БСП (Болгарська Соціалістична Партія), яка не була схильна підтримувати розкол. Це ускладнило становище прибічників нової церковної структури. В 1996 році Альтернативний Синод обрав митрополита Пімена Патріархом Болгарської церкви. Проте, Дирекція не визнала легітимність цих виборів, а навпаки, зареєструвала Синод Патріарха Максима [Бурега, 2008]. В 1996 році в політичному полі знову відбулась зміна лідерів. Новообраний президент Болгарії від СДС, Петер Стоянов, приймає присягу в присутності патріарха Пімена; СДС також перемагає парламентські перегони цього ж року, і вже в наступному році БПЦ та Священний Синод втрачають свій офіційний статус за рішенням адміністративного суду. В 2000-му році Верховний Адміністративний суд визнав право Альтернативного Синоду на діяльність в Болгарії.

Спроба подолати розкол шляхом повернення священників до лав канонічної церкви відбулась в 1998 році в рамках Всеправославного Собору в Софії. За його результатами деякі активні прибічники розколу (всього 14 ієрархів) повернулись до БПЦ (це було пов'язано з дозволом повернення без втрати сану, в якому вони перебували). Проте, дійсного подолання схизми не відбулось: серед церковних ієрархів не було сформовано єдиної позиції щодо майбутнього церкви, вимога відставки Максима не була підтримана.

Поворотною подією у розвитку релігійного розколу стала перемога на парламентських виборах "Національного руху Сімеон Другий". Цей рух гуртувався навколо колишнього монарха Болгарії, який правив з 1934 по 1946-й рік, царя Сімеона Саксекобуготського. Сімеон, який був обраний на пост прем'єр-міністра в 2001 р., відкрито підтримував традиційну церкву та її главу – патріарха Максима, прийняв державну присягу в його присутності.

Уряд Сімеона підтримав зміни в релігійному законодавстві (2002р.), що гарантували Синоду та патріарху виключну легітимність. Підтверджуючи рівність представників різних релігій та свободу совісті, нове законодавство затверджувало православну церкву традиційною релігією Республіки Болгарія. Також було зафіксовано законодавчо, що Православна церква є структура, "очолювана Священним Синодом та представлена Болгарським Патріархом, який є митрополитом Софії" [Kalkandjieva, 2006: 102]. Таке законодавство давало явні привілеї одній релігійній структурі над іншою. Так Альтернативний Синод ставав нелегальною організацією, якій було запропоновано змінити назву та відмовитись від попередньої церковної власності. 21 липня 2004 року відбулось ініційоване урядом захоплення 250 храмів, що знаходились у власності Альтернативного Синоду [Donev, 2005: 11-12]. Це фактично давало повну монополію легальній інституції, оскільки Альтернативний Синод втратив матеріальну базу свого існування. Ця дата вважається кінцем розколу, оскільки після цього з 60 неканонічних священників 40 повернулись до БПЦ, а на початок 2009 року в Болгарії існувало лише 12 активних діючих церков Альтернативного Синоду. З іншого боку, Владимир Бурега в статті, присвяченій розколу в БПЦ, зазначає, що розкол не можна вважати подоланим, оскільки "при владі в Болгарії залишилась політична партія, що все-ще бажає створити кадровий переворот всередині Болгарської Церкви" [Бурега, 2008]. З такої логіки випливає, що лише нормалізація політичної ситуації забезпечить умови до подолання схизми.

Українська Православна Церква та поява Київського Патріархату

Історія українського православ'я починається за часів Київської Русі: в 988 році Володимир впроваджує християнство візантійської традиції як офіційну релігію князівства. Цей час є періодом канонічного підпорядкування Константинополю, в період з 988-го по 1685-й рік православна церква існувала у формі Київської митрополії з достатньо широкою автономією. На відміну від Болгарії, Україна не зберегла монолітність свого основного релігійного інституту. В результаті активного проникнення католицизму та потреби збереження власних традицій в Україні, яка в той час була частиною Польсько-литовської держави, відбулась церковна унія (1596 р.). Таким чином була створена греко-католицька церква, підпорядкована Папі Римському. Проте, не всі православні священники підтримали унію, в результаті чого сформувався розкол, який територіально проявився у розмежуванні західних та східних земель. Це зберігає своє значення і на сьогоднішній день, оскільки більшість греко-католиків проживають в західному регіоні України, де їх частка серед віруючих складає 31%, тоді як в інших регіонах є зовсім незначною: найбільше в Центральній Україні – 0,6% [Паращевін, 2009: 22-23]. Після об'єднання Лівобережної України та Московської держави, українська православна церква в статусі митрополії була перепідпорядкована Московському Патріарху (1685 рік).

На тлі політичної нестабільності та періодичної зміни політичних режимів після Жовтневої революції в православному середовищі України активізувались прагнення до створення незалежної православної церкви. Вони були реалізовані в 1920-1921-му роках, в цей час створюється Українська автокефальна православна церква як перша подібна спроба з низки інших, які мали місце в ХХ ст. [Ярема, 2008]. В 1990-у році український православний екзархат отримав ширшу автономію та ім'я "Українська Православна Церква" в канонічній юрисдикції Патріарха Московського та всієї Русі.

За даними Міжнародного соціального проекту (ISSP) у 2008 році серед українців, що вважають себе релігійними (91%), більшість є православними (82,4%); є також значна група греко-католиків – 7,7%; протестантів 1,1%, 2,4% належить до інших релігійних течій. За цими даними конфесійний розподіл православних віруючих в Україні є наступним: УПЦ Московського патріархату – 23,2%, УПЦ Київського патріархату – 23,5%, УАПЦ – 0,4%, решта – 52,9% – відносять себе до "нецерковних" православних. З вказаних даних видно, що найбільшу вагу серед віруючих України мають дві релігійні інституції – УПЦ Московського патріархату та УПЦ Київського патріархату. Отже, подальше дослідження буде присвячено виникненню розколу в УПЦ після розвалу Радянського Союзу та створенню Київського патріархату.

Політичне втручання у проголошення Київського Патріархату

Після проголошення незалежності України новообраний президент Леонід Кравчук взяв курс на розбудову національної держави та відділення від Росії. Позиція президента та національно орієнтованих партій була співзвучна позиції голови Української православної церкви – митрополита Філарета. 26-27 червня 1992 року в Києві було скликано Собор, рішенням якого стало створення Української Православної Церкви – Київський Патріархат та обрано патріархом Мстислава (голову УАПЦ), а його помічником – Філарета. Проте, УАПЦ швидко відділилась та продовжила автономне існування.

Спеціальним наказом Міністерства юстиції банківські рахунки УПЦ було підпорядковано новоствореній православної структурі, в юрисдикцію КП також перейшли приміщення митрополії, окремі храми та інші споруди сакрального та культурного значення [Ярема, 2008: с. 70, 94]. УПЦ-КП було зареєстровано Радою у справах релігій в липні 1992 р. В 1995-у році після смерті патріарха КП Володимира, (обраного в 1993 р.), Філарет став Патріархом України від Київського патріархату. Президент Кравчук ініціював до Стамбулу делегацію, яка намагалась заручитись підтримкою Константинопольського патріарха Варфоломея, проте здобула негативну відповідь. Існування КП було визнане лише Болгарським патріархом Альтернативного Синоду – Піменом, який відвідав Київ у 1996 році.

На відміну від Болгарії, в Україні перебіг схизми має глибокий фундамент історичної боротьби за незалежність та сучасних намагань розбудови національної держави. З іншого боку, прибічники МП, яких більше серед населення східного та південного регіону, виявляють більшу проросійську орієнтацію. Для частки російського етносу, що проживає в Україні, приналежність до Московського Патріархату (17,3% на 2001 рік) відіграє також функцію соціокультурної ідентичності. Крім цього, фактором негативного ставлення до розколу є відсутність канонічного визнання УПЦ-КП. Як вже зазначалось, за даними ISSP частка прибічників двох патріархатів серед українців майже рівна, що свідчить про наявність вагомого суспільного резонансу щодо подій розколу та формування полярних позицій серед віруючих.

Українська президентська та парламентська влада, що змінювалась, не мала однастайності щодо релігійних процесів в державі. Крім того, поляризація суспільства щодо цього питання виступала застережним чинником жорстких кроків, подібно до тих, що були застосовані в Болгарії. Так, тема подолання розколу та формування єдиної Помісної Православної церкви в Україні була достатньо часто присутня в речах третього президента Віктора Ющенка (2005-2009 рр.). Проте, хоча він відвідував Київський Патріархат, одночасно здійснював кроки для налагодження діалогу між обома церквами.

Наприклад, освячення пам'ятника жертвам голодомору було здійснено одразу обома головами церков – пам'ятний камінь був освячений Київським патріархом, а сам монумент – митрополитом Московського патріархату [Медведєв, 2008]. Це – один з прикладів пошуків балансу, ініційованих попереднім президентом. Перші місяці правління нового президента Віктора Януковича, обраного в 2010 році, виявили значні зміни в релігійній політиці. Увага президента цілком спрямована на Московський Патріархат та, власне, відносини з Російським Патріархом Кирилом, який благословив Януковича під час його інаугурації. Така зміна в політичних орієнтаціях постає цілком очікуваною, так само як і загальна активізація контактів України з Російською Федерацією.

Бессарабська митрополія Молдови

Православна церква Молдови також сформувалась під духовним патронажем Константинополя. В 1401 році була проголошена окрема Молдавська митрополія. На початку XIX ст., в 1812 році Російська Імперія анексувала Молдову, в церковній ієрархії молдовська церква стала частиною Московського Патріархату в статусі епархії. Після подій жовтневої революції 1917 р. майже вся територія Молдови, окрім Придністров'я, була приєднана до Румунського королівства (1918 р.), молдавська церква стала частиною Румунського Патріархату. В 1939 р. був підписаний пакт Молотова-Рібентропа, за результатами якого Радянський Союз отримав територію Бессарабії, в результаті була створена Молдавська Радянська республіка. Протягом Другої світової війни Молдова була захоплена Румунією, а в 1944-у радянську владу на її території було відновлено. В 1980 році Молдавська Православна церква отримала статус Митрополії, а після проголошення незалежності Молдови – статус Автономної Митрополії Московський Патріархату.

Відповідно до даних Національного бюро статистики, в Молдові 93,3% населення є православними; це означає, що Молдова є найбільш гомогенною з трьох досліджуваних країн. Крім цього серед представників інших релігій нараховують 1,98% віруючих основних протестантських деномінацій, 0,15% старовірів, 0,14% католиків, 0,05% мусульман, представників інших релігій та вірувань – 0,75% [Recensamintul populatiei, 2006: т. 1, с. 484]. Відповідно до статистичних даних по кількості релігійних організацій за 2004 рік [Осупов, 2004], в країні існує 1195 організацій Молдавської православної церкви (Молдавська Митрополія), а також 130 організацій Бессарабської Митрополії. Як видно з даних, церква в Молдові представлена двома організаціями, що значно відрізняються у кількісному вимірі.

Проголошення Бессарабської Митрополії та політичний опір щодо її визнання

Розкол в Молдавській церкві має історичне коріння так само, як і в Українській: він пов'язаний з перебуванням Молдови в складі різних країн та територіальною роздробленістю. Після проголошення незалежності Молдови активізувався так званий уніоніський рух за об'єднання з Румунією, очолюваний націоналістичними політичними силами та прорумунськи орієнтованим кліром. На чолі групи ієрархів-однодумців став єпископ Петр Педурару, який проголосив створення "Бессарабської Митрополії", що відразу перейшла під патронат Румунської церкви. 19 грудня 1992 року Петр був проголошений архієпископом Кишеневським та митрополитом всієї Бессарабії. Оскільки за православними канонами на одній території може знаходитись лише одна церква, дана ситуація вважається канонічною аномалією. Приєднання Румунським патріархатом структури, що знаходиться на території, підпорядкованій Російській церкві, викликала загострення її відносин з РПЦ.

Більшість молдавських священників залишилась під юрисдикцією Російського Патріарха, який не визнав ново проголошену митрополію, на відміну від патріарха Румунії. БМ не була визнана також і світською владою Молдови і не отримала офіційної реєстрації. Більше того, 17-го вересня 1993 року Державна служба з питань релігій та культів при уряді Молдови визнала єдиним носієм православного культу на території Молдови Православну Церкву під юрисдикцією Московського Патріархату.

Хоча при владі в той час знаходився національно орієнтований президент, Мірча Снегур, він не здійснив активних кроків у підтримку нової церкви, оскільки ситуація в країні була надто загострена у зв'язку з Придністровським конфліктом, і офіційне проголошення Бессарабської митрополії могло б викликати додаткове напруження. Фактично така позиція і була озвучена як офіційна причина відмови в реєстрації під час виступу міністра юстиції Іон Морей в 2001 році на засіданні Європейського суду по правам людини [Букарский 2007]. Зі слів директора державної служби у справах культів, ще одним аргументом проти визнання став факт, що області "Бессарабія" не існує, тому Бессарабська Митрополія не може бути визнана [Corley, 1996]. В 1998 році політичний ландшафт суттєво змінився, до влади прийшов президент Воронін, член партії комуністів, який також не був схильний до визнання БМ.

Не знайшовши змоги зареєструвати митрополію в Молдові через офіційні запити та судові структури, позов було подано до суду з прав людини. В 2001 році Європейський суд постановив визнати існування Бессарабської митрополії не пізніше, ніж через 3 місяці. Молдовська влада не погодилась з таким рішенням та подала апеляцію, що стало першим подібним випадком для Страсбурзького суду. Апеляція була відхилена з попередженням, що "відмова від виконання рішення від 31 липня 2002 призведе до виключення країни з Ради Європи, до якої Молдова приєдналась в 1995" [Turcescu, Stanb, 2003: с. 461]. Врешті, після 10 років боротьби за визнання БМ, вона була офіційно зареєстрована Радою на останній день, встановлений судом. Але повністю зняти гострі питання, як-то питання власності, не вдалось. В політичному та публічному житті підтримка Православної церкви Молдови (підпорядкованої Москві) залишається достатньо відчутною [Panainte 2006: с. 97]. З іншого боку, БМ отримує суттєву підтримку з боку Румунії. Так, у 1995 році митрополит Петр отримав статус "єкзарха" з правом створювати нові приходи за межами Молдови. Таким чином церкви Румунського Патріархату з'явилися також в Україні та Естонії [Православие ру, 2007].

Обговорення результатів та висновки

В результаті аналізу подій релігійних розколів, що мали місце в Молдові, Україні та Болгарії, в усіх досліджуваних країнах було виявлено ознаки взаємодії між релігійними та політичними структурами. Це слугує на підтвердження першої гіпотези, висунутої на початку дослідження. При чому, важливо відмітити, що суб'єктами кооперації з різними політичними гравцями ставали не лише представники альтернативних, але й домінуючих релігійних структур.

У зв'язку з другою гіпотезою важливо відмітити, що в усіх країнах були наявні очевидні зміни в розстановці сил релігійного поля, посилення чи послаблення позицій тієї або іншої релігійної структури залежало від політичних ресурсів та розстановки політичних сил в різні періоди часу. Щодо зв'язку релігійних розколів з політичними, то доведення цієї гіпотези видається досить проблематичним, оскільки ідеологічні розмежування

між політичними силами та розмежування націоналістичних та євроінтеграційних сил в Молдові та Україні є недостатньо чіткими. Однак, для даних країн можна виявити наступні закономірності: нові релігійні структури постають на засадах антикомуністичних позицій, тобто репрезентують ідеології нових національних та демократичних сил. В Україні та Молдові ці погляди також поєднуються з закликом до відділення та послаблення залежності від Росії, в тому числі і в канонічному підпорядкуванні, оскільки вища позиція канонічної ієрархії православ'я в Україні та Молдові належить Патріарху Московському.

За результатами даного дослідження формування релігійних розколів в країнах пострадянського табору постає як цілеспрямований та контрольований процес, що в термінах теорії Лефевра, може бути проінтерпретований як процес "виробництва релігійного простору". Цей процес відбувається на трьох рівнях – матеріальному, ментальному, соціальному. Осяжний (матеріальний) рівень виступає значимим ресурсом функціонування церкви; створення матеріальної бази нових релігійних структур відбувалось через перерозподіл церковної власності або активну матеріальну підтримку з боку політичних союзників. На другому (ментальному) рівні відбувається символічне конструювання новоствореної церковної організації та легітимація розриву з усталеною структурою. Заяви та публічні промови політиків постають важливим механізмом такої легітимації з боку влади. Соціальний рівень простору безпосередньо виявляє зрощення політичних та релігійних структур, процес підтримки тут реалізується через символічні дії, такі як візити, зустрічі, участь релігійних агентів в значимих політичних подіях (інаугурація президента, святкування, урочистості державного рівня). В контексті виробництва простору механізми легітимації новостворених церков були наступними:

- заперечення легітимності домінуючої церкви (Болгарія, Молдова),
- політичне лобювання процесу створення релігійних структур (Болгарія, Молдова, Україна),
- створення механізму державної реєстрації та офіційного визнання церкви (Болгарія, Україна),
- використання механізмів політичного впливу для канонічного визнання нових структур в релігійному середовищі (Україна).

Як підсумок, слід відзначити, що створення нових релігійних організацій в межах православ'я відбувалось за умови політичного лобювання з боку сил, зацікавлених в формуванні та легітимації альтернативних структур. В результаті розколів посилилась тенденція до закріплення пануючої традиційної церкви через пряме (законодавче) або непряме (символічне) затвердження її як домінуючої. Це дозволяє виявити зворотній шлях від лаїчного принципу, зафіксованого в конституції (відділення церкви від держави) до підписання конкордат з представниками офіційної традиційної церкви, що за визначенням В.Буреги можна охарактеризувати як "постівантський модель" відносин між церквою та державою [Бурега, 2010]. Даний концепт може бути важливим для характеристики релігійно-державних відносин країн пострадянського простору, оскільки акцентує увагу на наявності офіційних партнерів держави серед релігійних структур. Релігійні розколи створюють ґрунт для розвитку цих відносин в бік формального затвердження партнерства з тією чи іншою релігійною структурою, або надання неформальної підтримки з використанням політичних механізмів символічної легітимації, що підтверджують досліджувані випадки.

1. Букарский В. Конфликт цивилизаций в Молдавской Церкви // Православие ру. – 2007. Джерело публікації: <http://www.pravoslavie.ru/analit/071119194104.htm> 1. Бурега В. В. Раскол в Болгарской Православной Церкви и Всеправославный Собор в Софии // Богослов Ру. – 2008. Джерело публікації: <http://www.bogoslov.ru/text/353078.html> 3. Бурега В. Політичні еліти незалежної України завжди тяжіли до того, щоб "укласти конкордат" з якоюсь одноєю конфесією // Релігійно-інформаційна служба України. – 12 серпня 2010. Джерело публікації: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/37148/ 4. Осипов А. Інтерв'ю з Директором Государственной Службы по проблемам культур при Правительстве Республики Молдова, г-ном Сергеем Яцко. // Moldova Noastra. Общественное информационно-аналитическое издание. – 17 августа 2004. Джерело публікації: <http://www.moldovanoastra.md/ru/index.php?view=disscusion&articleid=217> 5. Медведев О. Роківка від Ющенко. Чому пам'ятник висвячував не Патріарх, а Митрополит? Блог Українська Правда 2008. Джерело публікації: <http://blogs.pravda.com.ua/rus/authors/medvedev/492bdec7cde83/> 6. Ларащевин М. Релігія та релігійність в Україні / За ред. С. Макеєва. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. 7. Православие ру. Священный Синод Русской Православной Церкви выступил с заявлением в связи с решением Румынской Православной Церкви об учреждении ее епархий на территории Молдавии и Украины. – Православие ру. 7 ноября 2007. Джерело публікації: <http://www.pravoslavie.ru/news/24741.htm> 8. Ярема Р. Розкольніцькі рухи в Українському православ'ї у XX-XXI століттях. – К.: 2008. 9. Berglund S. and Ekman J. Cleavages and political transformations. Handbook of European societies: Springer, 2010. – p.91-109. 10. Corley F. Moldovan

Church Wages Five Year Battle for Recognition // The World Almanac. – 1996. Джерело публікації: <http://www.strategicnetwork.org/index.php?loc=kb&view=v&id=656&fto=1160&fby=30a93f1520d6323ff89e3bf4de1e1eef&> 11. Donev. D.K. Church and State in Bulgaria Today // East-West Church & Ministry Report. – №13 (Summer 2005). – p. 11-12. 12. Kalkandjieva D. The Consent of State and the Blessing of Church: A Case Study on the New Bulgarian Denominations Act // Romanian Journal of Political. – 2006. – № 2. – p. 101-114. 13. Kanev P. Religion in Bulgaria after 1989: historical and socio-cultural aspects. // South East Europe Review (SEER) – for labour and social affairs. – 2002. – 5 (1). – p.75-95. 14. Lefebvre A. The Production of Space. – Oxford: Blackwell Publishing. U.K., 1991. 15. Lewis J. R., Lewis S. M. Introduction // Sacred Schisms. How Religions Divide. (Edited by James R. Lewis and Sarah M. Lewis). – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – p. 2-9. 16. Recensământul populației = Перепись населения = Population census, 2004 : Culeg. statistică : [în 4 vol.] – 2006. – Vol. 1. – 492 p. 17. Panainte S. Secularism in Republic of Moldova Politics of Religion or Religious Politics: Whether Do We Draw the Boundaries? // Romanian Journal of Political Sciences. – Issue 2006. – № 2. – p. 89-100. 18. Raikin S.T. Schism in the Bulgarian Orthodox Church // Religion in Eastern Europe. – 1993, Volume 13, Issue 1. – p. 19-25. 19. Tomka M. Is Conventional Sociology of Religion Able to Deal with Differences between Eastern and Western European Developments? // Social compass. – 2006. – № 53(2). – p.251–265. 20. Turcescu L., Stanb L. "Church–state convict in Moldova: the Bessarabian Metropolitanate" // Communist and Post-Communist Studies. – 2003. – № 36. – p. 443–465.

Надійшла до редколегії 06.10.10

УДК 316

К. Н. Кулешов, студ.

РОЛЬ ПРАКТИК КЛАСИФІКАЦІЇ У СТРУКТУРУВАННІ ПОВСЯКДЕННИХ ВЗАЄМОДІЙ (ЕСЕ)

Представлено роздуми про роль повсякденних практик класифікації у створенні соціальної структури. Обґрунтовується питання про те, чи не задається соціальна структура, яка розкриває себе об'єктивно, самими практиками класифікації? Саме в практиках класифікації знаходять закріплення соціально значущі розрізнення, які структурують модальність буття і отримують практичне відчуття в повсякденні поняття "первинного порядку".

Ключові слова: соціальна структура, практики класифікації, повсякдення

Представлены рассуждения о роли повседневных практик классификации в образовании социальной структуры. Обосновывается вопрос о том, не задается ли социальная структура, которая раскрывает себя объективно, самими практиками классификации? Именно в практиках классификации находят закрепление социально значимые различия, которые структурируют модальности бытия и получают практическое ощущение в повседневности понятий "первичного порядка".

Ключевые слова: социальная структура, практики классификации, повседневность.

The article consists speculation about a role of the routine classification practices in forming of social structure. It is grounded a question about determination of social structure with its objective manifestation by the classification practices. The socially significant recognitions, which structure the modality of social being as well as which are reflected in practical sense of the daily-life concepts of "initial order", are fasten just in classification practices.

Key words: social structure, classification practices, daily routine

Напевно, немає більш всеохоплюючого поняття, аніж "соціальна структура". Феномен, який описується цим поняттям, розкриває себе об'єктивно, скеровуючи дії та наміри індивідів під впливом хитросплетень своїх компонентів (пропонуючи різні ресурсні та статусні, в тому числі кар'єрні можливості), надаючи вибір чи, принаймні, створюючи ілюзію вибору (е.г. посада бухгалтера в офісі компанії Х або компанії У), або використовуючи жорсткий примус без можливості внесення коректив (е.г. армія). На погляд деяких соціологів, і це не позбавлено як певної міри очевидності, так і фантазії, структури суспільства пропускають крізь себе індивідів подібно м'ясорубці із фаршем на виході; саме таке враження складається при прочтінні робіт функціоналістів. В процесі проходження внутрішніх "кордонів" між структурами (прикладі соціальної мобільності, ритуали ініціації, процес ресоціалізації за нових соціальних умов) індивіди задовольняють (або ні) умовам, що висуюються специфікою виробництва та комунікацій, віддають те, що в них краще виходить, та отримують винагороду, що дозволяє підтримувати себе "на плаву" (із більшою чи меншою долею естетики) – і так до старості розраховуючись своїми силами, що чудом поповнюються з джерел, які не є предметом соціології. Сумнівно, що соціальна структура як така була відкрита

соціологами, або ж досліджена ними краще за тих, чиї твори відносять до "художньої літератури". Соціологія лише позбавляє, у прагненні незрозумілої науковості, бачення структури модальностей буття, які досить конкретно відчуваються на рівні "поняття первинного порядку" – наприклад, долі та удачі. З іншого боку, сучасна соціологія переймається й рівнем практик, розглядаючи актора не лише як утір соціальної структури, але і як її автора. Практики відтворюють соціальну структуру кожного разу наново. І в цьому процесі важливими є навіть такі деталі, як характеристики особистості, що втілюють в собі її певний статус. Через те, що керівні посади можуть займати різні особистості, які по-різному ставляться до праці та організації спільної діяльності, сама структура організації може змінюватись, долаючи бар'єри бюрократичних розпоряджень, бланків, розкладів, черг та хабарів.

Бачення структури в об'єкті вивчення свідчить деякою мірою про структурованість мислення суб'єкту вивчення. В основі науки лежить класифікація. Але це вірно також і для світу повсякденності, з якого виходить наука, та до якого вона мусить повертатись, щоб її висновки мали значення. Поєднуючи сказане вище – чи не задається соціальна структура самими практиками класифікації? Адже як зазначав Дюркгейм, методи мис-

лення є справжніми соціальними інститутами. Ніяка класифікація, все ж, не охоплює усіх можливих варіантів, залишаючи для потенціально невиключеного пункт "інше", білі клітинки періодичної таблиці, фразу "і так далі". Отже, класифікація є редукціонізмом, що здійснюється за певним критерієм, який її уможливує.

Важливо схопити відмінності між різними тональностями, які може приймати поняття "практик класифікації", слідуючи за грою значень в процесі досягнення смислу поняття. В широкому значенні *класифікація* втрачає соціологічний субстрат, поширюючись на весь світ людського мислення та дії – адже все якимось чином нами впорядковується. Класифікація у вузькому значенні обумовлена соціальними зразками, вже існуючими нормами, має своїм об'єктом світ соціальної взаємодії.

Потреба у класифікації – це потреба організувати навколишній світ. Ця організація відбувається як освоєння оточуючого, надання назви та розташування в заданому порядку. Світ речей поєднується із світом речень. Назви задають кордони життєвого світу, за межами яких лежить невизначене незвичне, відношення до якого міняється протягом життя. За назвами слідують інструкції з оперування речами, які, частіше за все, є напередзаданими, бо "до нас робили так".

Класифікації відтворюють соціально значущі розрізнення або подібності. Священне огорожується від мирського, чисте від забрудненого, сакральне від профанного. Кажуть, що не можна одягати одні джинси для майстерні та для вечору зустрічей випускників. Лейбл, що красується на одязі, сприймається символічно. Важливо, щоб класифікація пройшла випробування часом. Це – відмінність поселень місцевості, історія жителів якої сягає самої місцевості, осідлості, що поросла багатими традиціями, від поселень тимчасових (наприклад, військових містечок), або містечок, що вирісли навколо виробництва та покоління яких не встигли змінитися і двох разів. Але соціальні потрясіння можуть замінити сталі системи світосприйняття, і тоді ніщо не завадить передати, наприклад, костел під функціонування кінотеатру. Чи не пов'язана ностальгія людини, що вирісла у певному місті та після повернення до нього через відрізок часу помічає численні зміни, із крушінням сприйняття зміненого порядку, який, при близькому погляді, здавався незмінним? Та чи не схоже це на відчуття науковця-гуманітарія, що підтримував одну парадигму, в руслі якої він працював і отримувал винагороду, але пережив зміну парадигм та опинився поза попиту? Знецінення класифікації, її трансформація – болючий процес, із яким віком суб'єктів він не був би пов'язаний.

Класифікація дозволяє діяти легітимно. Ми маємо бути впевненими у тому, що ми робимо, в противному випадку розвивається відчуття відчуження своєї праці, своєї особистості від інших людей. Монархам Іспанії та Португалії не бракувало впевненості у собі при заключенні Тордесильяського договору 1494 року. Поділ світу на такому рівні був чимось на кшталт ритуалу ініціації.

Класифікувати вимагає ситуація. Персонаж Клінта Іствуда в одному з вестернів висловлюється так: "Люди на цьому світі поділяються на два типи: ті, що мають рушницю, та ті, що копають. Копай". Але між полюсами примусу ситуації утворюються інші можливості. Якщо дві держави не ведуть війну офіційно та відносини між ними є маргінальними, то уможливаються інші класифікації відносин між державами, наприклад, завдяки утворенню додаткових статусів, як-то статус корсара – пірата на службі у держави або "вищої справедливості". Взагалі-то маргінальні ситуації несуть собою загрозу для порядку соціальної структури. Яскравим є приклад, який наводить британський антрополог Мері Дуглас щодо

племіні, в якому народження двійні вважається ненормальним. Народжені близнюки вважаються дітьми бегемота, і ритуал зобов'язує повернути їх до своєї стихії – таких дітей погрузають у воду. В свідомості як дорослого, так і дитини, фруктові плоди класифікуються на "зелені" та "стигли", однак ця класифікація викликає певні табу у першого, між тим зовсім не порушує практичний синкретизм останньої, що проголошує всі плоди їстівними. Це – приклад відносності класифікацій, та можливість неспівпадіння схем сприйняття в різних верствах населення. Але подібні бінарні опозиції можуть представляти інтерес не лише для соціального психолога через те, що людське мислення та мова його вираження є метафоричними. Запозичення цих, здавалося б, специфічних категорій буденного досвіду відтворюється в ситуаціях, де щось може бути поділений на зелене та стигле, а цього, в свою чергу, достатньо для відтворення соціальної структури, хоча й не на рівні інститутів, але все ж на рівні соціальних фактів, що для когось можуть стати зовнішніми та впливовими, як у фразі на кшталт: "Я вже досяг свого, а ти – ще зелений".

Основоположні коди культури, що керують схемами сприйняття, та ієрархію практик, визначаються емпіричним порядком, в якому людині доводиться орієнтуватись. Ця думка Мішеля Фуко виражає роль повсякденних практик у створенні структури.

Посередництвом практик класифікації організується простір і час. Карта та календар – приклади того, наскільки важливим є критерій. Дні тижня зникають, коли службовець їде у відпустку, студент – на канікули. Задоволення доставляє випадок, коли перше число місяця припадає на понеділок – це полегшує відлік часу в будні дні.

Переліки, офіційні документи, афіши, меню, каталоги, анонси, структура організацій, ігри, словники, енциклопедії, папки на жорсткому дисківі комп'ютера, ритуали, побутові речі (що знаходяться "на своєму місці"), мода, свята, уголовний кодекс, різноманітні колекції, публічні місця, планування кварталів, наукові видання, космогонія, гігієна, приказки та прислів'я – це хаотичний перелік речей, що є матеріальним вираженням практик класифікації, в яких знаходять закріплення різноманітні значущі розрізнення.

Цінні висновки може дати приклад класифікації автомобільних доріг у Великобританії. Поруч із класами А,В,С,Д, яким відповідають дороги різного значення, пропускної спроможності, якості покриття тощо, присутній також клас U для некласифікованих (unclassified). У повсякденних розмовах, особливо тих, що несуть характер суперечки, або доведення одною людиною чогось іншої, часто використовується туманний додаток "і так далі", за яким не завжди стоїть небажання продовжувати перелік, але відсутність переліку. Спонтанність розмови, що притаманна дітям, обтесується стереотипами, що стають типовими для розмови взагалі та загальноприйнятими, про що б не йшлося в останній. Обороти на кшталт "по-перше" слугують для впорядкування цієї нестерпно спонтанності. Цій же меті, представляється, слугують і різноманітні узагальнення, що з'являються із суб'єктивним досвідом про одиничного носія певних соціальних ознак та подальшого перенесення цього сприйняття на всіх носіїв таких ознак. Тут знаходить силу класифікація аномії за Р.Мертоном. Діалог із звичною людиною – скоріше тип конформізму, аніж іновації, форма якого обумовлює зміст. Змінювати свою поведінку немов би заважає попередній досвід, на підвалинах якого утворюються нові узагальнення.

Таким чином, класифікації створюють спільне культурне поле, семіотика та семантика якого є загальнозначущими для його агентів, уможливаючи суспільст-

во (як його розумів Георг Зіммель в однойменній статті), структуруючи досвід, дозволяючи вдосконалювати стратегії власної поведінки. Нашарування типічного на унікальне дозволяють діяти за зрозумілими зразками, валідність яких забезпечується прийняттям їх у групі. Хоча в гносеологічному плані і існує певна загроза зна-

ходження результатів класифікації в надто широкому колі речей, слів, вчинків, саме поняття як таке, що відсилає до своєрідної форми соціалізації, може дати багатий матеріал для вивчення.

Науковий редактор – д.соц. н, проф. Куценко О. Д.
Надійшла до редколегії 13.10.10

СОЦІОКОМУНІКАТИВНІ ТА КУЛЬТУРНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

УДК: 316.258: 316.77: 659.1.012.12

Н.А. Головин, д-р социол. наук, проф.,
В.А. Сибирев, канд. экон. наук, доц.

ТРАНСЛЯЦІЯ СТИЛЕЖИЗНЕННОГО СОДЕРЖАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ: МАТЕРІАЛИ К ВЕРИФІКАЦІЇ ТЕОРІЇ КОМУНІКАЦІЇ ЛУМАНА

Предметом статті являється операціоналізація поняття комунікативного успіху по Луману з урахуванням результатів емпіричного дослідження процесу трансляції стилів життя через рекламу. Определена степень соответствия структуры стилей жизни и стилезизненных комплексов, содержащихся в рекламе, заявленными студенческой молодежью и поколением родителей, оценено влияние важнейших факторов эффективности рекламы как социальной коммуникации.

Ключевые слова: теоретическая социология, социологическая теория, социальные системы, социальная коммуникация, социальные процессы, Н.Луман, стиль жизни, образ жизни, реклама, средства массовой коммуникации.

Предметом статті є операціоналізація поняття комунікативного успіху згідно Луману з врахуванням результатів емпіричного дослідження процесу трансляції стилів життя через рекламу. Визначений ступінь відповідності структури стилів життя і стильожиттєвих комплексів, що містяться у рекламі, заявленими студентською молоддю і поколінням батьків, оцінено вплив важливих факторів ефективності реклами як соціальної комунікації.

Ключові слова: теоретична соціологія, соціологічна теорія, соціальні системи, соціальна комунікація, соціальні процеси, Н.Луман, стиль життя, спосіб життя, реклама, засоби масової комунікації.

The article is focused on operationalization of the notion "success of communication" by Luhmann on the basis of empirical research results devoted to the transmission of life styles process through advertisement. The goals of the research were to determine the structure of life styles and complexes in advertisement among young generation of students and generation of their parents and to evaluate the influence of important factors of effectiveness of advertisement as social communication.

Key words: theoretical sociology, sociological theory, social systems, social communication, social processes, N.Luhmann, life style, mode of life, advertisement, mass-media.

Предметом настоящей статьи являются некоторые результаты исследования процесса социальной коммуникации на макроуровне на примере рекламы и их теоретическое обобщение. Социальная коммуникация изучается на уровне фундаментального социологического анализа, причем ее содержанием полагается трансляция стилей жизни, которые в обществе потребления поставляются потребителю с товаром. Анализ выполняется в рамках поискового проекта по верификации теории социальной коммуникации Лумана как основы общей теории социальных систем³⁴, а сам проект направлен на поддержку интегративной тенденции в социологии. Латентное содержание рекламы выступает наиболее удобным объектом эмпирической оценки эффективности комунікативного процесса в обществе, так как реклама, не будучи социальной системой, представляет собой такой процесс на макроуровне в чистом виде.

Существом теории социальной коммуникации Лумана является тезис о невероятности комунікативного успеха самого по себе. Лишь благодаря тому, что в ходе социокультурной эволюции выработаны средства преодоления этой невероятности, стало возможно образование многообразных социальных систем и их динамическое сохранение [Луман, 2005; 2007]. То, в какой степени эти теоретические положения Лумана соотносятся с реальным ходом коммуникации, можно определить с помощью эмпирического исследования трансляции ла-

тентных рекламных посланий, в данном случае эффективности влияния их стилезизненного содержания.

Основной тезис Лумана о невероятности социальной коммуникации содержит три составляющих. **Во-первых**, это невероятность понимания одним индивидом другого в силу автономии людей как психических систем, основанные на смысле. Социокультурная эволюция хотя и выработала достаточно много средств преодоления такой невероятности: язык, письменность, генерализованные средства коммуникации, такие, как деньги, однако их недостаточно в силу многозаплатности процесса коммуникации. **Вторая невероятность** относится к достижению сообщением своих получателей, что на эмпирическом уровне по сути дела обеспечено в результате развития средств доставки сообщений. На индивидуальном уровне надежность может быть почти стопроцентной (обычные почтовые отправления, связь через Интернет). На макроуровне при использовании средств массовой коммуникации (СМК) этот показатель имеет иную, вероятностную и в то же время избирательную (селективную) природу. Здесь за счет медиапланирования реклама, как и содержание СМК в целом достигает намеченных адресатов. Однако будет ли оно воспринято на уровне поведения? В этом вопросе речь идет уже о **третьей невероятности** коммуникации – это, по Луману, невероятность ее успеха как на микро-, так и на макроуровне, то есть принятия содержания коммуникации в качестве предпосылки своего поведения. Даже если коммуникация будет понята на уровне восприятия, это еще не означает, что она реализуется в поведении. В случае такого избирательного принятия определенного содержания коммуникации (стиля жизни) невероятность дальнейшей коммуникации лишь повышается, так как всякий выбор означает отказ от иных возможностей, что **снижает коммуникативный**

³⁴ Проект выполняется в рамках Федеральной целевой программы "Научные и научно-педагогические кадры инновационной России на 2009 – 2013 гг." (Государственный контракт П860 от 18.08.2009). Исследование выполняется на факультете социологии Санкт-Петербургского государственного университета силами студентов, аспирантов и преподавателей.

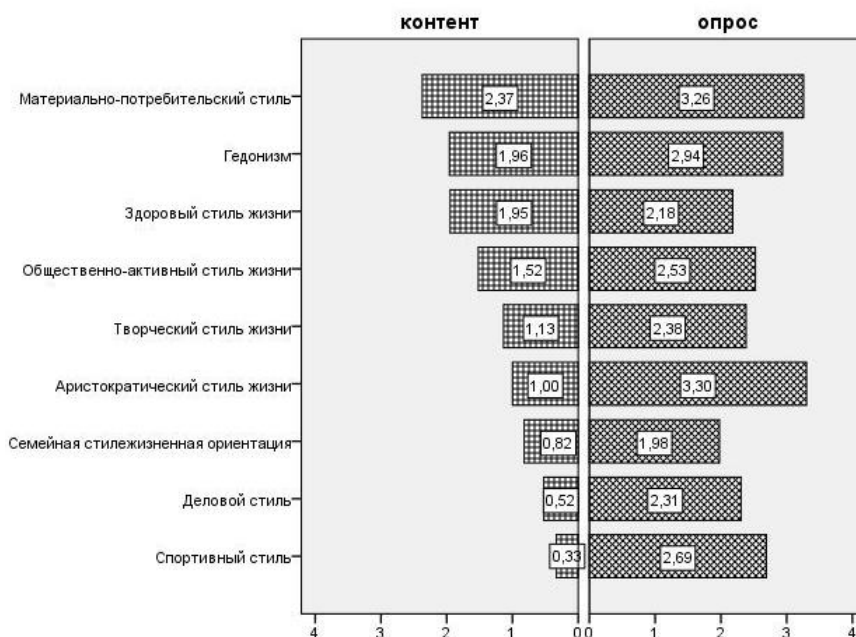
успех в целом. Иными словами, успех коммуникации очень трудно оценить, но можно считать, что его мерой выступает влияние рекламы на стили жизни и ее аудитории, поддающееся анализу методами социологии.

Итак, в рекламе различается явное и латентное содержание. Считается, что в обществе потребления она не только пропагандирует товар, но и вместе с ним сбывает потребителю связанные с ним стили поведения. Речь идет не обо всей рекламе, а лишь о той, что имеет сюжет, связанный со стилем жизни, размещается в глянцевах журналах и демонстрируется в многочисленных телевизионных рекламных роликах, присутствует в наружной рекламе. Короткие объявления о товарах и услугах, носящие информационный и прагматический характер, здесь не рассматриваются. В предыдущих статьях [Головин, Сибирев, 2010: Вып.3, 4] определена структура стилей жизни, содержащаяся в рекламе в журналах и на телевидении, то есть содержательная сторона так называемого обобщенного рекламного послания. В нем различаются некоторые стилизационные комплексы, позволяющие выполнять как укрупненный, так и детальный анализ процесса социальной коммуникации.

Ниже речь пойдет об оценке соответствия стилизационной структуры обобщенного рекламного послания и совокупности стилей жизни, присущей части аудитории журналов и газет (студентам и поколению их родителей). Ожидается, что на основе выявленных различий можно сделать некоторые выводы, позволяющие оценить эффективность макроуровневой со-

циальной коммуникации применительно к рекламе. Полученные показатели обеспечат возможность определить вероятностные характеристики рассматриваемого коммуникативного процесса в целом, дать количественную оценку тезиса Лумана о невероятности коммуникации. Однако для теоретической интерпретации полученных результатов теории социальной коммуникации Лумана, равно как и эмпирические материалы, должны быть критически сопоставлены с другими теориями коммуникации, что является задачей следующего этапа проекта.

Структура стилей жизни в рекламе определена на основе выборочной совокупности рекламного материала объемом 497 единиц анализа – 255 иллюстраций в 6 популярных глянцевах журналах и 242 телевизионных ролика на 6 популярных телеканалах по 140 переменным. Стили жизни студенческой молодежи и среднего поколения как части медийной аудитории выяснены путем опроса выборочной совокупности респондентов – 496 человек (студенты и их родители), проанализированной по 501 переменной. Обе структуры представлены на рис. 1. видно, что если в рекламе преобладает материально-потребительский стиль, гедонизм и здоровый образ жизни (2 балла и более), а деловой и спортивный стили жизни оказываются в ней наименее представленными, то в целевой аудитории все стили заявлены достаточно активно, в первую очередь это материальное потребление, аристократизм и гедонизм, но и все остальные стили набрали более 2 баллов.

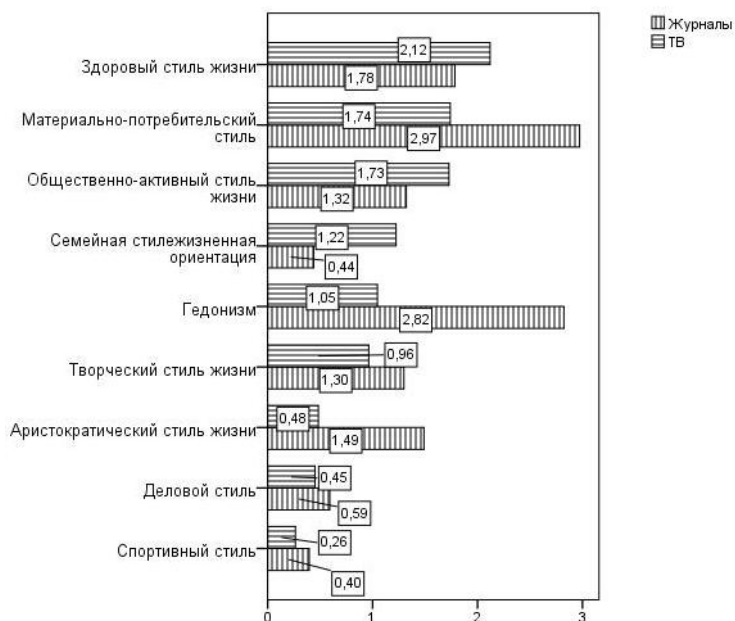
Рис. 1. Соотношение структуры стилей жизни в рекламной коммуникации: на стороне обобщенного отправителя (по данным контент-анализа рекламы) и аудитории (по данным опроса респондентов).

Здесь и далее на рисунках указаны средние значения для стилей жизни по 5-ти балльной шкале.

Градуировка шкалы: 0 – идентификация с данным стилем жизни отсутствует, 5 – стиль жизни представлен в полной мере

Сравним структуру стилей жизни на стороне отправителя (рис. 2) с учетом ее дифференциации по видам средств массовой коммуникации – глянцевах журналы и телевизионные каналы. Телевидение выразительно пропагандирует через рекламу приоритеты общества потребления – здоровый стиль жизни, интенсивное материальное потребление, социальную активность. Далее идут семья, гедонизм, творчество. Наиболее скромное место отводится в телевизионной рекламе

аристократизму, деловому и спортивному стилю. Примечательно, что здоровье стоит в обществе потребления на первом плане и вообще структуру стилей жизни, а та структура, которая реализуется через телеканалы, может считаться фоновой, так как мы живем в эпоху телевидения, несмотря на распространение Интернет, реклама в котором носит более адресный, индивидуализированный характер, нежели на телевидении.

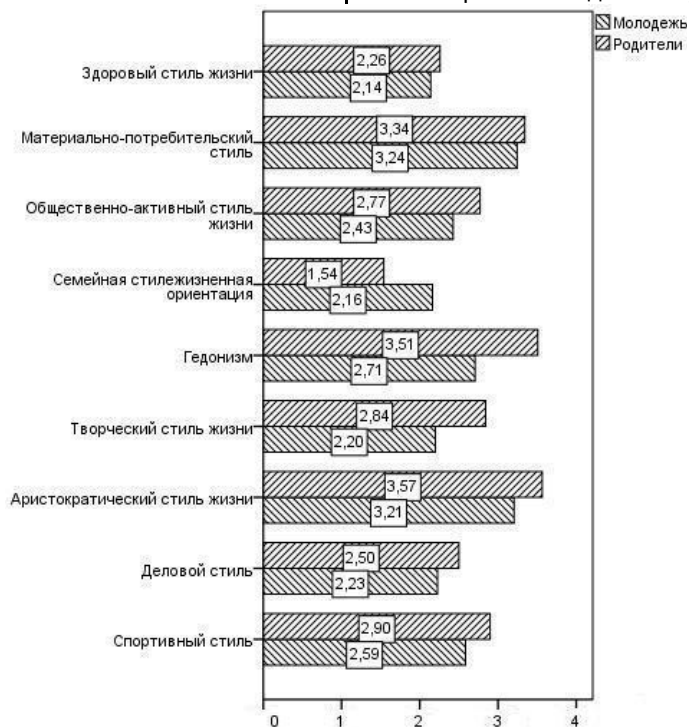

Рис. 2. Дифференцированная иерархия стилей жизни в содержании рекламы в зависимости от вида СМК (по данным контент-анализа рекламы): телевидение и глянцевые журналы. Здесь и далее на рисунках стили жизни ранжированы по здоровому стилю как наиболее часто встречающемуся в телевизионной рекламе

Иные приоритеты проявились в глянцевых журналах, направленных на более обеспеченную и, по-видимому, располагающую большим досугом аудиторию, существенно уступающую по размерам телевизионной. На рис. 2 видны характерные отличия в латентном содержании рекламы, направленной на журнальную аудиторию. Бросается в глаза безусловный приоритет материального потребления и гедонизма. Эти стили сочетаются с заботой о здоровье, с уходом за телом. Здесь заметна пропаганда аристократизма, который, видимо, значительно чаще ожидаем у аудитории глянцевого журнала, нежели у массового телезри-

теля. Деловитость и спорт в журнальной рекламе также занимают скромное место.

Введем в анализ дифференциацию по возрастным группам, которая показывает (см. рис. 3), что заявленные стилежизненные ориентации в среднем поколении (родители) являются более сформированными, нежели у студентов, что объяснимо высокой степенью социальной зрелости у родителей по сравнению с их младшим поколением – студентами. Кроме того структура стилей жизни, предложенная респондентам в процессе опроса, ориентирована на довольно абстрактного представителя массового общества и не учитывает всего стилевого многообразия молодежной субкультуры.

Рис. 3. Заявленные стили жизни студенческой молодежи и среднего поколения (по данным опроса)

У опрошених явно завишен уровень самооценки в отношении соответствия своего поведения тем или иным стилям жизни на общем фоне, который содержится в рекламе. Так, на рис. 3 виден аномально высокий заявленный аристократизм, творчество, спортивный стиль, деловитость, а также и приверженность дому и семье, социальная активность. Завышено, но все-таки пропорционально структуре потока рекламы по выборке в целом (телеканалы и журналы), выглядят лишь заявленное материальное потребление, гедонизм и здоровый образ жизни. Следовательно, намечаются **два типа коммуникативных цепочек со стилезиженным содержанием**, образованные отправителем и получателем. Одна из цепочек характеризуется тем, что заявленные в ходе опроса стили жизни намного превосходят по силе идентификации те, что содержатся в обобщенном рекламном послании. Вероятно, они свидетельствуют о прочно усвоенных респондентами ценностях общества потребления. Во второй цепочке стили жизни демонстрируют пропорциональность по обоим массивам данных и тем самым подтверждают, что имеет место соответствие стилей жизни, практикуемых респондентами и теми, что пропагандируются рекламой. Иными словами, в первом случае речь идет о, скорее, **несоответствии** двух стилезиженных структур – содержащейся в обобщенном рекламном послании и на стороне получателя – аудитории (аристократизм, спортивный стиль жизни, общественно-активный стиль, гедонизм, творческий стиль, деловой стиль, семейный). В другом случае, наоборот, наблюдается **соответствие** в форме пропорциональности (материально-потребительский стиль жизни, здоровый стиль жизни и гедонизм).

В случае, когда массив рекламы дифференцирован по видам СМК, то есть с учетом степени конкретизации, которая гораздо ближе к реальному процессу массовой коммуникации, получается более точная картина типов коммуникативных цепочек. В отношении телевизионной рекламы она представлена на рис 4.

Видно, что наибольшее соответствие стилей жизни в телерекламе и у обеих категорий опрошенных респондентов наблюдается лишь в отношении здорового стиля жизни и что аудитория в целом приписывает себе высокий стандарт потребления, творческого стиля, деловитости, спортивности, аристократизма и гедонизма, чем рекламный фон.

Сравнение журнальной рекламы и аудитории дает несколько иную картину (рис. 5), показывающую значительно большее соответствие двух структур, в которых коммуникативные цепочки первого типа (соответствие) наполнено следующими стилями жизни: здоровый образ жизни, материальное потребление, гедонизм. К коммуникативным цепочкам второго типа, где речь идет скорее о несоответствии, можно отнести общественно-активный стиль, семейную ориентацию, творчество, аристократизм, деловой и спортивный стили. Отсюда следует, что коммуникативный успех журнальной рекламы существенно выше телевизионной. Однако как соответствие, так и несоответствие в двух структурированных стилезиженных множествах являются относительным. Напомним, что речь идет о содержании рекламы и о заявленных стилезиженных ориентациях, что позволяет использовать в дальнейшем корреляционный анализ, дающий более точные и надежные результаты.

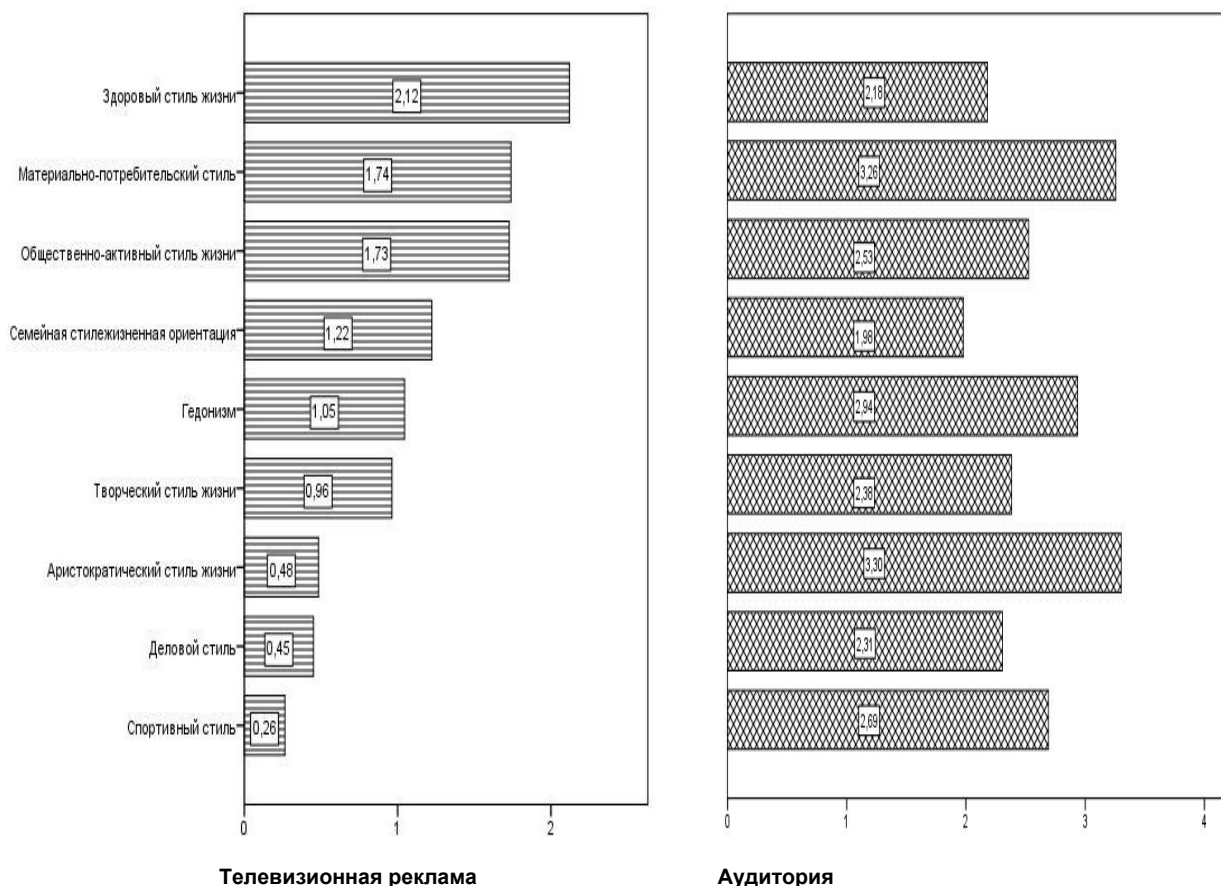

Рис. 4. Сопоставление структуры стилей жизни в телевизионной рекламе (общий фон) с ориентациями аудитории в целом

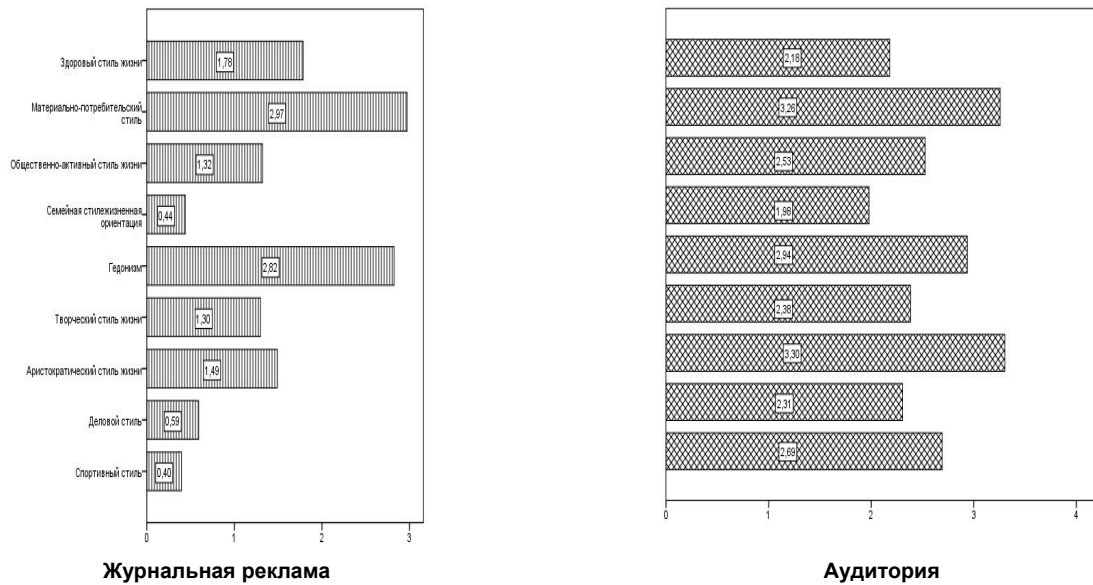

Рис. 5. Сопоставление структуры стилей жизни в журнальной рекламе с ориентациями аудитории в целом

Коэффициент корреляции Пирсона, используемый для измерения связи между двумя переменными, в рассматриваемом случае – между типичными стилями жизни по данным контент-анализа и данным опроса в целом, – равен 0,344. Это говорит как о слабой положительной зависимости, так и об определенном несоответствии структуры используемых в рекламе стилей жизни тем, о которых заявляют респонденты.

Коэффициент корреляции Пирсона между типичными стилями жизни контент-анализа журналов и респондентов составляет 0,613 (средняя зависимость). Соответствующий коэффициент корреляции Пирсона для телевизионных роликов и аудитории имеет значение -0,181 (слабая зависимость, то есть явное несоответствие). Это подтверждает, что социальное содержание телерекламы очень слабо коррелирует со стилизованной структурой аудитории, то есть представляет собой коммуникативный фон в отношении стилизованного содержания (так сказать, noise (англ.) – шум в терминах общей теории систем Лумана). Иное

дело – глянец журналы. Здесь можно говорить о средней степени соответствия стилизованных структур, подтверждающей более успешную коммуникацию.

Еще более точная картина возникает в случае учета межпоколенческих различий на стороне получателя. Они представлены на рис. 6 и 7. (Здесь опущена гендерная составляющая, так как социальные роли и стили жизни мужчин и женщин в контексте социальной коммуникации сближаются). Кстати, коэффициент корреляции Пирсона между заявленными стилями жизни представителей молодежи и их родителей равен 0,749 (высокая зависимость), что говорит о сильном влиянии семьи на социализацию, трансляцию через нее жизненных ценностей и стилизованных ориентаций, и соответственно, слабом влиянии СМК. Разница в стилизованных ориентациях родителей и молодежи есть, но не такая существенная. Факт межпоколенческой преемственности в жизненных ориентациях в данном случае больше, чем факт, так как он вскрывает преимущественное влияние на человека ближайшего окружения перед СМК.

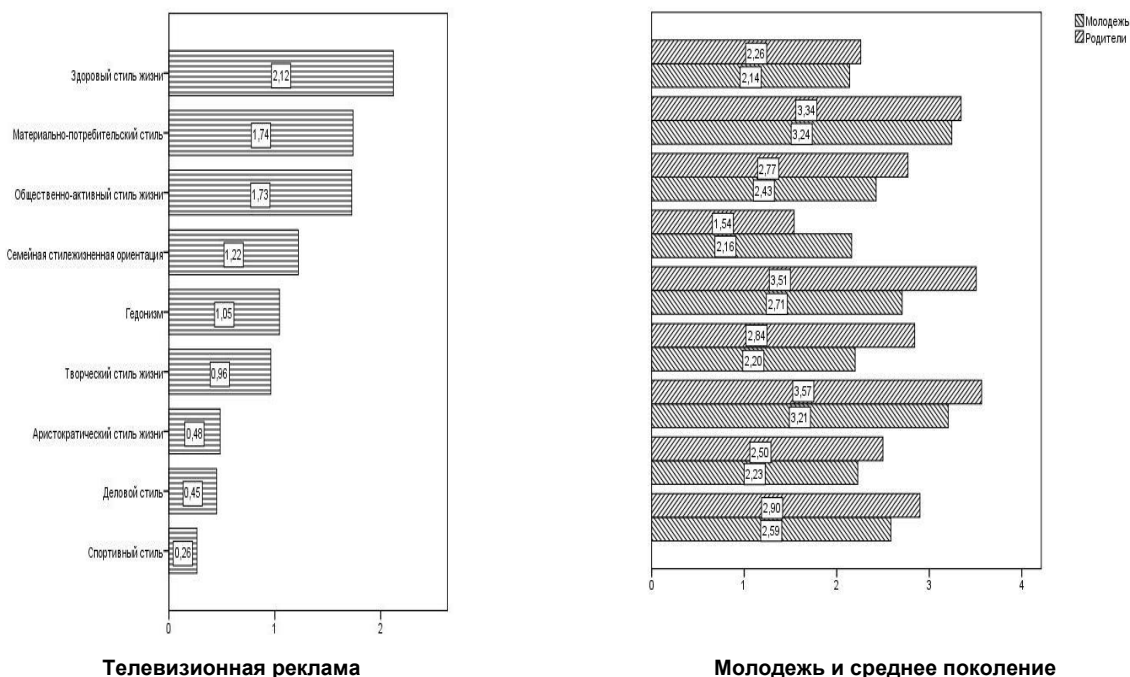
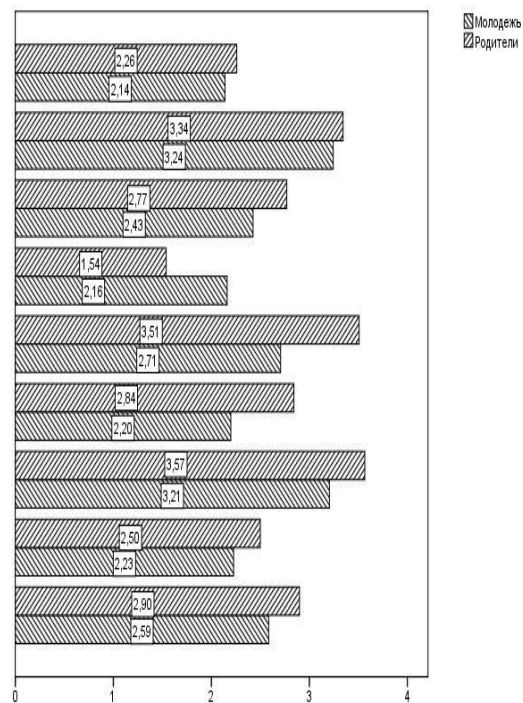
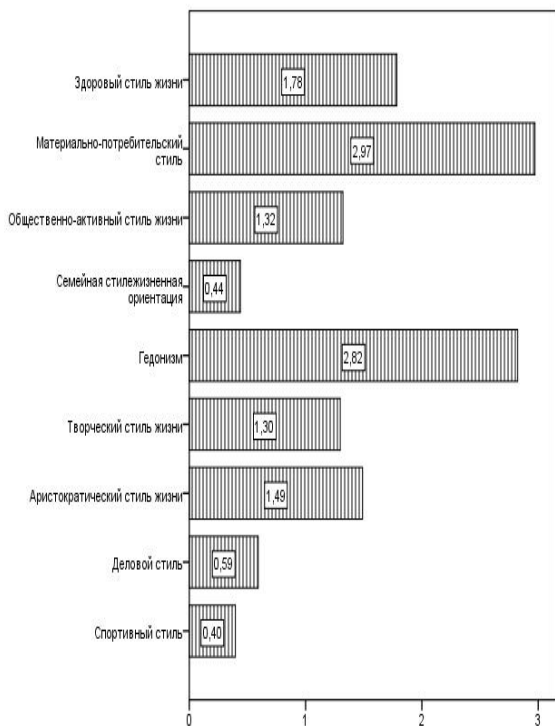

Рис. 6. Сопоставление иерархии стилей жизни по данным контент-анализа телерекламы, с одной стороны, и ориентаций молодежи и среднего поколения – с другой

На рис. 6 лучше видно, что в случае телевизионной рекламы (рекламный фон массового общества) коммуникативные цепочки в случае соответствия стилей жизни в отношении молодежи достигают большего соответствия, чем у среднего поколения. Правда, в данном случае речь идет лишь о единственном достаточно

явном соответствии – здоровом стиле жизни. В остальных случаях, представляющих собой случаи несоответствия двух стилежизненных множеств, расхождения у молодежи они не столь сильны, как в поколении родителей, что уже было зафиксировано выше.

Журнальная реклама

Молодежь и среднее поколение (родители)

Рис. 7. Сопоставление иерархии стилей жизни по данным контент-анализа журнальной рекламы, с одной стороны, и ориентаций молодежи и среднего поколения – с другой

Из сравнения, представленного на рис. 7, следует, что гляцевые журналы содержат рекламу, которая по своему стилежизненному содержанию является более ожидаемой со стороны аудитории, нежели телевизионные ролики. Причем, это соответствие является значительным. Оно наблюдается у обоих поколений в отношении здорового стиля жизни, материально-потребительской и гедонистической ориентаций. Явное несоответствие касается общественной активности, семьи, творчества, аристократизма. Полное несоответствие у обоих поколений проявляется в отношении деловитости и спортивности. Таким образом, учет зависимости формирования коммуникативных цепочек от вида СМК и поколения дает более точные и конкретные данные о коммуникативном процессе в целом.

Однако тем самым все еще не учитывается тот факт, что в обществе потребления количество стилей жизни чрезвычайно велико, и в настоящее время пока еще не обобщено в социологических исследованиях. Используемые в данном случае стили жизни определены экспертным путем, что является вынужденным решением проблемы анализа стилежизненного содержания в процессе социальной коммуникации. Вместе с тем, можно решить проблему обобщения стилежизненного содержания коммуникации и путем укрупнения стилежизненных структур, их объединения в комплексы. Такие комплексы уже были выявлены ранее, описаны и проиллюстрированы соответствующими денд-

рограммами.³⁵ Напомним, что в анализе стилежизненных комплексов на стороне обобщенного отправителя (рекламы) речь шла о **плюралистическом тезаурусе** жизненных стилей, включающем **комплекс активного потребления** как совокупность нескольких стилей (материально-потребительский стиль жизни, гедонизм и аристократичность); **комплекс предпринимательского поведения** (по Максу Веберу – деловой и творческий стили жизни); **комплекс активной и комфортной жизни** (спорт, забота о здоровье, красоте и эстетике тела) – см. подробнее: [Головин, Сибирев, 2010: Вып. 4]. На нижеисследующих дендрограммах (рис. 8, 9) представлены несколько иные стилежизненные комплексы, которые, судя по данным опроса, являются привлекательными для рассматриваемых возрастных групп.

В результате анализа коммуникации на уровне укрупненных стилежизненных комплексов оказалось, во-первых, что спортивный и здоровый образ жизни продолжают сопутствовать друг другу не только в рекламе, но и у респондентов, то есть **комплекс активной и комфортной жизни** в целом сохраняется, успешно транслируется.

Во-вторых, деловой стиль оказался неотделимым от творческой составляющей, что позволяет предположить успешную трансляцию **комплекса предпринимательского поведения**.

³⁵ Они построены на основе кластерного анализа. В качестве меры сходства взяты коэффициенты корреляции.

В-третьих, для аристократического стиля жизни характерна связь с гедонизмом, а также с материальным потреблением. Иными словами, **комплекс активного потребления** также имеет место как в рекламе, так и вырисовывается среди заявленных аудиторией стилей жизни.

В-четвертых, есть и определенные различия. Они касаются, прежде всего, **общественно-активного стиля жизни**. Среднее поколение ассоциирует его с занятием спортом и с ведением здорового образа жизни. Для молодежи он более дифференцирован и содержит указание на деловитость как стилизационную составляющую, которая, правда, несколько обособлена.

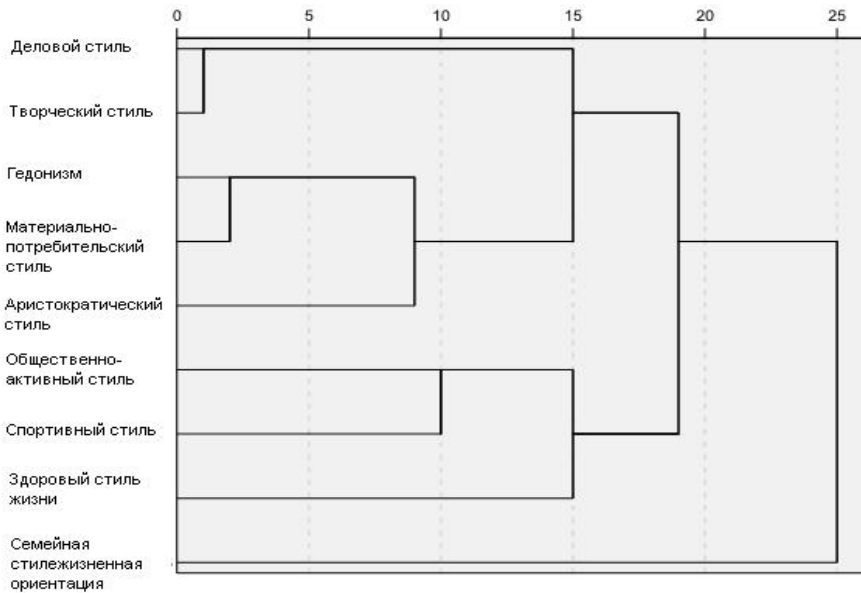

Рис. 8. Дендрограмма, описывающая стилизационные комплексы молодежи

В-пятых, особой оговорки заслуживает **аристократический стиль** жизни. Для молодежи он ассоциируется прежде всего с гедонизмом и материальным потреблением, в то время как для среднего поколения (их родителей) это неотъемлемый атрибут делового и творческого стиля жизни.

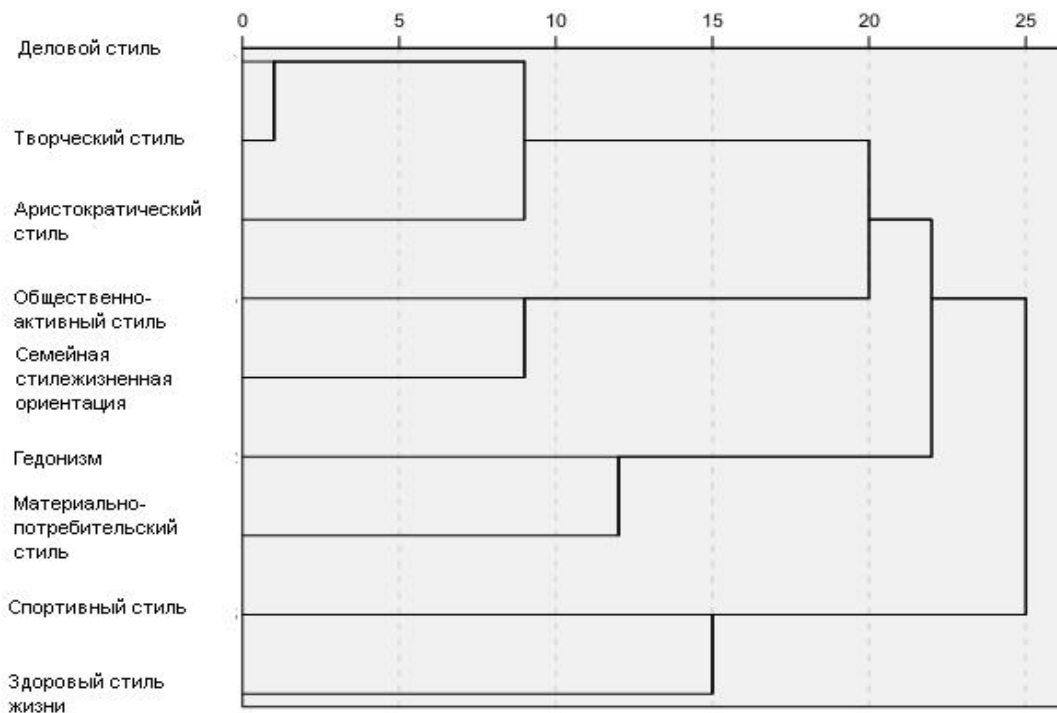

Рис. 9. Дендрограмма, описывающая стилизационные комплексы среднего поколения (родителей)

Также отметим, что межпоколенческие различия в стилях жизни не очень заметны. Это дает еще один эм-

пирический аргумент в пользу не просто преемственности поколений, объясняемый социализирующей функ-

цією семьи. Дело в том, что сходство стилезиженных ориентаций на уровне их комплексов заметно даже несмотря на смену общественной системы в 1990-е гг., когда после кризисных лет российское общество в 2000-е гг. превратилось в общество потребления. Это аргумент о том, что молодежь больше доверяет и даже ориентируется своим поведением на родителей (ближайшее окружение), испытывая повседневное влияние, а не на содержание телепередач и журналов, сколь долго бы сидели некоторые перед телевизором. Лучшее свидетельство тому – то, что члены семьи практикуют, как правило, единый стиль жизни.

Таким образом, трансляция стилей жизни от обобщенного отправителя к аудитории (получателю) представляет собой сложный процесс с участием факторов разной эффективности, которые требуется назвать отдельно.

Во-первых, это уровень обобщения стилезиженно-го содержания рекламы. В том случае, когда коммуникативный процесс рассматривается на уровне отдельных стилей жизни, то с соответствием между обобщенным рекламным посланием и стилезиженными ориентациями аудитории в целом меньше, чем в случае рассмотрения стилезиженных комплексов. Отсюда следует предположение о том, что смысловой единицей латентного содержания рекламы являются не отдельные стили жизни (которых много и которые невозможно даже перечислить с достаточной полнотой), стилезиженные комплексы, а представляющие собой более весомые и в то же время менее схематичные смысловые образования. Именно они, по-видимому, и могут быть оценены в дальнейшем с точки зрения степени восприятия в связи с первой невероятностью коммуникации по Луману, отмеченной в начале данной статьи.

Во-вторых, это вид СМК. Мы все еще живем в эпоху телевидения, хотя ему принадлежит лишь часть рекламного рынка наряду с другими масс-медиа. По-

видимому, в связи с тем, что телевидение доступно всему населению, оно, как обнаружилось в результате нашего анализа эмпирических данных, выполняет функцию создания смыслового фона для восприятия латентного стилезиженного содержания рекламы. По-настоящему интересные различия в связи с этим следует ожидать в дальнейшем анализе роли разных СМК в социальной коммуникации на макроуровне, в том числе журналов, радио, сети Интернет.

В-третьих, это важнейшая роль непосредственного социального окружения, которая опирается как на межпоколенческую трансляцию ценностей, так и на феномен доверия, который свойственен каждой нормальной семье.

В-четвертых, это само общество потребления, которое представляет собой массивную социальную реальность со своими престижными стилями жизни, основанными на соответствующих ценностях.

Обобщая, можно сказать, что понятие коммуникативного успеха в рассматриваемом случае рекламной коммуникации является сложным понятием, обусловленным самим уровнем рассмотрения коммуникации с учетом структурной составляющей ее смыслового содержания и зависящем от нескольких факторов. Действие наиболее существенных из них – вида СМК и социально-структурных характеристик аудитории, а также ценностных и стилезиженных приоритетов общества потребления является предметом дальнейшего анализа в рамках настоящего проекта.

1. Головин Н.А., Сибирев В.А., Тангалычева Р.К. Разработка способа верификация сложной социологической теории: первый этап проекта // Вестник СПбГУ. Серия 12. Серия 12. Психология. Социология. Педагогика. 2010. Вып. 3. С. 290-296. 2. Головин Н.А., Сибирев В.А. Стили жизни как коммуникативная реальность: структура латентного содержания рекламы // Там же. 2010. Вып. 4. 3. Луман Н. Реальность масс-медиа. М., 2005. 4. Луман Н. Социальные системы: очерк общей теории / Пер. с нем. И.Д.Газиев; под ред. Н.А.Головин. – СПб.: Наука, 2007.

Надійшла до редколегії 20.10.10

УДК 316.44.2

І. Ю. Набруско, канд. філос. наук, доц.

СПОЖИВАННЯ І РЕКЛАМА У СУЧАСНОМУ СВІТІ : ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена розкриттю інституціональних характеристик споживання і реклами. Споживання трансформується з процесу простого задоволення потреб в один з найважливіших компонентів соціальної взаємодії. Реклама, як інформаційний ресурс споживання, виступає засобом підтримання суспільного механізму. Проаналізовано інституційні ознаки цих феноменів та дана їх характеристика в умовах сучасного суспільства.

Ключові слова: соціальний інститут, споживання, реклама.

Статья посвящена анализу институциональных характеристик потребления и рекламы. Потребление трансформируется из процесса простого удовлетворения потребностей в один из наиболее важных компонентов социального взаимодействия. Реклама, как информационный ресурс потребления, выступает средством поддержки социального механизма. Проанализированы институциональные признаки этих феноменов и дана их характеристика в условиях современного общества.

Ключевые слова: социальный институт, потребление, реклама.

This article is devoted to a study of consumption and advertisement as social institutions. Consumption is transformed from the process of mere needs satisfaction into one of the most essential elements of social interaction. Advertisement as an information resource of consumption is a way of supporting social mechanism. Institutional indications of these phenomena are analyzed and their characteristic features in modern society are pointed out.

Key words: social institution, consumption, advertisement.

Соціальні інституції, як сталі форми організації спільного співіснування людей, мають свою логіку розвитку. Цим гарантується узгоджена поведінка людей, способи задоволення їх потреб у повсякденному житті, забезпечується стан стабільності у конкретних спільнотах і у суспільстві в цілому. Чим ширше інституціалізована сфера в системі соціальних зв'язків, тим більшими можливостями володіє суспільство. Зрілість суспільства визначається саме багатоманітністю соціальних інститутів, їх розвинутістю, здатністю надійно, стійко, професійно задовольняти різноманітні потреби

індивідів, соціальних спільностей людей. З цієї точки зору соціальні інститути характеризуються певною мінілістичною функцією і здатністю до трансформації. Реалії сучасної дійсності викликали необхідність аналізу відгалуження і оформлення в окремі соціальні інституції споживання і реклами як засобів об'єктивізації способу життя людини індустріального суспільства. При цьому йдеться не просто про агреговану сукупність соціальних взаємодій та відносин конкретних осіб, а про достатньо автономну, самодостатню систему з вбудованим механізмом саморегуляції.

Традиційно, протягом сторіч раціональність у споживанні вважалася однією з основних чеснот людини. Але в результаті розвитку виробництва ці застереження перетворюються у гальмо, тому філософія продажу нової епохи закликає людину відкинути будь-які культурні обмеження щодо своїх споживацьких бажань. До цього процесу залучається все більше соціальних механізмів, які намагаються вплинути на цю сферу життєдіяльності людей. Порівняно недавно у якості соціального регулятора сюди приєдналась реклама, яка значною мірою подає практику споживання як імператив суспільства. Споживання, трансформуючись з простого задоволення потреб у суттєвий компонент соціалізації, все більше змінює соціальну структуру суспільства, впливаючи не лише на організацію соціальної ієрархії, але й практично заторкує всі компоненти сучасного соціуму. Разом з виконанням безпосередніх функцій, пов'язаних з задоволенням потреб, споживання все більше визначається опосередкованими, знаково-символічними характеристиками, які окреслюють світоглядні і ціннісні сфери суспільної свідомості. Система споживання в сучасних умовах формується, з одного боку, під впливом цілеспрямованого тиску економічних важелів, в першу чергу виробників товарів, а з іншого боку, зумовлюється системою ціннісних детермінант, які в умовах світоглядного вакууму конструюються переважно за допомогою медіа-простору. В рамках цього простору реклама формує у членів соціуму уявлення про споживання як всезагальну соціальну практику, де презентує ідеальну модель задоволення потреб за допомогою певного блага. Реклама трансформує різноманітні пропозиції у систему уявлень, цінностей, мотивів та стереотипів різних соціальних груп. Ефект реклами в соціумі не обмежується зміною споживацької поведінки людей та підвищенням попиту; рекламна комунікація постає засобом створення нових соціальних зв'язків та нових форм свідомості.

Соціальна практика засвідчує, що для людського суспільства життєво необхідно закріпити деякі типи соціальних відносин, зробити їх обов'язковими для більшості його членів. Це, насамперед, має значення для тих соціальних відносин, вступаючи в які, члени соціальної групи забезпечують задоволення найбільш важливих потреб. Так, потреба у фізіологічному і соціальному відтворенні людей у відповідності з рівнем і стандартами їх життя змушує людей закріплювати і підтримувати відносини споживання, пов'язані з присвоєнням споживчих цінностей. Функціонально процес споживання обумовлений структурою людських потреб, які склалися на певному етапі суспільного розвитку і які відносно відповідають системі благ, що надає суспільство. Отже, споживання виступає процесом формування суспільства, в якому перетворюються як економічні, так і соціальні відносини. Також за допомогою споживання відбувається інтеграція і диференціація суспільства, виробляються правила і принципи життєдіяльності спільнот. Останнім часом споживання все більш визначається соціальними умовами і факторами. Існують певні застереження щодо посилення орієнтації процесу ідентифікації людей на практики споживання, аніж на трудову діяльність. Традиційні стратифікаційні моделі визначали споживацьку диспозицію, ґрунтуючись на основі соціальної позиції та відповідних установок. У постмодерних умовах, де відбувається "ерозія групових меж", за референтну групу приймається не своя соціальна страта, а група, що є результатом соціального конструювання. Ці "соціальні конструкції споживання", а головне, можливість їх реалізації для чисельних представників середнього класу розвинених країн, і "піді-

рвали" традиційні горизонтальні схеми стратифікації "вертикальними лініями стилів життя", "відхилень від класу", розходжень у споживанні представників одних статусних груп, ідентифікованих по традиційним критеріям життєвих шансів [Савельєва, 2006: 144-145].

Дослідники по-різному оцінюють споживання як сферу людської діяльності. З точки зору марксизму, характер споживання у конкретному суспільстві визначає передусім рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Представники Франкфуртської школи – Т.Адорно, Г.Маркузе – обґрунтовують гіпотезу, згідно якої суспільство модерну значною мірою засноване на принципі споживання. Е.Фром вважає, що інформаційне та психологічне навантаження виявилась надмірним для людини, яка відчуває себе незахищеною і одинокою. Найбільш природнім способом самоствердження у суспільстві "тотального споживання" – це стати одним з споживачів. Як наслідок, "людина деградує до рівня рецептивної і ринкової орієнтації... Вона перетворюється у знаряддя для досягнення економічних цілей" [Фромм, 1985: 491]. Постмодерністське теоретизування оцінює цю проблему ще радикальніше. Так, Ж.Бодрийяр стверджує, що не людські потреби є поштовхом для виробництва товару, а навпаки – виробництво виробляє потреби [Бодрийяр, 2001: 213]. Позиції у соціальній ієрархії означені споживанням речей певного класу, де споживання виступає свого роду працею, коли ми інвестуємо власні смисли в систему дискурсу об'єктів. В цьому руслі трактує споживання і М. Дуглас. В її концепції споживання постає як символічний посередник, який відіграє ключову роль в утвердженні особистої та групової ідентичності [Дуглас, 2000]. Багато сучасних дослідників стверджує, що зробивши ринкові відносини універсальним механізмом своєї життєдіяльності, соціум постає суспільством тотального споживання.

Однак, не можна оцінювати вплив споживацької домінанти на суспільне життя негативістськи. Адже споживання є процесом використання соціально-економічних, культурних благ з метою задоволення потреб людини та соціальних груп. Як форма соціальної активності, воно постає одним з найважливіших елементів системи соціальної взаємодії. В його межах відбувається регулювання відносин у соціальних спільнотах, залучення людей до суспільної діяльності, здійснюється соціальний контроль. Варто окреслити найважливіші з тієї безлічі функцій, які споживання виконує в суспільстві.

Перше, це задоволення матеріальних, ідеальних і соціальних людських потреб. Матеріальні потреби задовольняються за допомогою матеріальних об'єктів, що виступають засобами життєзабезпечення; решта – через об'єктивовані цінності, матеріальні носії яких зберігають їх матеріальний зміст і надають можливість належності до певної спільноти. Звичайно, цей розподіл достатньо умовний, оскільки більшість об'єктів потреб людини поліфункціональні, спрямовані не на одну чітко окреслену потребу, а на декілька потреб. Окрім того, будь-яка потреба, навіть біотична, є "соціалізованою" суспільством, а отже, наділяється певним символічним змістом. Окрім того, багато об'єктів людських потреб доповнюють одне одного, і трансформація потреб у зовнішню поведінку стає не одновимірною, а проходить низку етапів. Індивіди, задовольняючи свої потреби, вчаться різним способам споживання. А оскільки сучасний період характеризується посиленням впливу індивідуальних характеристик особистості на формування всього спектру соціальних відносин, образ споживання, втілений у життєву стратегію, набуває світоглядного характеру.

Друге, споживання стимулює суспільне виробництво і чинить зворотній вплив на економічний розвиток.

Економіці масового виробництва потрібна ідеологія масового споживання. Структура сучасного споживання розвинених країн змінюється: відбувається надмірне задоволення матеріальних потреб за рахунок духовних, де центральною проблемою постає не обмеженість ресурсів, а їх надлишок. Це призводить до трансформації всієї економічної системи, де виникають нові принципи і механізми формування попиту і пропозиції.

Третє, за допомогою споживання здійснюється упорядкування сфери повсякденного життя. Завдяки збільшенню вільного від роботи часу, потребою пошуку нових ідентифікацій і естетизації повсякденного життя з'являється все більший інтерес до створення свого життєвого стилю. Це – набір можливостей, в межах яких індивіди проживають своє життя і формують загально-визнану практику життя. П.Бурдьє прямо співвідносить стиль життя з габітусом як системою схем, що породжують конкретні практики. Це відбувається за допомогою утворення своєрідного стилю через індивідуальні смаки у рамках ресурсів, наданих соціумом [Бурдьє, 2004: 542-543]. Все більша кількість товарів і послуг, одиниць людського досвіду і аспектів повсякденного життя стає сферою споживання.

Четверте, споживання є одним з основних індикаторів виразу соціального статусу. Звичайно, зв'язок між рівнем прибутків і характером споживання не є однозначним, адже соціальні мотиви в акті споживання можуть не відповідати економічним можливостям. На противагу економічно обумовленому класовому розподілу, конструювання статусної позиції пов'язане з вимогами специфічного стилю життя, що включає споживання специфічного одягу, помешкання, їжі, проведення вільного часу, які вважаються характерними для конкретної статусної групи. Демонстративне споживання дорогих товарів є символічним засобом виразу належності до вищого класу, як це сформулював Т. Веблен у своїй класичній роботі "Теорія незайнятого класу". Сформульовані ним ідеї щодо підтвердження через споживання свого соціального статусу не втратили актуальності і донині. При збереженні значення споживання, все більш вагомим стає можливість створити уявлення про себе, не пов'язане напряму з місцем у традиційній системі вертикальної соціальної стратифікації. Тим самим, акти споживання, придбання певних товарів все частіше трактується як ознаки певної соціальної позиції.

Ключовим чинником споживання виступає економічний потенціал членів групи. Останній, як справедливо зазначає російський дослідник В.Ільїн, надзвичайно жорстко визначає межі вибору, хоча і не зводиться лише до доходів, оскільки зразки субкультури, сформовані групою, також мають примусовий характер [Ільїн, 2001: 30]. Тривале перебування людей в умовах однотипної якості і рівня життя формує шарову субкультуру, яка включає в себе специфічний набір критеріїв "нормального" життя, тобто прийняті у даному соціальному середовищі цінності, сталі форми організації споживання та поведінки. В індивідуальній життєдіяльності зразки і особливості споживання завжди обмежені соціальним контролем з боку цих груп, які регулюють форми і масштаб споживання у відповідності до статусу. Позиції у суспільній ієрархії означені споживанням речей певного класу, де споживання виступає маркером соціальної позиції.

Природно, що різні прошарки і групи мають нерівні можливості для вияву своїх потреб. Така ситуація відмінності у рівні життя та нерівності у розподілі благ споживання не є проявом соціальної нерівності. Реально ця нерівність з'являється тоді, коли пануюча система

цінностей ієрархічно упорядковує критерії розподілу благ. Тенденція до нерівності у споживанні являє собою системну якість суспільства. Правда в одних соціальних системах ця тенденція виражена сильніше, в інших слабше. Рівність у споживанні теоретично можлива лише при штучному підтриманні загальної бідності і гальмуванні технологічного прогресу у виробництві матеріальних благ.

Раціональність споживання визначається і тим, що сам цей процес детермінується набором термінальних та інструментальних цінностей, які домінують у конкретному соціальному середовищі і забезпечують відтворення соціальної системи.

За умов насичення ринку однорідними за якістю і доступними за ціною товарами та послугами не власне пропозиція товарів і послуг, не їхній обсяг та якість, а форма, технологія пропозиції, тобто реклама стає вирішальним фактором залучення мас до процесу споживання.

Машинне виробництво, поява конкуренція між виробниками об'єктивно призвела до наявності на ринку реального вибору предметів купівлі для споживача. Наявність потенційних покупців і поширювання масової комунікації, як щоденної необхідної складової повсякденного життя людей, спричинило появу реклами як соціального феномену. Таким чином, реклама як масове явище виникла тоді, коли виробництво на новому витку свого розвитку забезпечило ринок товарною масою, що потребувало інформаційного забезпечення як гаранта виходу до індивідуального споживача.

Щоденний вплив реклами на мільйони людей дозволяє нам говорити про її проникнення у все більшу кількість сфер соціального життя і, відповідно, розвиток структур масової рекламної комунікації. Реклама стимулює подібну поведінку людей, погоджує і направляє в русло їхніх визначених прагнень, встановлює способи задоволення їхніх потреб, намагається мінімізувати конфлікти, що виникають у процесі повсякденного життя. Зрозуміло, що сама по собі наявність розгалуженої рекламної комунікації ще не забезпечує функціонування соціального інституту. Але засвоєння індивідами соціокультурних елементів, декларованих рекламою, формування на їхній основі системи потреб особистості, ціннісних орієнтацій і сподівань, є особливим типом регламентації, притаманної соціальним інститутам.

Реклама відіграє особливу роль у репрезентації соціальної реальності. В ній ідеї про товари та послуги представлені в контексті інших ідей, які інформують про соціальний лад та взаємини людей у ньому. Ідеї про товари та послуги утворюють "первинний дискурс" реклами, а ідеї про суспільство – її "вторинний дискурс". Картина суспільства в рекламі має своє підґрунтя у соціальному житті, а соціальний порядок постійно перетворюється за посиленнями ідеалів реклами. Образ на рівні вторинного дискурсу створюється шляхом використання спеціальних рекламних технологій – семіотичних, лінгвістичних, візуальних та ідеологічних.

За думкою класика постмодернізму Жана Бодрійара реклама, як явне анонсування товару, імпліцитно анонсує певний тип соціальних відносин, які виступають справжнім предметом бажання споживачів. Реклама лише прищеплює бажання, легітимізує їх і дає можливість побачити, "що саме ми споживаємо через речі" [Бодрійар, 2001: 162, 177-181]. В цих умовах реальним товаром постає саме можливість задоволення означених бажань, а не анонсоване рекламою безпосереднє споживання за допомогою рекламованих речей. В самому акті споживання здійснюється кероване прийняття

всієї соціальної системи норм. Реклама – специфічна інформація, що є феноменом сучасного соціуму, вироблена певними суспільними структурами для впливу на масову свідомість. Репрезентуючи соціальну реальність, реклама являє собою набір найбільш вживаних кодифікованих зразків поведінки, діяльності, спілкування і взаємодії. Вона постає певною системою нормативно закріплених, деперсоніфікованих ролей і статусів. Одна з особливостей сучасного етапу цивілізаційного розвитку полягає в тому, що реклама виступає одним з засобів підтримання суспільного механізму, який сприяє зростанню продуктивності праці, підвищенню життєвого рівня людей, якісних змін у роботі ЗМІ, формуванню культури споживання та підтримання ціннісно-нормативної основи суспільства.

Реклама. з одного боку, покликана забезпечувати сталість соціального організму, а з іншого – спонукає до його розвитку, змін; вона сприяє формуванню масових потреб, цінностей, моделей поведінки, тим самим створюючи соціальну усталеність, і в той же час веде до змін вищезазначених характеристик. Як феномен сучасного соціуму, реклама суттєво впливає на суспільну систему в соціальному вимірі, водночас зазнаючи від неї зворотного впливу в конкретно-історичному аспекті.

Реклама демонструє цілу низку інституційних ознак, відтворюваних на рівні всієї соціальної системи:

- вона вбудована у систему задоволення потреб людини в якості критично необхідного елемента. Рекламне повідомлення є посередником між потенційним споживачем і благом, якого він прагне. Таким чином реклама полегшує встановлення соціальних відносин і формує у членів соціуму уявлення про споживання як вид соціальної практики;

- реклама, як потенційно необмежене джерело соціального досвіду, як важливий агент соціалізації, спрямовує поведінку людей, вчить їх споживати у відповідності до норм конкретного суспільства, штучно стимулюючи чи обмежуючи їх потреби;

- своїми пропозиціями реклама стимулює працю, посилює мотивацію діяльності для досягнення позитивних цілей: покращення рівня життя, самоосвіти, культурного зростання, організації дозвілля тощо;

- через канали рекламної комунікації здійснюється інформування про пропозиції ринку і прискорюється процес просування товару від виробника до споживача;

- реклама набуває характер соціального орієнтиру, означаючи ті чи інші статусні позиції за допомогою товарів, що просуваються на ринок. Рекламна комунікація наділяє певні товари престижем і легітимізує їх соціальний статус. Вони виступають соціальним маркером положення людини у суспільстві;

- реклама – це достатньо ефективний механізм соціального контролю за дотриманням правил суспільної взаємодії, який сполучає широту охоплення і можливості засобів масової інформації з діяльністю органів саморегуляції – суспільних організацій, асоціацій і фондів;

- реклама, пов'язуючи продукт з уявленнями людей про стиль життя, змінює культурні парадигми конкретного суспільства, його ціннісну основу і моральні устої.

Дуже часто реклама займається культурним маркуванням речей і явищ, відштовхуючись від норм культури, які створює сама;

- реклама виступає як ще один культурний ресурс суспільства – наближаючись до форми мистецтва, стає характерною рисою культури постмодерну. Рекламна комунікація використовує досягнення національної та світової культури, спирається на менталітет, орієнтується на існуючі традиції, уявлення, норми, стереотипи поведінки. Крім того, вона забезпечує глобальну функцію збереження інформації – вираження загального, універсального через систему конкретних, простих, стереотипізованих образів.

Окрім цього, сучасна реклама – це ціла потужна галузь народного господарства, що протягом десятиріч виробила свій кодекс дій, закріплений в праві та моралі. Вона транслює різним аудиторіям матеріальні, соціальні та культурні можливості, що надає суспільство. Внаслідок цього змінюються взаємовідносини між попитом і пропозицією, виникають нові канали комунікації між ними, зростає діапазон пропозицій, змінюється структура попиту, віддзеркалюючи зміни у соціальних характеристиках споживачів, з'являється політичний і соціальний маркетинг, який покликаний сприяти вирішенню соціальних проблем.

Процес споживання, що з допомогою рекламного впливу перетворюється на постійний і суб'єктивно важливий, природнім шляхом забезпечує процес виробництва і стимулює індивідуальну соціальну активність. Остання передбачає певну соціальну позицію, пов'язану не лише з рівнем прибутку, але й з вибором санкціонованого суспільством способу життя. В такий спосіб суспільство за допомогою рекламної комунікації продукує механізми інституційної підтримки споживання.

Таким чином, організаційна вкладеність споживання і реклами у суспільне життя обумовлена як самою природою сучасного соціуму, так і тими трансформаціями, які зумовлюють формування в цій сфері налагоджених, регламентованих, контрольованих і стійких соціальних взаємодій, які засновані на розробленій системі правил і норм відповідно до соціального статусу, а також на розвинутому соціальному контролі за їх здійсненням.

1. Бодрийяр. Ж. Система вещей. Пер.с фр / Ж.Бодрийяр. – М.: Рудомино, 2001. – 220 с.
2. Бурдьє П. Различение: социальная критика суждения. / П. Бурдьє // Западная экономическая социология. Хрестоматия современной классики / Под ред. В. Радаева. – М.: РОССПЭН, 2004. – С.537-568.
3. Дуглас Мери. Чистота и опасность: анализ представленный об осквернении и табу. М., 2000.
4. Ильин В. И. Потребление в социальном поле / В. И. Ильин // Социология потребления. – СПб.: Социологическое общество им.М.М.Ковалевского, 2001. – 240 с.
5. Савельева О.О. Социология рекламного воздействия / Савельева О.О.– М.: "РИП-Холдинг", 2006. – 284 с.
6. Фромм Э. Здоровое общество // Психоанализ и культура / Избр. труды К.Хорни и Э.Фромма. – М., 1985. – С.273-596.

Надійшла до редколегії 15.10.10

УДК: 316.1:[81'42:398:23]

О. Є. Ненько, асп.

ГУМОРИСТИЧНИЙ ДИСКУРС ЯК СМИСЛОВЕ ПОЛЕ КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Здійснено концептуалізацію гумористичного дискурсу політики як особливого смислового поля конструювання політичних ідентичностей. З цього ракурсу розглянуто характеристики гумористичного дискурсу, його функціонування на різних рівнях соціально-політичних взаємодій. Наведено емпіричні приклади комунікативних аспектів застосування гумористичного дискурсу для політичної ідентифікації. Запропоновано теоретичну класифікацію типів гумористичного дискурсу, які функціонують у конструюванні політичної ідентичності.

Ключові слова: гумористичний дискурс, соціально-політичні взаємодії, політична ідентичність, конструювання ідентичності.

Осуществлена концептуализация юмористического дискурса политики как особого смыслового поля конструирования политических идентичностей. С этого ракурса рассмотрены характеристики юмористического дискурса, его функционирование на разных уровнях социально-политических взаимодействий. Приведены эмпирические примеры коммуникативных аспектов применения юмористического дискурса для политической идентификации. Предложена теоретическая классификация типов юмористического дискурса, которые функционируют в конструировании политической идентичности.

Ключевые слова: юмористический дискурс, социально-политические взаимодействия, политическая идентичность, конструирование идентичности.

This article contains conceptualization of the humour discourse of politics as a specific sense field of political identities construction. From this perspective we consider characteristics and dimensions of the humour discourse, its functioning on different levels of social-political interactions. Empirical examples of the communicative aspects of humour discourse use for political identification are given. The theoretical classification of the types of humour discourse functioning in political identity construction is proposed.

Key words: humour discourse, social and political interaction, political identity, identity constructing.

Вступ Актуальність тематики даної статті обумовлена потребою теоретичного узагальнення ролі гумористичного дискурсу в конструюванні мінливої політичної ідентичності, яка може бути альтернативною домінантним конвенціям. Поширення опозиційних схем інтерпретації явищ політики і влади та гумористичного ставлення до них призводить до конструювання множинних поза-конвенційних інтерпретацій цих явищ, їх вкорінення у суб'єктивні життєві ситуації та функціонування цих інтерпретацій у неформальних соціально-політичних взаємодіях. *Метою* даної статті є концептуалізація процесу конструювання політичної ідентичності в гумористичному дискурсі політики.

Ми розуміємо **гумористичний дискурс політики** як смислове поле, в якому утворюється уявний, альтернативний образ політичної реальності, який містить гумористичні характеристики та в якому проявляється політична свідомість суб'єктів соціально-політичних взаємодій, віддзеркалюється їх повсякденний досвід. Найважливішими рисами гумористичного дискурсу є неочікуване зрощення опозитивних схем інтерпретації явищ політики і влади та наявність гумористичного ставлення до них. Гумористичний дискурс в орієнтації на об'єкт включає *типізацію* неконгруентних рис явищ політики та влади, створення *смислового парадоксу*, *інтердискурсивність*, створення "гумористичних" *образів* явищ політики та влади. В орієнтації на суб'єкт гумористичний дискурс включає гумористичне ставлення в інтерпретації явищ, яке утворюється внаслідок феноменологічного процесу "невиправдання очікувань → переходу до відстороненого несерйозного сприйняття". Він заснований на загальних проявах сміхової культури та конвенціях гумористичної комунікації в конкретній комунікативній ситуації. Гумористичний дискурс політики спрямований на висміювання, деконструкцію значень, що приписуються суб'єктами-гегемонами політичним та владним проявам соціальної реальності, на розкриття невідповідностей реальних проявів і приписаних їм (нав'язаних) значень [Mulka, 1988].

Конструювання ідентичності в гумористично-дискурсивному просторі

З огляду на особливості гумористичного дискурсу, ми пропонуємо аналізувати процес конструювання політичної ідентичності з засад парадигми соціального

конструювання реальності [Бергер & Лукман, 1995], доповненої ідеями теорій пост-структуралізму, феноменології та теорії дискурсу. Розгляд політичної ідентичності як плинного, мінливого, суперечливого конструкту актуалізується характеристиками сучасних повсякденних соціально-політичних взаємодій, а саме: фрагментарністю, мульти-ідеологічністю образу політичної реальності, що пропонується суб'єктами-гегемонами, високим рівнем декларативності політичних заяв та відсутністю стійких політичних ідентитетів. За умов зменшення впливу "великих наративів" та ідентифікацій (нації, держави, партії, інститутів, авторитарних особистостей та культурних традицій) багатозначні мовні ігри створюють соціальні зв'язки та ідентичності. Головною властивістю та водночас проблемою ідентифікації особистості за таких умов стає її "наданість" самій собі, власне визначення цілей та орієнтирів [Ліотар, 1998: 44].

Процес конструювання ідентичності носить дискурсивний характер, що підтверджується численними соціологічними концептуалізаціями. Комунікативний та символічний характер процесу ідентифікації підкреслювався представниками символічного інтеракціонізму. Так, Дж. Г. Мід стверджував, що індивід стає особистістю, виконуючи різні ролі, які приписують йому інші, причому мова є засобом надбання власної особистості [Mead, 1934]. А отже, природа самоусвідомлення та конструювання соціальної реальності є інтерсуб'єктивною і діалектичною, заснованою на культурних факторах, здебільшого – на мові. Мовою пронизані всі рівні людської психіки, включаючи підсвідоме [Лакан]. На думку пост-структуралістів Е. Лакло і Ш. Муф [Современные теории дискурса, 2006], суб'єкт набуває ідентичності посередництвом дискурсивного структурування соціального світу в знаково-символічному вимірі та комунікативному перебігу дискурсивних практик.

Конструювання ідентичності в гумористичному дискурсі засновується на можливості виходу за рамки інтерпретацій, нав'язаних суб'єктами-гегемонами. Багатьма авторами (як-то К. Маркс, З. Фрейд, Ф. Ніцше, М. Фуко) підкреслювалося, що надбання ідентичності відбувається як інтеріоризація певної ілюзії "про себе", що нав'язується нормативним (дискурсивним) порядком. Протилежною теоретичною тезою є уявлення про те, що "розщеплений" соціальний суб'єкт має змінні та

множинні ідентичності [Лакан]. Зокрема, Е. Лакло та Ш. Муфф підкреслюють, що значення означуваних є плінними [Torfing, 1999: 98], за рахунок чого стає можливим дискурсивне структурування різних образів політичної реальності, різні інтерпретації, тобто можуть утворюватися політичні ідентичності з опозиційним потенціалом, не нав'язані, а "вкорінені" у власний життєвий досвід суб'єкту. "Самість" – це продукт інтерналізованих ролей, конвенцій, уявлень, мови, яку члени суспільства використовують для створення образу реальності та себе в ній. Проте, розкриття конотативної полісемії знаків дозволяє визначити і їх конвенційну природу, тобто денатуралізувати їх, піддати сумніву їх істинність. Таку процедуру – "декодування" – Ст. Холл розглядає як один з вимірів формування власної ідентичності в дискурсивному просторі [Hall, 1980: 128-38, 132]. "Конотативний вимір знаків та символів дозволяє відтворити соціокультурні та особистісні асоціації (ідеологічні, емоційні та ін.) знаку... Знаки більш "полісемічні" – відкриті до інтерпретації – в сукупності своїх конотацій, ніж денотацій" [Chandler, 2006]. Створення власних конотацій політичних кодів, знаків, символів, конвенційних уявлень спирається на знання, цінності, емоції суб'єкту. Після декодування виникають такі інтерпретації явищ політики та влади, в яких останні мають новий вимір – суб'єктивно "присвоєного" означування, власної дискурсивної позиції.

Таким чином, конструювання політичної ідентичності в дискурсі передбачає артикуляцію³⁶ суб'єктивних конотацій. Набір референтних контекстів інтерпретативних посилань окреслює горизонт означування суб'єктами соціополітичних відносин та самих себе в них. При цьому діапазон ресурсів інтерпретації (знання, досвід) визначається соціальним положенням, соціальним та культурним капіталом, соціальними практиками суб'єкту. Чим більш різнобічні ресурси інтерпретації, тим ширше варіації самоконструювання і вище можливість створення ідентичностей, альтернативних домінуючим в даному символічному порядку.

У дискурсі політики та влади найголовнішим процесом стає створення "себе" ("нас") через визначення "іншого" ("них"), адже "політика спрямована на створення єдності в контексті конфлікту і несхожості" [Муфф, 2004: 194]. Ті соціальні суб'єкти, які потенційно можуть стати авторами чи трансляторами інших ідентичностей, відокремлюються як "інші" ідеологами та повсякденними носіями домінуючої ідентифікації. Підкреслюючи це, А. Турен робить акцент на конфліктному вимірі конструювання політичної ідентичності актору, який проявляється у протистоянні соціальній владі [Ballantyne, 2004: 142]. Культурні студії (*cultural studies*) також підкреслюють, що самість є джерелом конфлікту, тобто захоплення влади і владою є центральним імпульсом для конструювання ідентичності [Calhoun, 1994].

На думку Муффа, розвиток та зміна ідентичностей можливі в процесі антагоністичних дискурсивних практик [Муфф, 2004]. В контексті демократичного обговорення кожен сплеск антагонізму призводить до переартикуляції ідентичностей та зниження конфліктності нових ідентичностей. Аналогічно, Поль Рікер в книзі "Сам як інший" [Рікер, 2000] виокремлює в інтеракції комунікативну та конфліктну складові, у взаємодії яких утворюються проекти "себе" та "іншого". Інтерактивна взаємодія передбачає як досягнення кооперації, так і конкуренцію й конфлікт, що є визначною функцією дискурсів

явищ політики та влади у соціально-політичних взаємодіях. За відсутності діалогічних контекстів "серйозного" вирішення проблем політичної нерівності, скоріш за все, будуть виникати дискурси сублимації політичних бажань, трансценденції політичних суперечностей, одним з яких є саме гумористичний дискурс. Як процес та результат інтеракції, кожен акт гумористичної взаємодії має як узгоджувальний, так і роз'єднувальний моменти.

Важливою рисою ідентифікації та ідентичностей в рамках дискурсу є їх нарративність, якій приділяє особливу увагу П. Рікер. Нарративність передбачає розгортання ідентичності як оповідання в часовому вимірі, конструювання інтерпретацій "себе" з використанням історичних фактів, а також художньої фантазії. Для аналізу структури ідентичностей художній жанр грає виняткову роль, адже дає розуміння меж та ритму ідентичностей. Інтерпретація себе відбувається задля стабілізації занурення в буття, проектування та осмислення практичної діяльності, тому потребує категоризації початку (джерела) і кінця (мети) ідентифікації, для чого стають в пригоді ресурси художнього дискурсу. Самоконструювання – завжди акт уяви, продуктом якої є нестале поєднання фабули та актуального досвіду, тому нарративні ідентичності – це завжди "фіктивні історії" або "історичні фікції" Як реалія нереального, вимисел є "величезною лабораторією для експериментів думки", в якій створюються інновації та в якій міститься потенціал мислити світ – та себе – іншим, чим він/воно є [Рікер, 2000: 169-196]. Згідно А. Стросу (*A. Strauss*), конструювання ідентичності включає активний процес надання імен, а сама ідентичність є продуктом процесу взаємних переговорів [Strauss, 1959].

Ідентичність прямує до символічної замкненості та містить уявлення про ситуативну поведінку, які можна розглядати як сюжети дій. Поняття ідентичності можна порівняти з поняттям персонажу, який ми відіграємо в даному контексті соціальних взаємодій. Співвіднесення себе з персонажем певного сюжету, а також уявлення про преференційні варіанти поведінки, бажання виставити напоказ конкретну рису своєї особистості, замовчати інші, перетворює процес ідентифікації в гру [Ricoeur, 1965]. Дж. Г. Мід відзначав, що мовні категорії соціальних відносин встановлюються та усвідомлюються в процесі гри – плідного простору для розвитку символічної взаємодії та символічного "себе". "Мовні ігри є мінімум зв'язку, необхідний для існування суспільства" [Ліотар, 1998: 46], які забезпечують співвіднесеність соціального суб'єкту зі своїм оточенням та переміщення в історії. Значення соціальної "уяви" полягає у конструюванні відносин між ідентичностями та колективами, інструменталізації символічних подій, наприклад, історичних – як спільних уявлень та символічних орієнтацій, наданні соціальних значень індивідуальним діям, які зливаються в широку колективну дію [Hechtman: 252].

Складові життєвого світу є пов'язаними, тому для осмислення себе в середовищі політичних феноменів суб'єкт залучає конвенції моралі, естетики, міфології, "повсякденного глузду". Опора на подібні над-суб'єктивні смисли надає ваги та легітимності будь-якій суб'єктивній ре-інтерпретації соціальних явищ. Сукупність власних інтерпретацій створює індивідуальний образ політичної реальності, надає йому вимір суб'єктивної історії. Процес політичної ідентифікації розгортається як власна історія політичної довіри та недовіри, виграшу та програшу, дії та не-дії. В ідентичність включається усе наше повсякденне знання, яке ми отримуємо з різних джерел, яке ми самі конструюємо та перевіряємо на валідність та яке також має власну історію і дискурсивне походження.

³⁶ Поняття "дискурсна артикуляція" Е. Лакло та Ш. Муфф позначає практику, яка встановлює відносини між соціальними елементами таким чином, що їх ідентичність модифікується в результаті артикуляційної практики [див. у: Torfing, 1999: 298].

Текстуальний та вербально-комунікативний виміри ідентичності в гумористичному дискурсі

Як вже зазначалося, конструювання політичної ідентичності відбувається у семіотичному вимірі висловлювань та у прагматичній взаємодії. Відповідно, в гумористичному дискурсі політична ідентичність виявляється у *текстуальному та вербально-комунікативному* вимірах, які є вкоріненими у конкретний *контекст*. Контекстуальними є фактори утворення та зміни семіотичного наповнення гумористичного дискурсу та його комунікативних особливостей. Останні пов'язані як з системою соціально-політичних взаємодій на соціальному та груповому рівнях (*системні фактори*), так і з індивідуальними й груповими характеристиками суб'єкту політичної свідомості (*індивідуальні фактори*). Серед системних факторів ми розрізняємо: (а) *інституційні фактори* політичного режиму, громадянського суспільства, розвиненості каналів політичної участі, а також (б) *фактори політичного дискурсу*, функціонуючого на рівні політичної системи та окремих соціальних груп. Його характеристиками можуть бути цілісність vs. фрагментованість, ідеологічна наповненість vs. спустошеність, ступінь декларативності, фантомності образів, функціонуючих у дискурсі. До *індивідуальних* відносимо фактори, які пов'язані з станом політичної свідомості суб'єктів взаємодій та ступенем і характером їх включення у політичну систему. Серед таких факторів виокремлюємо: політичну зацікавленість, політико-ідеологічні ціннісні орієнтації, орієнтації на політичну участь і активність, досвід участі й задоволеність результатами останньої, політичну довіру, ступінь персоналізації у сприйнятті політики.

Контекстуалізація дискурсивних процесів дозволяє не втрачати пояснюючий потенціал культурних закономірностей та індивідуальних особливостей їх укоріненості, приділяти увагу мінливості дискурсу в залежності від місця та часу. Місце і час в свою чергу постають продуктом інтеракції, а також інститутів виробництва систем значень та знань. Прикладом контекстуалізації процесу символічної ідентифікації можуть бути прояви гумористичного дискурсу періоду "помаранчевої революції". В цей період соціальні взаємодії набули особливої політизації, актуалізувалися системи значень, за допомогою яких формувалися комплексні ідентичності "помаранчевих" та "біло-блакитних", що мали політичні, культурні, економічні, географічні виміри. Гумор періоду "помаранчевої революції" ярко проявився на рівні групової взаємодії як символічний механізм посилення розмежування між електоральними групами "помаранчевих" та "біло-блакитних", а також посилення внутрішньої ідентифікації прибічників "помаранчевих", що були основним суб'єктом гумористичного дискурсу. В цей період можна прослідкувати наступну логіку конструювання символічної ідентифікації в гумористичному дискурсі:

- встановлення ідеологічних, ціннісних та емоційних меж між електоральними групами, акцентування конфлікту норм та цінностей;
- висловлення довіри та посилення позитивного емоційного настрою групи "помаранчевих", яка має "прогресивний" образ політичної реальності та конструює опозиційну до влади солідарність як "демократична народна сила";
- виплеск стресових настроїв, які розпікаються страхом політичного програшу за умов відкритого протистояння, напруженої повсякденної взаємодії широких прошарків електоральних груп;
- формування фобії програшу та ейфорії виграшу як прояв сугестивних ресурсів суб'єктів дискурсу;

- віддзеркалення загострених політичних розколів, посилення їх не тільки ідеологічних, але й соціокультурних, когнітивних й аксіологічних складових;

- формування та легітимація в соціально-політичних взаємодіях стійкого образу "помаранчевої" та "біло-блакитної" політичної реальності.

Розглядаючи *текстуальний вимір* прояву гумористичного дискурсу, ми приділяємо увагу системі знаків та символів, їх конотаціям, які утворюють смисловий парадокс та інтердискурсивний порядок. В текстах політичного гумору в першу чергу слід приділяти увагу конвенціям політичного дискурсу в конкретному контексті, які декодуються внаслідок смислового парадоксу, інтерпретуються по-іншому і певною мірою позбавляються свого гегемонного підтексту. Набір та характер таких конвенцій в гумористичних текстах вказують на об'єкту спрямованість гумору, тобто на явища політики і влади, які є проблематизованими для суб'єктів та викликають їх "несерйозне" ставлення. Для декодування конвенцій, формування суб'єктних конотацій знаків та смислового парадоксу необхідні інші дискурси як продукти актуального знання індивіда та групи про політику, їх функціонуючої політичної культури та історичної політико-культурної пам'яті, світоглядних цінностей.

Утворення смислового парадоксу в гумористичному висловлюванні здійснюється на основі опозиції між двома чи декількома інтерпретативними схемами [Attardo, 1991]. Набір та характер таких опозицій показує те, відносно яких "серйозних конвенцій" прояви політики та влади є провальними та проблематичними з точки зору суб'єкта дискурсу. В гумористичному висловлюванні суб'єкт здатний інтерпретувати прояви політики та влади з урахуванням власних світоглядних, етичних та естетичних цінностей, наприклад, розкриваючи прихований бік політичної "правди" як скривдження конкретної соціальної групи, або зворотний бік "цнотливого" політичного іміджу у брудній та вульгарній поведінці його носія. Парадоксальність та декодування політичних конвенцій засновуються також на повсякденних знаннях суб'єкту³⁷. Характер та зміст дискурсів, які використовуються суб'єктом для створення альтернативних інтерпретацій про політику, вказують на досвід та знання стосовно сфери політики, на рівень політизації свідомості, зміст усвідомлюваних суб'єктом соціально-політичних проблем. Смислові парадокси в гумористичних висловлюваннях розкривають пізнавальну свободу суб'єкта, можливість створення суб'єктивних, інколи креативних, номінацій та категоризацій.

Гумористичні висловлювання мають сюжетну структуру, тобто вони представляють собою розгорнутий зв'язок між персонажами. Внаслідок наближеності гумористичного дискурсу до художнього, фантазійного, символічне конструювання ідентичності можна розглядати як перебіг оповідання. Тому ідентифікацію в гумористичному дискурсі можна співвіднести з поняттям набуття наративної ідентичності, яке було розглянуто вище. Сюжети гумористичних висловлювань дозволяють оцінити суб'єктивний вибір актуалізованих явищ політики та влади і характеру ставлення до них. Обрання в якості персонажів реальних політиків свідчить про великий ступінь персоналізації політики; знеособлення, інакомовність гумористичного дискурсу свідчать про існування серйозних табу (наприклад, страху покарання) на використання, наприклад, імен політиків. Ідеологічна структура гумористичного тексту втілює пріоритетні

³⁷ Наприклад, висміювання політичних декларацій стосовно виплати заборгованості по пенсіях завдяки введенню в гумористичний текст образу голодуючого пенсіонера.

нції політико-ідеологічних цінностей та позиціонування себе у відносинах з приводу влади. Показниками прояву ідеологічної структури є: характер символічного розташування діючих осіб за шкалою політико-ідеологічних преференцій, конфлікту/консенсусу, дискурсивні прийоми збереження *status quo* певної політичної конвенції – замовчування, виведення наперед, підміни понять, тощо. Визначення конвенцій, які не декодуються, залишаються незацепленими в гумористичному дискурсі, приховано або відкрито постулюються як "правильні", "істинні", що дає розуміння сакральних для суб'єкту цінностей, уявлень, переживань. Через пізнання образів персонажів, які висміюються та висміюють, можливе самопізнання соціального суб'єкту.

У *вербально-комунікативному вимірі* гумористичного дискурсу ідентичність конструюється на декількох рівнях: артикуляції "смішних" рис явищ політики та влади, інтерпретацій та комунікативних стратегій гумористичної взаємодії. Важливим аспектом посилення ідентифікації в групі є збіг інтерпретацій смислового парадоксу та інтенцій в учасників комунікації. Щоб вловити "сінь" гумору та дозволити собі "несерйозне" ставлення до його об'єкту, учасники гумористичної комунікації повинні розділяти схожу ідентифікаційну позицію в соціо-політичному просторі та мати схожі знання, цінності та емоції. Розгляд власне гумористичного перформансу дозволяє проаналізувати ідентифікацію учасника комунікації в певній комунікативній ролі (активного оповідача чи вдячного слухача жартів). В залежності від комунікативного контексту учасник комунікації обирає найдоцільнішу, з його точки зору, форму подання гумористичного судження: інтимну (спонтанне висловлювання в близькому колі друзів) чи публічну (жанровий текст, що може бути розповсюджений). Дискурсивні стратегії учасника комунікації – мета та функції гумористичного дискурсу у комунікації – залежать від його політичних вподобань, інтересів та настроїв і впливають на вибір об'єкту гумору, аудиторії гумористичної комунікації, текстової форми гумористичного дискурсу тощо. Гумористичний дискурс стає частиною неформальних соціально-політичних взаємодій.

Отже, в гумористичному дискурсі відбувається конструювання *символічної* політичної ідентичності. Інтерпретації реальності носієм ідентичності спираються не на раціоналізацію, а на "поза-раціональні" механізми – створення можливих інтердискурсивних конотацій та парадоксів, в яких висміюються ті конвенції, що вважаються неправильними, транслюються ті інтерпретативні схеми, що вважаються вірними в межах ідентичності суб'єкту дискурсу.

Процес політичної ідентифікації в текстуальному вимірі має апропріативний характер (в термінології А. Шютца), тобто ідентичності учасників гумористичної взаємодії репрезентуються асоціативно, непрямо, у конструктах з порушеною конвенційною логікою: наприклад, у вигаданих гумористичних образах, номінаціях явищ політики та влади. У вербально-комунікативному вимірі конструювання політичної ідентичності відбувається у виборі об'єктної спрямованості, причин та цілей використання гумористичного дискурсу, форми гумористичного висловлювання, комунікативного контексту. Гумористична комунікація сприймається як символічна внаслідок конвенційної культурної установки на те, що гумор трактується як "неважливий", "ілюстративний", "розслаблюючий", навіть "глухий", тому від суб'єкту не вимагається чітка аргументація комунікативної позиції та високий рівень комунікативної відповідальності.

Практика гумористичної взаємодії дозволяє набувати ігрову політичну ідентичність, тобто зберігати її незакріпленою, плинною, змінною [Kellner, 1992: 158]. Грайлива, несерйозна ідентифікація відображає потребу в ситуативності, яка виникає в свідомості суб'єкту, який не включений стабільно в певну політичну практику та не має стійкої ідеологічної установки. Проте спостерігається і зворотній бік медалі. Застосування гумористичного дискурсу в комунікації має обмеження в залежності від ступеню сакралізованості об'єкту, що висміюється (не можна сміятися над сакральним – [Лосев, 1957]), а також від суб'єктивної оцінки доречності сміху в даному комунікативному контексті. Таким чином, можливість гумористичного ставлення задається рамками політичної ідентичності.

Рівні ідентифікації у гумористичних взаємодіях

Процеси ідентифікації у гумористичному дискурсі політики на індивідуально-груповому рівні його прояву ми пропонуємо аналізувати на наступних рівнях усвідомлення і соціальної взаємодії. На *особистісному рівні* гумор функціонує як виявлення процесів самоусвідомлення, власних переживань та емоцій особи, яка є також і носієм знань, цінностей, досвіду, які набула в процесі соціалізації, в тому числі, політичної. На цьому рівні через гумористичний дискурс можливо стає ідентифікація особистості щодо явищ влади та політики і втілення її творчого потенціалу, як-то: а) особистісне визначення проблематизованих проявів політики і влади, неконгруентних власним знанням, цінностям та емоціям; б) вибір найбільш влучних з точки зору особистості "несерйозних" аполітичних дискурсів для перекодування – створення сміхового образу цих феноменів; в) вираження власних переживань та настроїв (наприклад, агресії, страху, захоплення) у ставленні до явищ політики і влади. Суб'єкт гумористичного дискурсу як носій політичної свідомості через повсякденні практики неофіційної сміхової культури включається до створення власної ідентичності через виокремлення "своїх". "Свої" повсякденні дії мають схожий досвід взаємодії з явищами політичного життя, схожі знання, цінності та настрої, за якими вони сприймають та оцінюють явища політики і влади. "Свої" через дискурсивні практики можуть встановлювати рефлексивну ідентичність, виходячи поза "штучну" свідомість, що нав'язується гегемонними механізмами політичного дискурсу. Таким чином, соціальна імплікація гумористичного дискурсу як способу надбання ідентичності пов'язана з трансгресією нав'язаної стереотипної ідентичності, що не виправдала себе, "дала течію", з формуванням "несерйозного" відношення до "хитрих" знаково-символічних утворень, відносно яких раніше відбувалася ідентифікація, та відновленням моральної основи для побудови нової ідентичності через перехід на інший порядок нормативної абстракції, тобто на інший рівень знаково-символічних утворень. Мова йде про здатність гумористичного дискурсу вивести свідомість людини до такого виміру соціального уявлюваного, який ще не був "заплямованим" хитрими та абсурдними смислами. Теж саме підкреслюють і студії в сфері гумору, який має політичні імплікації. Зокрема, літературні студії сатири визначають ідентичність сатирика як мораліста, який з трансцендентної точки зору бачить певні соціальні вади та пороки (наприклад: [Pollard, 1970]). При цьому, можна розглядати конотації дискурсивної позиції суб'єкту політичного гумору за шкалою політичної "конформності / протесту" – як консерватора та сторожа морального порядку [Elliott, 1971: 213], або, навпаки, "радикалу" [Dyer, 1997].

Контекстуальна ситуація провокує проблематизацію політичної ідентичності³⁸; відбувається її винайдення за допомогою знаходження позиції в "уявному світі" гумору.

На рівні *групової взаємодії* через гумористичний дискурс відбувається процес соціальної ідентифікації групи та відділення її від інших соціальних груп. В гумористичному дискурсі політики проявляються як групові уявлення та настрої щодо політики, так і політичні інтереси групи, які можна умовно розглядати по шкалі "відчуженість / включеність". Об'єктом гумористичного дискурсу стають саме ті явища влади і політики, що не відповідають ідеальним уявленням групи; форма політичного інтересу групи впливає на характер символічної дії (стратегії гумористичного висловлювання). На ступінь ідентифікації групових політичних уявлень і інтересів вказує характер гумористичної комунікації в реальній групі, сміх усіх членів групи в разі успіху гумористичної комунікації. В гумористичному дискурсі проявляється й приналежність до номінальної групи (що може бути і ширше, і вужче за групу взаємодії) через відсилку до відповідних стереотипів. Якщо гумористична комунікація не є успішною, тобто певні члени реальної групи не "розуміють" гумор, то можна говорити про дискурсивне роз'єднання реальної групи. Це відбувається тоді, коли суб'єктивне (особистісне) ставлення до об'єкту гумору є занадто серйозним або недосвідченим. Таким чином, крім ідентифікації спільних уявлень і настроїв, посилення "ми-відчуття", через гумористичний дискурс відбувається відділення групи від інших соціальних спільнот через диференціацію певних уявлень, інтересів, настроїв, які стосуються явищ влади та політики. У текстовому та комунікативному вимірах гумористичного дискурсу втілюються різні форми ідентифікації / диференціації, що характеризуються різною інтенсивністю, глибиною прояву та спрямованістю. Так, в гумористичному дискурсі образ об'єкту гумору – "вони" – може створюватися як негативний (наприклад, так званий гумор "зверхнього ставлення", сарказм), якому сприяє агресивна лексика, жорстокість сюжетів, і на рівні дискурсивної стратегії характеризується як чітке протиставлення "ми" – "вони". Образ іншої групи може створюватися або через пряме відсилання до прецедентних політичних подій, пов'язаних з групою, а також загально відомих стереотипів щодо групи, або приховано, через "натяк", складний асоціативний ряд (зазвичай притаманне "тонкому гумору"). Відділення від іншої групи може відбуватися по горизонталі та вертикалі соціальних відносин: наприклад, при відділенні однієї електоральної групи від іншої при символічній боротьбі за представлення своїх політичних інтересів (горизонтальні відносини), або при відділенні соціальної групи з незадоволеним політичним інтересом і впливом на владу від групи, яка має владу (вертикальні відносини).

На рівні *соціальної системи* через гумористичний дискурс політики проявляється соціальна рефлексія явищ політики та влади, а також відбувається "політизація" соціальних явищ, в тому числі, відносин між групами. В свідомості суспільства через гумористичний дискурс відбувається сприйняття, інтерпретація та зміна ідеологічних значень явищ, виявлення їх прихованих змістів, а також виявлення протиріч між ідеальними уявленнями про політику та її реальним втіленням. Гумористичний дискурс також виконує функцію засобу комунікації між різними соціальними суб'єктами (особи-

стістю, групами) з приводу влади і політики в цілому. Гумористичний дискурс політики є осередком накопичення "сміхової культури" даного суспільства – досвіду соціальної системи щодо усвідомлення "помилки" та "протиріч" в політиці, їх переведення з серйозного до несерйозного способу осмислення, подолання дисонансу та збереження рівноваги в соціальній свідомості між ідеальними уявленнями про політику та реальним політичним досвідом, габітуалізацією реальної політики, конструювання відносин з приводу політики і влади та стилю комунікативних практик, в яких вони відтворюються. Гумористичний дискурс політики також є засобом гегемонної маніпуляції – впливу на уявлення особистості, груп, народу про явища політики і влади (наприклад, гумористичні образи ворогів в міжнародних дискурсах комуністичного режиму; гумористичних текстах "помаранчевої революції" тощо).

Емпіричні прояви політичної ідентичності в гумористичному дискурсі

З метою перевірки концептуальних положень стосовно проявів політичної ідентичності в гумористичному дискурсі політики нами було проведено емпіричне дослідження серед студентської молоді із застосуванням фокус-групових інтерв'ю. Для ілюстрації окремих теоретичних положень ми звернемось до деяких емпіричних результатів дослідження та наведемо емпіричні приклади висловлювань учасників фокус-групових інтерв'ю про функціонування гумористичного дискурсу явищ політики та влади. Фокус-групові інтерв'ю дозволяють розкрити особливості сприйняття тих реальних соціально-політичних взаємодій, в яких конструювання політичної ідентичності відбувається за допомогою гумористичного дискурсу, а саме у його вербально-комунікативному вимірі на особистісному та груповому рівнях взаємодій. Дослідження текстуального виміру та системного рівня функціонування гумористичного дискурсу потребують інших методів збору даних, серед яких слід звернути увагу на аналіз широко представлених в соціальній комунікації гумористичних творів (текстів).

Для демонстрації схожості та розбіжності сприйняття ми наведемо приклади двох хвиль фокус-груп за участі представників студентської молоді в двох різних політичних контекстах³⁹. Соціальні та політичні характеристики учасників фокус-груп наведені в таблиці 1.

³⁹ Фокус-групи проводилися зі студентами університетів 4-5 курсів: а) 5 фокус-групи у січні-березні 2007 року в (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна) з тематики політичних анекдотів "помаранчевої революції" (через 2 роки після подій "Помаранчевої революції", але в ситуації актуальних спогадів про ці події), загальна кількість учасників – 50 осіб; б) 4 фокус-групи (березень 2010 р., Київський національний університет імені Тараса Шевченка) в період завершення строку повноважень Президента України В. Ющенка, загальна кількість учасників – 26 осіб. Відбір учасників фокус-груп здійснювався за принципами та критеріями:

- 1) гомогенності, тобто відібрані респонденти – студенти 4-5 курсів гуманітарних та технічних факультетів;
- 2) представленість різних партійно-політичних пререференцій серед учасників фокус-груп періоду "помаранчевої революції";
- 3) позитивна установка на використання політичного гумору.

³⁸ "Певні знаки політичного дискурсу мене не влаштовують, я з ними не згодний, я вважаю їх неконгруентними, а також я вважаю їх смішними".

Таблиця 1. Групування учасників фокус-груп за соціальними та політичними показниками

Показники	Київ 2009	Харків 2007
Кількість фокус-груп	4	5
Соціо-демографічні показники		
Чоловіки (кількість)	11	21
Жінки (кількість)	15	29
Вік (сер.)	21	21
Курс навчання	4-5	4-5
Гуманітарний профіль навчання (кількість учасників)	12	30
Технічний профіль навчання (кількість учасників)	14	20
Всього	26	50
Для 2007 р. – політичні вподобання під час "помаранчевої революції", за самооцінками		
Прихильники "помаранчевих"	-	32
Прихильники "біло-блакитних"	-	14
Прихильники "третьої сили"	-	3
Проти всіх	-	1
Участь у політичних подіях "помаранчевої революції"		
Приймали участь в "помаранчевих" заходах, використовували символічну атрибутику	-	30
Приймали участь в "біло-блакитних" заходах, використовували символічну атрибутику	-	10
Приймали участь в заходах "третьої сили", використовували символічну атрибутику	-	-
Спостерігали зі сторони, активність не виявляли	-	10
Для 2009 р. – показники участі в політичному житті		
член політичної партії або блоку	0	-
беруть участь у політичних виборах (голосують)	21	-
мають досвід участі в політичних мітингах, акціях	6	-
мають досвід участі в протестних діях	2	-
часто обговорюють політичні події у своєму колі спілкування	7	-
слідкують за політичними подіями в ЗМІ	9	-

Гайди фокус-груп обох періодів включали такі порівнювальні змістовні компоненти:

1. контактні питання, виявлення ставлення до політики, сучасного політичного контексту, характеристика власної політичної участі;

2. виявлення функцій політичного гумору та його місця в повсякденній комунікації про політику: характеристики комунікативних ситуацій застосування гумору, причини та наслідки застосування, комунікативні перешкоди і стимули застосування (що провокує гумор);

3. з'ясування змісту політичного гумору: які елементи політичної реальності стають об'єктом гумору, їх "гумористичні" характеристики.

За класичними критеріями політичної ідентифікації – політичною приналежністю та політичною активністю – учасники першої хвилі фокус-груп (2007 р.) мали сформовані політичні пререференції, були набагато більш включеними в політичне життя; учасникам другої хвилі фокус-груп (2009 р.) були властиві майже повна відсутність політичних пререференцій та політична байдужість, пасивний (переважно тільки електоральний) характер політичної участі. Серед студентів, що приймали участь в обох хвилях фокус-груп, поширене гумористичне ставлення до явищ політики та влади, актуалізованих в даному політичному контексті, а також гумористична форма обговорення політики. З одного боку, студенти категоризують себе як групу з "гуморотворчим" потенціалом". З іншого боку, самі явища політики та влади дають поштовх для їх гумористичного сприйняття та використаня гумору для висловлення позиції щодо них. Гумористичне ставлення виявляється вже на рівні загальних оціночних суджень про явища політики та влади.

Ж, Харків 2007 "Когда листовки такие приходили к одним, противоположные похожие листовки приходили к другим. Получался вообще такой каламбур, невозможно было в чем-то разобраться".

Ч, Харків 2007 "На самом деле ничего серьезного в 2004 году не происходило. Это был сплошной фарс".

Ч, Київ 2007 "Політика – це цирк, а наші політики – це клоуни".

Про те, що гумористичне ставлення веде до застосування в дискурсі гумористичної категоризації явищ політики та влади, свідчать приклади іронічних найменувань, жартівливих висловлювань, які звучали під час фокус-груп (навіть не зважаючи на штучність такої комунікативної ситуації). Одним з найхарактерніших прикладів такої категоризації є гумористичні найменування політиків, що створилися на основі прочитання власного імені політика як його особистого знаку з неочікуваними і опозиційними конотаціями, взятими з відомих культурних чи повсякденних наративів⁴⁰. Подібні найменування є поширеними в суспільному гумористичному дискурсі, представлені в гумористичних ЗМІ та передачах; відтворення їх студентами в своєму дискурсі позиціонує їх як носіїв неформальних знань про політику. Використання гумористичної категорії свідчить про позиціонування суб'єкту щодо її реального об'єкту: протистояння, несерйозне сприйняття тощо.

Широкі знання студентів про політичну культуру (в т.ч. неформальну) та особиста уява дають можливість поглибити індивідуальний образ явищ політики та влади сьогодення історичними асоціаціями. Таким чином, в гумористичному дискурсі проявляється спадкоємність, а також можливості ускладнення політичної ідентичності суб'єкту.

Ч., Харків 2007: "Анекдоты напоминали старый советский журнал "Красный перец", "Крокодил". Там пьянство высмеивалось, американский образ жизни. От правды может и далеко, но нормально. Когда ты смотришь на это все не с позиций коммунизма, это смешно".

Порівнюючи причини використання політичного гумору в двох політичних контекстах, стає помітним вплив різного типу простору соціально-політичних взаємодій на ідентифікаційні функції гумористичного дискурсу. Виділяючи оператори індивідуалізації (за терміном П. Рікера), а саме: "я", "ми", "мій", "наш" тощо, та оператори диференціації

⁴⁰ Для прикладу можна навести: "орки, армія Сарумана" (Харків 2007, на позначення електорату кандидату в Президенти В. Януковича), "ШрекЮщенко" (Харків 2007, на позначення кандидата в Президенти В. Ющенка), "Льоня Космос" (Київ 2009, на позначення мера м. Києва Л.Чернівецького).

("вони", "інші", "їх" тощо), в висловлюваннях обох хвиль фокус-груп про причини використання гумористичного дискурсу отримуємо уявлення про різні ідентифікаційні мотиви його використання.

В висловлюваннях учасників фокус-груп періоду "помаранчевої революції" помітна виразна тенденція використовувати гумористичний дискурс для посилення ідентифікації "нас" та диференціації з "ними", причому відносини між "ми" та "вони" в даному випадку – це відносини між двома електоральними групами – "помаранчевих" та "біло-блакитних". Про роль гумористичного дискурсу в ідентифікації на рівні групової взаємодії свідчать його функції як посилювача "наших" емоцій, виразника "наших сподівань". Висловлювання про гумористичний дискурс як спосіб вираження думки групи притаманні студентам, що були в період самої революції приблизниками "помаранчевих". Слід також зазначити, що в своїй загальній сукупності політичний гумор був більше "про-помаранчевим" – виражав відповідні політичні погляди та інтенції:

Ч., Харків 2007: "Мы, как участники, помним события, они нам близки, и нам понятны и близки анекдоты".

Ж., Харків 2007: "Чувства наши были полноценны, анекдоты дополняли уверенность в победе". "Мы могли выразить мнения о событиях".

Ч., Харків 2007: "В дискуссии, когда не хватает уже аргументов, вспоминается анекдот, "А вот вчера я слышал такой анекдот...", и пошло, чтоб полностью уже задавить оппонента".

Ч., Харків 2007: "Поддерживали веру и хорошее настроение в других наших". "Конструирование страха и неуверенности в других".

Функціонування гумористичного дискурсу пов'язується також з більш інтимними (не-електоральними) контекстами спілкування. Важливим моментом є використання гумористичного дискурсу як ресурсу конструювання власної оцінки подій в ситуації емоційного стресу. Проте, використання гумористичного дискурсу також інколи і підвищувало емоційну напругу, оскільки актуалізувало розбіжності ідентичностей навіть в найінтимніших колах.

Ж., Харків 2007: "Анекдоты участвовали в общении с друзьями, знакомыми. Мне приносили свежий анекдот...".

Ж., Харків 2007: "Я была в это время (под час "помаранчевої революції" – О.Н.) за границей, смотрела жуткие новости ... родители присылали мне анекдоты в вырезках газет письмами, это было важно и снимало стресс".

Ч., Харків 2007: "Из-за анекдота еще более накалялась ситуация за столом (родинним – О.Н.)".

Висловлювання учасників фокус-груп другої хвилі щодо використання гумористичного дискурсу відображають зміни у сприйнятті явищ політики і влади в цілому, а також в конструюванні політичної ідентичності. Погляди на політичний гумор як виразник політичних поглядів, емоцій, стають розчарованими та упередженими.

Опис причин та легітимація гумористичного ставлення до явищ політики і влади свідчить про конструювання політичної ідентичності, яка характеризується "несерйозністю", а також відстороненням та втомленістю у сприйнятті політики. Протиставлення "ми" – "вони" як електоральних груп змінюється протиставленням "ми" (як усі ті, хто голосує) – "вони" (політики та носії влади), що свідчить про спрямованість гумористичного дискурсу за вертикаллю, а не горизонталлю соціально-політичних відносин, позбавлення образу політичної реальності міжгрупових конфліктних ідентифікацій. Опис ідентифікаційної мотивації використання гумористичного дискурсу стає більш інтимним, не таким імпуль-

сивним та піднесеним, ніж в аффірмативних висловлюваннях першої хвилі фокус-груп, позбавленим артикуляції користі гумору в "великих справах" відстоювання своїх поглядів.

Ч., Київ 2009: "... у нас уже реакция на выборы (гумористична – О.Н.)".

Ч., Київ 2009: "По большому счету, наша политика перманентно дает поводы для шуток. Уже другое дело – кто пользуется ими, кто не пользуется".

Ж., Харків 2007: "Для меня это психологическая разгрузка".

Ч., Харків 2007: "Да, посмеяться над этим и все".

Таким чином, використання гумористичного дискурсу у соціально-політичних взаємодіях дозволяє сконструювати таку політичну ідентичність, яка не має виміру свідомих політичних інтересів. Така ідентифікаційна позиція суб'єкту призводить до зникнення з гумористичного дискурсу підтексту боротьби за владу. Гумористичний дискурс є "зручним" інструментом для посилення в себе та в інших подібної ідентичності.

Серед мотивів використання гумористичного дискурсу в близькому колі міжособистісного студентського спілкування стають наступні: сміх над політикою заради сміху, використання політичного гумору для посилення власної комунікативної позиції в групі, форма негативної критики політики та явищ влади загалом:

Ж., Київ 2009: "Это скорее заполнение пустого пространства. Когда надо о чем-то говорить и не хочется сидеть молча, то можно, в принципе, пошутить о политике".

Ч., Київ 2009: "Это для того чтоб показать, я – смешной, это смешно и вся компания смеется. Это какое-то самостановление. Ага, я знаю много о политике, сейчас пошучу и все будут смеяться. Это скорее не просто как факт, что я шучу о политике, а я шучу, чтобы все смеялись".

Ж., Київ 2009: "Вот едем мы в какой-нибудь маршрутке, грустно. А тут опа – лозунг какой-то, вот уже и тема появилась пошутить".

Ч., Київ 2009: "Скорее как цензура".

Ж., Київ 2009: "Это будет злая шутка".

Судження про особливості явищ політики і влади, які викликають сміх, в обох хвилях фокус-груп відображають незмінну тенденцію персоніфікації політики. Парадоксальні ситуації помічаються на рівні "оболонки" політики; таким чином, гумористичний дискурс – як повсякденна рефлексія політики – відзеркалює поверхові прояви політики, а не її сутнісні риси: особисті риси кандидатів, їх зовнішність, символічна атрибутика формують предметну спрямованість гумористичного дискурсу.

Гумористична взаємодія з приводу явищ політики та влади, в яку залучаються як активні, так і пасивні комуніканти, – це простір виявлення характеру політичних ідентичностей та способу їх аффірмації. Суб'єктивна оцінка учасником комунікації політичних уявлень інших потенціальних учасників відбувається в контексті повсякденного досвіду соціально-політичних взаємодій та знання про політичні ідентичності. Така оцінка впливає на рішення про доречність гумористичної комунікації з точки зору комунікативних цілей суб'єкту та характеру його політичної ідентичності. Рішення про використання чи не використання політичного гумору в несприятливих комунікативних ситуаціях певною мірою свідчить про готовність до символічної дії. Жорсткість реакції на політичний гумор є ознакою ідеологічної замкненості аудиторії політичних ідентичностей. Подібні приклади притаманні, перш за все, учасникам першої хвилі фокус-груп, які описують гумористичні інтеракції періоду "помаранчевої революції".

Ж., Харків 2007: "Людям, которые четко были настроены на одну позицию, не рискнула бы рассказывать анекдот, который каким-то образом против их кандидата".

Ж., Харків 2007: "За анекдоты можно было получить телесные повреждения".

Ч., Харків 2007: "Тогда все, что угодно, можно было. – Можно было и с ленточкой пройтись, и схлопотать. – Можно было и без ленточки".

Ч., Харків 2007: "Помню стычки в лифте из-за анекдотов".

Загальні розбіжності між функціями гумористичного дискурсу в конструюванні політичної ідентичності спричинені характеристиками політичного контексту. На прикладах висловлювань періоду "помаранчевої революції" видно, що студенти активно включалися у бурхливі взаємодії всередині та між електоральними групами і приймали конфліктний погляд на соціально-політичні взаємодії. Отже гумористичний дискурс відображав ці "розколи" та активно використовувався для символічної ідентифікації / диференціації між групами. Крім цього, гумористичний дискурс активно продукувався та розповсюджувався в межах всього суспільства творчими групами та політичними штабами, що посилювало його вагу в повсякденних знаннях про явища політики і влади. Активне освоєння публічного простору для повсякденних соціально-політичних комунікацій створювало сприятливий комунікативний контекст для неформальних політичних дискурсів. Студентські міркування про гумористичний дискурс наприкінці строку повноважень Президента В. Ющенка демонструють зникнення значимості символічного конструювання ідентифікації / диференціації, відсутність впливу політичних поглядів на оцінку гумористичного потенціалу, використання гумористичного дискурсу в комунікації в близькому колі заради емоційного задоволення чи "заповнення паузи" без інтенції виходу у публічний простір.

Замість висновку: гумористичний дискурс як ідентифікаційний проект

Дослідження студентських думок різного періоду стосовно гумористичного дискурсу показують широку представленість не тільки "серйозних" способів інтерпретації явищ політики і влади та артикулювання власного ставлення щодо них, але й "несерйозних", емоційно-наповнених способів інтерпретації. Гумористичний дискурс серед студентів поширений як "вторинний жанр" повсякденного спілкування про явища політики і влади, який має респонсивний характер та представляє собою коментування, реакцію на дії, здійснені політиками [Шейгал, 2000: 27].

Аналіз гумористичного дискурсу як простору та механізму ідентифікації вельми залежить від авторського погляду на природу соціального. Наприклад, слідуючи логіці суспільства постмодерну, гумористичний дискурс можна представити як тло для конструювання фрагментарної, змінної, "плинної" ідентичності. В такій логіці гумористичний дискурс можна назвати перевизначенням у політичній свідомості зв'язку "політика – політична людина" на зв'язок "політична гра – люди, що грають в політику". Плинність значень, гра та можливість різнобічного конструювання політичної ідентичності в гумористичному дискурсі пов'язані з вічним, але проблемним виміром людського буття – свободою. Чим більші можливості досягти "поліфонії" (за терміном Бахтіна) в дискурсивному порядку, тим більше можливостей виразити соціальне різноголосся та посилити різноманітність і деталізацію вузлів тотожності. Гумористичне "схоплення" будь-якого феномену завжди передбачає

таке бачення, яке дає глибину та прозоріння неактуалізованих пластів значення.

Тим не менш, гумористичний дискурс політики завжди містить в собі два аспекти політичної ідентифікації: а) подолання усталеного, ззовні конституційованого та б) створення певного політизованого порядку, конституційованого самим суб'єктом ідентифікації. Перший процес спрямований на денатуралізацію, створення модусу "неправдивості" конкретного політичного чи владного порядку, а також подолання їх декларованої серйозності та доведеної досвідом хибності за рахунок гумористичного ставлення. Другий процес за політичними наслідками призводить до становлення груп та "народу" в цілому як суб'єктів "демократії обговорення"⁴¹ в повсякденних неформальних комунікативних практиках (Ю. Габермас). Повертаючись до універсальних висновків Лакло та Муффа щодо конструювання ідентичності, підкреслимо, що в гумористичному дискурсі зберігається логіка розрізнення та логіка еквівалентності [Тоффінг, 1992: 300-301]. Логіка розрізнення в гумористичному дискурсі політики дає суб'єкту можливість відокремитися від нав'язаних образів політики та артикулювати свою схему їх інтерпретації, релевантну власному досвіду. Логіка еквівалентності в гумористичному дискурсі зберігає принцип символічного впорядкування соціально-політичного простору та виділення опозицій.

Спираючись на порівняльні дані про функціонування гумористичного дискурсу політики під час різних політичних періодів, ми виокремлюємо наступні типи гумористичного дискурсу в залежності від контекстуальних обставин соціально-політичних взаємодій:

1) "гегемонний" – функції домінування, збереження status quo соціально-політичного порядку та маніпуляції політичною свідомістю в інтересах груп-гегемонів соціально-політичних взаємодій;

2) "антигегемонний" – виконує цілеспрямовану протестну функцію деконструкції домінуючих дискурсів суб'єктів-гегемонів соціально-політичних взаємодій; особливо помітний в періоди посилення політичного тиску або загострення конфлікту політичних інтересів;

3) "псевдо-антигегемонний" – маніпулятивна функція технологічного розколювання політичних настроїв, яка виконується як "проект" певних політичних організованих груп зазвичай в періоди електоральних кампаній, пов'язана з ситуативним загостренням уваги до політики та зорієнтована на фактичні соціальні й культурні розколи суспільства;

4) "розважальний" тип віртуалізує політичний процес та політичну участь, поширює розважальну та споживацьку мотивацію у повсякденній культурі; до аналізу його проявів дотичні концепції "карнавалізації" соціально-політичного життя [Morris, 1995], перетворення політики на повсякденному рівні в шоу;

5) тип "відчуження" – функція примирення або поміркованого відсторонення від явищ політики та влади, формування "несерйозного", навіть "презирливого" ставлення до політики за умов втрати довіри до політичних інституцій і політики взагалі, витоми від політичного процесу, політичної обструкції, високого рівня тривожності, відсутності усвідомлених політичних інтересів.

Таким чином, гумористичний дискурс політики можна вважати особливим смисловим полем конструювання політичної ідентичності на різних рівнях соціально-політичних взаємодій, в дослідженні якого значущими є текстуальний та вербально-комунікативний виміри. Перспективним є вивчення функціонування гумористичного дискурсу політики в процесах соціально-політичних

⁴¹ За визначенням Дж. Роллза, Ю. Габермаса, Ш. Муффа.

ідентифікацій, що вимагає поглиблення запропонованої теоретичної концептуалізації та її застосування в емпіричних розвідках.

1. Mulkey, G. On Humour: Its Nature and its Place in Modern Society. Cambridge: Polity Press, 1988. 2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: "Медиум", 1995. – 323 с. 3. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. – СПб.: Алетейя, 1998. 4. Mead, G. H. George Herbert Mead on Social Psychology. Chicago: The University of Chicago Press, 1934. 5. Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ (Серия "Дискурология"). – Екатеринбург: Издательский Дом "Дискурс-Пи", 2006. – С. 17-18. 6. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе http://lacan.narod.ru/ind_lak/lac_r2.htm. 7. Лакан Ж. Психоз и другой – http://lacan.narod.ru/ind_lak/lac_r12.htm. 8. Torfing J. New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Jijek. Oxford: Blackwell, 1999. 9. Hall, Stuart. 'Encoding/decoding'. In: Centre for Contemporary Cultural Studies (Ed.): Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972-79. London: Hutchinson, ([1973] 1980). 10. Chandler. Denotation, Connotation and Myth // Semiotics for Beginners. – <http://www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/sem06.html> 11. Муфф Ш. К агонистической модели демократии (from Chantal Mouffe. The Democratic Paradox. London: Verso, 2000, p.80-107) // Пер. с англ. Артема Смирнова // Логос 2 (42), 2004, с. 180-197. 12. Ballantyne, G. Creativity and Critique. Subjectivity an Agency in Touraine and Ricoeur. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2007. – Chapter 5, pp. 123-168. 13. Calhoun, C. Social theory and the politics of identity. In: C. Calhoun (Ed.), Social Theory and the Politics of Identity (pp. 9-36). Oxford: Blackwell Publishers,

1994. 14. Mercer, K. '1968': Periodizing politics and identity. In: L. Grossberg, C. Nelson & P. Treichler (Eds), Cultural Studies (pp. 424-449). New York: Routledge, 1992. 15. Рікер П. Сам як інший / Пер. із фр. – К.: Дух і Літера, 2000. – 458 с. 16. Strauss, A. Mirrors and Masks: The Search for Identity. Glencoe: The Free Press, 1959. 17. Ricoeur, P. Fallible Man / Tr. by Ch. A. Kelbley. Chicago: Henry Regnery, 1965. 18. Hechtman, Todd A. A Social Psychology of Cultural Identity: Theoretical and Methodological Synthesis. Studies in Symbolic Interaction, Volume 25. – Pp. 247-264. 19. Attardo, Salvatore. Linguistic Theories of Humor, Berlin: Mouton de Gruyter, 1994, 426 p.; Attardo, Salvatore, Raskin, Victor "Script Theory Revis(it)ed: Joke similarity and joke representation model." HUMOR: International Journal of Humor Research, 4:3/4, 1991, pp. 347-411. 20. Kellner D. Popular culture and the construction of Postmodern Identity // S. Lasch, J. Friedman ed. Modernity and Identity. – Oxford, Cambridge: Blackwell, 1992. – 379 p. 21. Лосев А. Античная мифология в ее историческом развитии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 620 с.; Лосев А. Гомер. – М.: Учпедгиз, 1960. – 350 с.; Шапошникова О. Гротеск – вид условной выразительности // Культурологические аспекты теории и истории русской литературы. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 19-29. 22. Pollard, A. Satire [The Critical Idiom Series]. London: Routledge, 1970. 23. Elliott, R. C. The satirist and society. In: Paulson, 1971. – Pp. 205-216. 24. Dyer, G. British Satire and the Politics of Style: 1789-1832. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 25. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Волгоград, 2000. На правах рукописи. – <http://www.twirpx.com/file/56756/> 26. Morris, Raymond N. The carnivalization of politics / Mr. Gill – Queen's University Press, 1995.

Надійшла до редколегії 27.10.10

УДК 316.7

Н.О. Обухова, асп.

СТРУКТУРА СИМВОЛІЧНОГО ПРОСТОРУ В ОБРАЗІ ВЕЛИКОГО МІСТА (НА ПРИКЛАДІ М. ДОНЕЦЬК)

Представлено результати дослідження особливостей сприйняття образу міста його мешканцями на прикладі міста Донецьк. "Образ міста" визначається як певна структура опису міста та прояв групової свідомості мешканців міста. Образ міста Донецьк вивчається через структуру символічного простору, презентовану у пам'ятниках та сприйнятті їх значущості. Виокремлюються прояви "культурного вакууму" та наголошується на значущості розвитку креативного культурного простору міста.

Ключові слова: образ міста, культурний простір, символічний простір міста, постіндустріалізація.

Представлены результаты исследования особенностей восприятия образа города его жителями на примере города Донецк. "Образ города" определяется как определенная структура описания города и проявление группового сознания жителей города. Образ города Доцецк определяется через структуру символического пространства, презентированную в памятниках и восприятии их значимости. Выделяются проявления "культурного вакуума" и акцентируется внимание на значимости развития креативного культурного пространства города.

Ключевые слова: образ города, культурное пространство, символическое пространство города, постиндустриализация.

The results of studies of perception of the image of the city by its inhabitants are presented on the example of Donetsk city. "The city's image" is defined as a structure of description of a city and expression of group consciousness of the city's inhabitants. The image of Donetsk is studied through the structure of symbolic space, presented by the monuments as well as the perception of their importance. There are singled out "cultural vacuum" and emphasized the importance of creative cultural space of the city development.

Key words: city image, cultural space, city's symbolic space, postindustrialisation.

Міське середовище виступає як складна цілісність, що включає в себе безліч просторово-функціональних і поведінкових взаємодій. Просторова організація середовища містить у собі певний набір елементів, що формувалися в ході історичної еволюції міста: площі, вулиці, провулки тощо. Параметри цих елементів одночасно й утворюють міське середовище, і задаються ним. Однак, у містах їх мешканці сприймають не лише зміст і ритм, так би мовити, урбаністичного "мистецтва" – форми, відносини, порядок і безлад, декоративні елементи, – але й місто в його символічних значеннях. Сучасна сфера культури та культурне виробництво – це у першу чергу сфера, де виробляються та споживаються символічні форми, і міському простору у цьому процесі належить одна з провідних ролей.

Різні виміри простору великого міста широко представлені в дослідженнях багатьох вчених, як зарубіжних, так і вітчизняних, як-то в роботах Ф. Вуд, Р. Флорида, А. Дж. Скота, К. Лінч, Ш. Зукіна, В. Єсакова, В. Глазичева, Ю. Федорова, В. Єгорова, В. Середи, Л. Малес та інших. Тією чи іншою мірою розуміння міста як багатовимірного простору, зокрема культурного, представлено в напрацюваннях Дж. О'Коннора, Ф. Мата-

рассо і Ч. Лендрі. Характерною рисою праць згадуваних вчених є їх швидше теоретичне, ніж практичне спрямування: аналізуючи сучасне місто, дослідники змальовують місто однобічно, як осередок культурного капіталу, що містить потенціал, передусім, економічного оновлення. При такому підході, за деякими виключеннями, здебільшого залишаються поза уваги суб'єктивні репрезентації міста в уявленнях мешканців, їх оцінках, очікуваннях та ставленнях, виноситься за дужки аналіз соціального простору. Беручи до уваги недостатню вивченість соціального та культурного простору великого міста, за мету даної роботи визначено особливості сприйняття образу міста його мешканцями на прикладі м. Донецьк.

Образ міста постає як певна структура опису міста, опису своєрідною мовою. Сприйняття міста є переважно індивідуальним, але воно детерміноване соціокультурним середовищем. Людина сприймає оточуючу соціальну реальність крізь призму групових норм. У той же час конструювання образів – це особистісний процес, на який впливає конкретна соціокультурна ситуація. Конкретність її полягає в тому, як визначає ситуацію особистість. І процес цей здійснюється семантичними засобами. Образ існує у формі мови спільноти –

лінгвістичній формі. Одночасно образ існує у формі індивідуального емоційного переживання – психологічної формі. Образ має також символічну форму, в якій розкривається загальнозначущий зміст.

У якості умов формування образу міста, що є одночасно й принципами проектування, К. Лінч [Лінч, 1982] називає наступне:

1) впізнаваність: як окремі фрагменти міської території (так і місто в цілому) мають (або не мають) знакові предмети, тобто те, що їх найбільше характеризує, відрізняє, на чому "зупиняється око". Існують символи міста, території, простору;

2) композиційність – існування зв'язків значень між спостерігачем і середовищем – семантична ситуація, коли предмети середовища зливаються в єдиний ансамбль, що несе гуманістичний зміст; "будь-які фрагменти міського середовища позитивні, якщо вони комунікативні, тобто осмислені й гуманні";

3) уявність – здатність середовища "бути уявним", бути полем символічної комунікації, сприяти соціокультурному діалогу суб'єктів різного типу й рівня.

Конструювання образу міста – створення нових соціокультурних проектів – завдання одночасно науково-інженерне й ідеологічне. Якщо цими завданнями не займатися конструктивно, то з'являються деструктивні форми сприйняття міста й деструктивні феномени у міському житті: "зникнення", "загубленість" районів – ситуація, коли жителі поводяться так, начебто району немає; "безликість" району; "забуті" райони з розчарованими мешканцями, у яких розвивається почуття занепокоєння, небезпеки.

Образ міста – це прояв групової свідомості городян, його змістовна сторона. Його компоненти відбивають тимчасові особливості міста та групі уявлення про нього: міські орієнтири ("символи міста", визначні пам'ятки, психологічно значимі для більшості мешканців міські об'єкти, що формують основний каркас ментального образу міста), міські території, міські маршрути ("шляхи" – напрямки пересування більшості мешканців до значимих міських об'єктів), висотність ("поверховість" – суб'єктивне відчуття середньої висоти будинків міста) і динамічність ("темпоритм" – швидкість життя в місті, що проявляється, у першу чергу, в середній швидкості пішоходів). Як носій ідеальних значень, образ міста зв'язує світосприйняття його мешканців із цінностями. Для формування у свідомості людини сприятливого образу міста важливу роль відіграють символічні або культурні цінності. Звідси виникає проблема використання культурного потенціалу міст і необхідність адекватної організації управління цим потенціалом.

Культурний простір підтримує й активізує життєдіяльність міста, наповнює життєвий світ його мешканців особливим змістом і ціннісними орієнтаціями, спрямованими на реалізацію життєвих планів і стратегій у міському середовищі. У сучасних дослідженнях з проблем великого міста все частіше звертається увага на реальний стан культурного простору: його структурованість, напругу, щільність, насиченість. У дійсності предметне поле дослідження культурного простору великого міста значно ширше й охоплює проблеми самоорганізації, історичного спадку, розташування культурних опозицій, актуалізовані сучасними трансформаціями українського суспільства. В цьому проблемному середовищі не стільки зовнішні джерела підтримки зростання міст (як-то, наприклад, туризм), скільки мобілізація внутрішніх ресурсів культурного виробництва й споживання мають бути в центрі уваги системи управління міським розвитком і наукових досліджень. В даному аспекті важливим є врахування особливостей функціонування та механізмів вироблення культурного простору міста, характерних рис його символічної складової, специфіки сприйняття образу міста його мешканцями.

Фокус нашого дослідження сконцентровано саме на особливостях культурного простору міста, який в умовах сучасного суспільства відіграє провідну роль у формуванні та розвитку міського середовища. Для дослідження культурного простору великого міста в Україні використано дані емпіричних соціологічних досліджень, присвячених особливостям сприйняття образу міста його мешканцями, які проводились у Донецьку та Львові у 2007 та 2008 роках. Обидва українських міста контрастують між собою з огляду на географічне розташування, історичне минуле, економічну, політичну та культурну складову.

Головними специфічними культурними та соціально-демографічними рисами Донецька, що відрізняють його від багатьох інших міст України, у першу чергу виступають наступні:

1) індустріальний (постіндустріальний) характер міста, який сформувався історично з періоду його народження;

2) коротка історія існування, порівняно з багатьма іншими великими містами України, і як результат – короткий період у формуванні "міської пам'яті". Остання у переважній більшості містить у собі конструкти та ідеологеми, що кореспондують с радянським минулим;

3) особливості демографічного та етнонаціонального складу.

Образ Донецька, як і саме місто, не залишався незмінним протягом періоду його розвитку. Змінювалося місто – змінювалися й уявлення про нього. У цьому контексті не можливо обійтися без звернення до історії.

Донецьк, на відміну від Львова, виник, так би мовити, штучно. Як у випадку з будь-яким індустріальним містом, поштовхом до його появи стало будівництво металургійного заводу у 1869 році та подальше об'єднання навколо нього місцевих хуторів та станиць. Саме тому Донецьк (Юзівка на той час) з самого початку зводився саме як місто із чітко розпланованою забудовою (на кшталт Санкт-Петербургу), де містоутворюючим центром виступав металургійний завод. До цього слід додати, що міськими архітекторами були вихідці з Європи (передусім англійці) з їх уявленнями про містобудування.

Результатом розбудови та розвитку міста стало збільшення міграційних потоків на його територію. Був покладений початок колонізації, яка всіляко заохочувалась російським імперським урядом. Як наслідок, у другій половині XIX ст. населення збільшувалося в п'ять разів швидше, ніж в інших регіонах Російської імперії. У результаті інтенсивної міграції відбулися значні зміни в етнічній структурі населення регіону та було закладено основні пропорції етнічної структури Донбасу, які з певними змінами дійшли до наших днів. Сформувалася поліетнічна спільність, більшість в якій склали українці й росіяни. Серед службовців металургійного заводу були вихідці з Великобританії, Вельсу, Бельгії. Також слід відзначити, що річка Кальміус була смугою осіlosti для єврейського етносу, завдяки чому на західному березі річки з'явилися компактні єврейські поселення. До того ж саме Кальміусом проходив кордон між землями Запорізького та Донського козацтва.

Як відзначає Я. Грицак, образ Львова у свідомості львів'ян складається із двох елементів [Грицак, 2007]: це, насамперед, – європейськість Львова, тобто належність міста до Європи як архітектурно, так і культурно; іншим елементом є образ Львова як "українського П'ємонту". Відповідно, можна виділити дві складові сучасної львівської ідентичності – європейськість і акцент на національному (переважно українському) характері міста. Але образ європейськості, що присутній у свідомості мешканців Львова, скоріше є ностальгічною реконструкцією "золотого століття", позбавленою згадувань про будь-які конфлікти, чим віддзеркаленням нових європейських цінностей (див.рис.1).

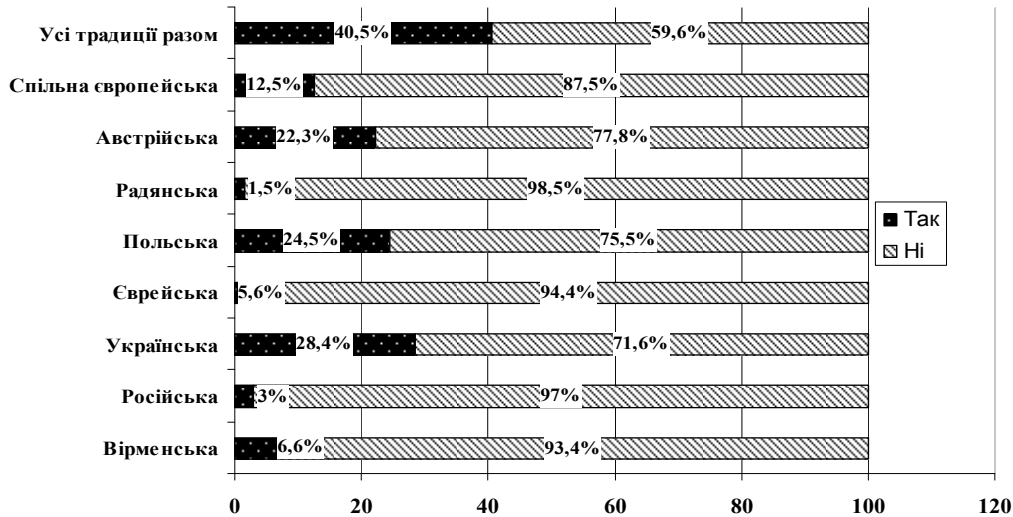

Рис. 1. Яка культурна традиція найбільш помітно вплинула на формування Львова як міста?⁴²

Подібно до Львова, образ Донецька теж складається з двох частин, але якщо у першому випадку йдеться про орієнтацію "національне – європейське", то у другому "регіональне – радянське (російське)". Дуже яскраво це відображається у сприйнятті міських пам'яток, що виступають як невід'ємна складова міської пам'яті. Можна побачити, що на думку донеччан найбільш повно дух

міста є втіленим у двох пам'ятниках – Шахтарю та Леніну (див. рис. 2). І якщо перший корелює з образом Донецька як міста "шахтарської слави", то знаходження пам'ятника Леніну на центральній міській площі у свідомості мешканців міста породжує постійне звернення до радянського спадку, як власне і третій із найбільш згадуваних пам'ятників – пам'ятник Артему (Сергєєву).

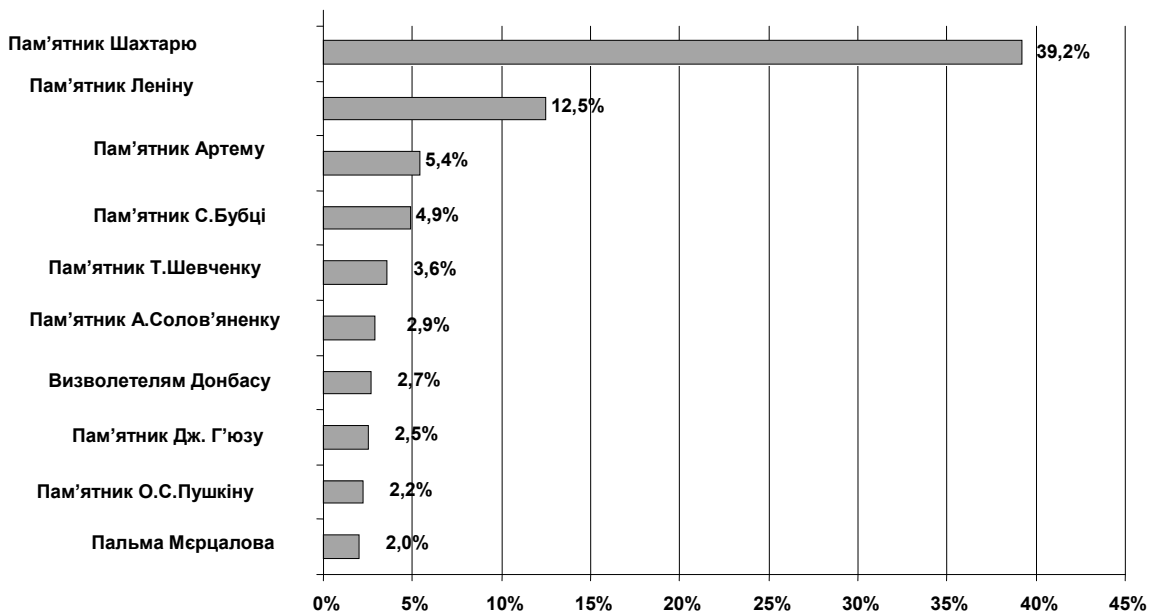

Рис. 2. Який з пам'яток найбільш віддзеркалює дух міста Донецька?⁴³

Дані соціологічного опитування "Соціокультурний простір міста", що проводилося за ініціативою соціологічної лабораторії кафедри соціології управління ДонДУУ (N=400) у 2008 році.

Тобто, саме пам'ятники радянської доби відрізняються такою рисою, як "пізнаваність" (за К. Лінчем), виступаючи символом міської території. Поряд із тим, за роки незалежності в Донецьку не з'явилося жодного пам'ятника національним героям. Замість цього, тут можна побачити відбитих у камені та металі вихідців з Донбасу – Йосипа Кобзона, Сергія Бубку, Анатолія Солов'яненка тощо [Міхеєва, 2010]. Останнє підкреслює значущість регіональної ідентичності, яка превалює

серед мешканців Донецька над ідентичностями національними та громадянськими.

У контексті розгляду символічного простору Донецька не можливо оминати такої потужної його складової, як релігійний простір. З отриманням Україною незалежності починається новий етап розвитку державно-церковних відносин, що знайшов прояв в архітектурній зовнішності багатьох українських міст. Не оминув цей процес і Донецька. Релігійна складова стає невід'ємною

⁴² Дані соціологічного опитування "Львівська ідентичність", що проводилося на замовлення Департаменту Адміністрації міського голови Львівської міської ради (N=800), 2007 р.

частиною створеного вже в період незалежності образу міста. І тепер поруч з такими конструктами, як "пальма Мерцалова", "чорне золото", "донецькі троянди", обов'язково включається Святогірська Свято-Успенська лавра та Свято-Преображенський собор. В цілому, реабілітація релігії перетворюється з об'єктивного процесу на своєрідний "бренд" або визитівку Донецька, що відзначається не тільки донеччанами, але й гостями міста [Миронович, 2008: 317].

Так звана карта ідентичностей потужно прив'язана до географічного (міського) простору. У більшості людей у місті є місця (території), де їм подобається перебувати, а спільність цих переваг створює репутацію міського простору. Чим більше таких місць існує у свідомості мешканців міста, тим більш визначеним є його сприйняття. Чим більше місць із позитивною репутацією, тим вище рівень соціального комфорту та міського патріотизму.

Серед найбільш згадуваних респондентами символів міста й досі перші позиції займають символи, що виникли та сформувалися у радянську добу. Серед нових "брендів" можна відзначити пальму Мерцалова, що пов'язана з індустріальним характером Донецька, та футбольний клуб "Шахтар". Інтерес до ФК "Шахтар" почав продукуватися як офіційний інтерес, ініційований "зверху", хоча традиція вболівання має дуже потужну міську історію і є "архетиповою" у символічному середовищі міста. При цьому сам момент "вболівання" за команду сприяє внутрішній згуртованості донеччан. Тобто ми спостерігаємо у свідомості мешканців міста класичний дуалізм – "свої" та "чужі". Симпатія до "Шахтаря" з боку мешканців Донецька стала одним із втілень сучасної донецької міфології, що активно формується та має прояв у розподілі навколишніх на "донецьких" і "не-донецьких". При цьому сама культура вболівання є дуже далекою від європейських аналогів, але на фоні загального культурного вакууму постіндустріального міста постає як спроба заповнити цю нішу у масовій свідомості практикою масових вистав.

Отже, результати досліджень дозволяють стверджувати, що на сьогоднішній день Донецьк – як міське середовище, як суб'єкт економіки та культури, як співтовариство громадян – об'єктивно перебуває в перехідному стані, хоча суб'єктивно це відчувається слабо.

Потенціал, закладений у місто на попередніх етапах його розвитку, є далеко не вичерпаним: місто по сукупності показників аж ніяк не перебуває у фазі стагнації або занепаду, однак вочевидь, що існуючі проблеми вимагають цілеспрямованих і раціональних дій щодо їх вирішення. Ідеї розвитку Донецька з акцентом на "пост-індустріальну" складову обговорюються в місті давно, оскільки є очевидним занепад промисловості, що тривалий час була "становим хребтом" міста. У цьому зв'язку постає питання переорієнтації міської економіки і спільноти в бік креативних індустрій [Scott, 2004; Ravasi, 2004], що пов'язано з розвитком відповідного соціального і культурного середовища міста, здатного підтримати такі трансформації. В першу чергу це стосується саме культурного середовища міста, яке потребує зваженої міської політики з конструювання нового символічного простору та деконструкції радянських міфологем та образів, що й досі панують у семантичному полі міста і у свідомості його мешканців. Заповнення культурного вакууму, що виник після розпаду СРСР, лише регіональною складовою у вигляді вболівання за міську футбольну команду, або через спробу звертання до колективного несвідомого у вигляді акцентування у міському середовищі Православної складової, виглядає "штучним" та є недостатнім для виникнення креативного культурного простору.

1. Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі Я.І.Грицак // Україна модерна. Спеціальний випуск "Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні". – Критика: Київ-Львів, 2007. – С.27-60. 2. Линч К. Образ города / К. Линч; пер. с англ. В. Л. Глазычева // [под ред. А. В. Иконникова]. – М.: Стройиздат, 1982 г. – 328 с. 3. Миронович Д. В. Релігійний простір міста (на прикладі м. Донецька) / Д.В.Миронович // Збірник наукових праць ДонДУУ. "Соціологія управління". – 2008. – Т.IX. – Вип. 4 (94). – С.315-323. – ("Серія спеціальні та галузеві соціології"). 4. Міхеева О. Соціальний простір міста: можливості "прочитання" та управління // Соціологія: навч. посіб. / [за заг. ред. О. К. Міхеевої]. – Донецьк: Вид-во "Ноулідж" (донецьке відділення), 2010. – С. 201-224. 5. Середа В. "Львів'янин" – окрема ідентичність чи просто прописка? [Електронний ресурс] / Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://www.zaxid.net/article/6624>. 6. Scott A. J. Cultural products industries and urban economic development // Urban Affairs Review / Vol. 39. – No. 4. – March, 2004. – P. 461-490. 7. Ravasi D., Rindova V. Creating symbolic value: cultural perspective on production and exchange / Working paper 111/04. – May, 2004. – 25 p.

Надійшла до редколегії 24.09.10

СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

УДК 316.422.42

М. В. Туленков, д-р соціол. наук, проф.

СОЦІОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВОГО ЗНАННЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено спробу концептуалізації ключових засад соціології управління як окремого напрямку сучасного наукового знання. Зокрема, розглядається генеза та етапи розвитку соціології управління, виокремлюються її змістовні чинники, аналізуються підходи щодо визначення об'єкта і предмета цієї галузі соціологічного знання, а також обговорюються перспективні напрями розвитку соціологічної теорії управління.

Ключові слова: зміст соціології управління, об'єкт соціології управління, предмет соціології управління, основні напрями досліджень, генеза та напрями розвитку соціології управління.

В статті предпринята попытка концептуализации ключевых основ управления как отдельного направления современного научного знания. В частности, рассматривается генезис, этапы развития социологии управления, выделяются ее содержательные факторы, анализируются подходы к определению объекта и предмета этой отрасли социологического знания, а также обсуждаются перспективные направления развития социологической теории управления.

Ключевые слова: содержание социологии управления, объект социологии управления, предмет социологии управления, основные направления исследования, генезис и направления развития социологии управления.

This article is an attempt of conceptualization of key principles of sociology of management as a distinct trend of modern scientific knowledge. Particularly, the article studies genesis and stages of the development of sociology of management; also, its content factors have been distinguished and approaches to the definition of the object and subject of this sociological domain have been analyzed. The article also discusses promising directions of development of the sociological theory of management.

Key words: content of sociology of management, object and subject of sociology of management, major research areas, genesis and trends of development of the sociology of management.

Проблема визначення предметної сфери соціології управління має неабияке значення для розвитку вітчизняної теоретичної соціології та вдосконалення соціаль-

но-управлінської практики, що характеризується суперечливими процесами, зумовленими трансформацією сучасного українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень в цій сфері показує, що соціологія управління перебуває на стадії свого інституційного становлення, уточнення сутнісно-змістовних характеристик, виокремлення предметної сфери та основних напрямів дослідження. Водночас певна невизначеність теоретико-методологічних засад соціології управління істотно обмежує її функціональну роль у поясненні складних соціально-управлінських явищ і процесів у сучасному українському суспільстві, що трансформується.

Об'єктивна науково-практична потреба в концептуалізації теоретичних засад соціології управління зумовлює **головну мету** даної статті, яка полягає у з'ясуванні генези, сутності, предметної сфери та основних напрямів дослідження цієї галузі сучасного соціологічного знання.

Управління як ключовий інструмент суспільного розвитку виникає і стає потрібним там і тоді, де і коли різко ускладнюються економічні, політичні, соціальні й духовні процеси, а також там, де з'являється потреба в кооперації людської діяльності, узгодженні спільних дій окремих індивідів і соціальних груп. І чим більш розвиненим є суспільство, тим більш розвиненим у ньому є розподіл суспільної праці та тим більшою стає потреба в соціології управління. Бо *управління* – це насамперед діяльність, спрямована на реалізацію свідомо артикульованого загального інтересу. Останній в інституціоналізованому вигляді представлений державою, яка захищає інтереси панівного класу, що перебирає на себе управління суспільними справами. При цьому управління в суспільстві завжди ґрунтується на владі, тобто на тій соціальній силі, що примушує одну соціальну сторону підкорятися волі іншої соціальної сторони. Отже *управління* – це не що інше, як інструмент реалізації суспільної влади.

Як відомо, виникнення управління як окремої сфери людської діяльності пов'язують із зародженням писемності в стародавньому Шумері. Останнє спричинило створення особливого прошарку "жерців-бізнесменів", які поряд із виконанням релігійно-комерційних функцій здійснювали також і організаційно-управлінські операції. У наступні тисячоліття розвиток управлінського мистецтва відбувався як у сфері управління державними і суспільними справами, так і в сфері управління господарством. Уже тоді стародавні філософи (Платон, Конфуцій, Мейцзи та ін.) сперечалися про переваги різних форм управління, про те, є управління наукою чи мистецтвом, а також порушували питання про запровадження "розумного" управління [Бабосов, 2001: с. 15–34].

Однак управління як сфера людського знання відокремилася в самостійну наукову дисципліну лише наприкінці XIX ст. Отже, протягом більше як вікової історії наука соціального управління розробляє свою теорію, змістом якої є закони і закономірності, принципи, функції, форми й методи цілеспрямованого впливу на спільну діяльність людей заради досягнення визначеної мети суспільного розвитку.

У своєму розвитку соціологічна теорія управління, як свідчить аналіз, пройшла декілька *етапів*: *класичний* (або *раціоналістичний*) – найтипівішим для якого є школа наукової організації праці (або наукового менеджменту) Ф. Тейлора, адміністративна (або класична) школа управління А. Файоля; теорія ідеальної бюрократії М. Вебера; *соціально-психологічний* (або *гуманістичний*) етап – для якого найхарактернішими є теорія людських відносин Е. Мейо, теорія "Х" і "У" Д. Мак-Грегора, теорія стилів управління К. Левіна та багато інших; *системний* (або *комплексно-методичний*) етап, який об'єднує як класичну і соціально-психологічну

школи, так і численні прикладні концепції, теорії та наукові розробки із застосуванням кількісних методів, тобто методів точних наук (кібернетики, математики, статистики тощо), з широким використанням комп'ютерних технологій і програмного моделювання. З виникненням цього напрямку відбувся остаточний перехід у розумінні проблем управління від суто інженерного (технократичного) підходу до соціолого-гуманістичного, в центрі уваги якого перебуває перш за все людина з її потребами, інтересами, мотивами та ціннісними орієнтирами [Туленков, 2008: с. 489–492].

Даючи стислу характеристику еволюційного розвитку соціологічної теорії управління, необхідно зазначити, що найбільш чітких обривів вона набула на початку XX ст. у концепціях "наукового менеджменту" Ф. Тейлора, "ідеальної бюрократії" М. Вебера та "науки адміністрування" А. Файоля. Спочатку її розвиток йшов шляхом жорсткого раціоналізму сфери управління та управлінської діяльності. Однак раціоналізм соціологічної теорії управління став поступатися місцем іншому підходу – поведінковому, що ґрунтується на знаннях фундаментальних положень соціології та психології щодо суб'єктів управлінської та інших видів людської діяльності. Поряд із цим активне використання системного підходу зумовило подальше ускладнення сфери соціолого-управлінського знання. Саме з цим було пов'язане виникнення на рубежі 70-х років XX ст. ідеї "ситуаційного підходу" до управління соціальними системами. Можна вважати, що саме ця ідея немовби "примирила" між собою представників раціоналістичного та поведінкового підходів в управлінні соціальними організаціями. Подальший розвиток соціологічної теорії управління у 80-х роках XX ст. логічно привів до усвідомлення великого значення "організаційної культури" як важливої характеристики, що інтегрує у собі всі особливості соціальних утворень (підприємств, установ, організацій) – як системні й поведінкові, так соціокультурні й організаційно-управлінські. Це, врешті-решт, значно посилило соціолого-гуманістичний компонент у теорії та практиці управління, що спирається на людський потенціал як керівників, так і підлеглих [Туленков, 2009: с. 15–25].

Сьогодні, у XXI ст., цей напрям соціологічної науки з управління набув більш предметного розвитку. У зв'язку з цим простежуються такі тенденції наукового розвитку соціології управління, як інтернаціоналізація соціолого-управлінського знання, що зумовлена виникненням інтеграційних організаційних структур (насамперед міжнародних), зростанням конкуренції та взаємозалежності у світовій економіці, а також певним поверненням соціологічної теорії управління до "здорового глузду". Адже систематизований "здоровий глузд", що ґрунтується на висновках соціології, психології, науки про організаційні зміни тощо, має не тільки практичний, але й світоглядний характер (як певна система цінностей). Він дає змогу як індивідам, так і соціальним спільнотам краще адаптуватися до відповідних, часто непередбачуваних змін, що постійно відбуваються у зовнішньому соціальному середовищі.

Соціологічна теорія управління, як свідчить аналіз, виявляє певні закономірності, що визначають важливі складові (*компоненти*) самого процесу управління. *Перша група* – це закономірності функціонування і розвитку суб'єкта соціального управління, а *друга* – це суттєві організаційні зв'язки між суб'єктом та об'єктом соціального управління. До проблем першої групи належать взаємозв'язки особистих інтересів суб'єктів соціального управління; інтереси різних соціальних груп і спільнот як об'єктів управління, а також соціальна відповідальність і компетентність суб'єктів управління різних ієрар-

хничих рівнів. До проблем *другої групи* належать відповідність інтересів суб'єктів соціального управління інтересам керованих ними соціальних об'єктів, цілісність управлінського впливу суб'єкта на об'єкт, структурні рівні та функціональні особливості розвитку об'єкта і суб'єкта соціального управління, а також відповідальність носіїв і виразників інтересів об'єкта соціального управління [Туленков, 2009: с. 116–130].

При цьому соціальна природа і структура об'єкта управління визначають не тільки структурну побудову суб'єкта управління, але й характер *соціально-управлінських відносин*. Суб'єктами цих відносин стають усі співучасники процесу управління незалежно від їхнього місця у соціальній структурі суспільства. Основними *видами* таких соціально-управлінських відносин є відносини централізму й самостійності, субординації і координації, керівництва і підлеглості, відповідальності, конкурентності, змагальності тощо. Окремі види цих відносин органічно пов'язані між собою, і лише в сукупності вони забезпечують функціонування й розвиток соціального управління. Ці *відносини* є особливим типом соціальних відносин, які не можна звести до базисних або надбудовних чи техніко-економічних відносин. У них містяться елементи і того, і другого, і третього. Бути зайнятим у сфері соціального управління ще не означає бути лише керівником (менеджером), оскільки в цій сфері, поряд із суто керівною (управлінською) діяльністю існує виконавська діяльність, а також діяльність фахівців технічного та допоміжного управлінського персоналу. У цьому контексті управління може розглядатися як системний компонент самоорганізації будь-якої соціальної [Туленков, 2009: с. 193–210].

Звідси випливає, що соціальне управління (як процес) має ряд важливих *функцій*. Насамперед виокремлюють соціально-прогностичну, соціально-цільову, соціально-планувальну, соціально-організаційну, соціально-мотиваційну та соціально-контрольну функції. Це зумовлене тим, що соціальне управління забезпечує, насамперед, визначення цілей суспільного розвитку, а також обґрунтування форм і способів їхнього досягнення шляхом організації та координації спільної діяльності людей. Отже, управління як системний інструмент суспільного розвитку забезпечує у суспільстві відтворення і розвиток економічних, політичних, ідеологічних, духовних і соціальних відносин та зв'язків між індивідами і групами людей. Тому за конкретним змістом вирізняють також соціально-економічну, соціально-політичну, соціально-духовну та власне соціальну функції управління, що охоплює усю сукупність соціальних відносин у суспільній системі в цілому.

Поряд із цим професійно-кваліфікаційний розподіл людської праці зумовлює також виділення самостійних функцій власне процесу управління, тобто функцій управлінського апарату, які, звичайно, об'єднуються поняттям "управлінська праця". У цій галузі праці не менш динамічно, ніж в інших сферах людської діяльності, відбувається процес диференціації, спеціалізації, виділення нових форм та видів організаційно-управлінської діяльності. При цьому *управлінська праця* пов'язана з реалізацією певної сукупності функцій процесу управління соціальними утвореннями, таких як прогнозування, планування, організація, мотивація, контроль, а також підготовка, прийняття та організація виконання управлінських рішень.

Звідси випливає, що соціальне управління (як процес) має циклічний і відносно замкнений характер, який починається з постановки цілей (завдань) і завершується їх виконанням, тобто досягненням певного результату. Таким чином, відбувається постійно відтворюваний

управлінський цикл, що становить каркас соціально-управлінської технології. Потім, на основі отриманої інформації про результати діяльності певного соціального утворення (досягнення чи недосягнення ним мети), ставляться нові завдання, висувається нова мета, тобто один управлінський цикл замикається і починається новий. Іншими словами, будь-яка соціально-управлінська технологія будується на основі управлінського циклу і являє собою своєрідну єдність формалізованих та неформалізованих організаційно-управлінських дій та взаємодій індивідів і соціальних груп [Туленков, 2008: с. 214–239; 483–501].

Концептуальний аналіз сфери соціального управління дає можливість виявити глибинні механізми організаційно-управлінських і самоврядних процесів (як суспільних явищ), обґрунтувати ефективність організаційної взаємодії між органами управління, з одного боку, та населенням країни, з іншого боку, а також забезпечити раціональне використання соціальних резервів (соціального потенціалу, соціальних технологій) та інноваційних засобів організації соціального управління. Таким чином, *соціологія управління*, як галузєва соціологічна теорія, вивчає закономірності, засоби, форми та методи цілеспрямованого впливу на соціальні відносини й процеси, що відбуваються в суспільстві (та його підсистемах) з метою впорядкування, підтримки, збереження його оптимального функціонування й розвитку або зміни, переведення до іншого стану.

Соціологія управління досліджує також природу соціально-управлінських відносин, з'ясує соціальні цілі управління з погляду соціальних критеріїв, а також відповідності їх інтересам тих, ким управляють, аналізує соціальні наслідки управлінських рішень і дій суб'єктів соціального управління. Крім того, соціологія управління аналізує специфіку потреб та інтересів управлінців-менеджерів (як окремої соціально-професійної групи), особливості їхньої моралі, традицій, звичаїв, культури й виховання, а також засоби формування та форми прояву в них таких соціальних якостей, як дисципліна, відповідальність, сумлінність тощо. Відповідні явища в соціології управління розглядаються не просто як індивідуальні риси людини, а як відображення певних соціальних відносин, що виникають у процесі соціально-управлінської діяльності.

Отже, соціологія управління вивчає інституції управління (державні, громадські та приватні), насамперед, як соціальні системи, тобто увесь комплекс підбору, розстановки, підготовки та виховання управлінських кадрів, а також відносини, зв'язки, дії та взаємодії, що складаються між працівниками апарату (інституції) управління при виконанні ними управлінських функцій, а також специфіку їхніх інтересів, потреб і ціннісних орієнтацій.

Соціологія управління (як і будь-яка інша наукова дисципліна) має свій предмет та об'єкт дослідження. *Об'єктом соціології управління* є різноманітні соціальні системи (групи, угруповання, організації, об'єднання, спільноти, суспільство в цілому), їх підсистеми та ланки, що створюються в суспільстві для досягнення спільної мети та розв'язання конкретних завдань. *Предметом* цієї соціологічної дисципліни виступають соціально-управлінські відносини, процеси і властивості суб'єктів управління різних ієрархічних рівнів, а також закономірності, особливості, умови, форми, функції та методи їх соціально-управлінської діяльності [Бабосов, 2001: с. 5–14; Димитрова, 2005: с. 7–14; Сергійчук, 2002: с. 10–28; Туленков, 2008: с. 483–489].

Поряд із цим соціологія управління має свій понятійно-категоріальний апарат, який сприяє її відтворенню та розвитку як наукової дисципліни. Серед фунда-

ментальних категорій соціології управління виокремлюють "соціальне управління" та "управління соціальними процесами", які майже однозначно трактуються в науковій і методичній літературі. Відмінність цих категорій полягає в тому, що поняття "соціальне управління" визначає весь комплекс цілеспрямованого регулювання соціальної сфери, суспільних відносин, соціальної діяльності людей, а поняття "управління соціальними процесами" підкреслює аспект диференціації, тобто виокремлення конкретних процесів, які підлягають управлінському впливу відповідно до специфіки кожного з них.

Таким чином, *соціальне управління* – один з основних типів управління, функція якого полягає в забезпеченні реалізації потреб розвитку суспільства та його підсистем. До найзагальніших властивостей соціального управління належать, *по-перше*, наявність людини як суб'єкта та об'єкта управління, як первинного елемента соціальної системи; *по-друге*, застосування цілеспрямованого і свідомого управлінського впливу на різні соціальні спільноти людей (соціальні групи, організації, колективи тощо) для координації та узгодження їхньої діяльності в процесі вирішення загальногосподарських і суспільних завдань з метою формування й відтворення відповідних умов, що сприяють розвитку людини як особистості; *по-третє*, забезпечення функціонування і розвитку будь-якої соціальної системи при збереженні її основних якісних параметрів [Туленков, 2008: с. 489–500].

Слід зазначити, що на сучасному етапі трансформації українського суспільства головною функцією соціального управління є, на наш погляд, розробка та здійснення активної соціальної політики, спрямованої на підвищення матеріального і культурного рівня життя різних верств населення, на подолання величезного розриву щодо якості та рівня життя між так званими "новими українцями" і найбільш уразливими групами населення, що перебувають на межі бідності, на забезпечення продуктивними робочими місцями усіх громадян, які бажають працювати, на створення ефективної системи охорони здоров'я, освіти, соціальної підтримки малозабезпечених верств населення, а також на здійснення заходів щодо боротьби зі злочинністю і корупцією, запобігання соціальним, політичним, економічним і міжнародним конфліктам тощо.

Отже, *соціологія управління* досліджує не лише зміст і функції, а й *механізми та технології соціального управління* (управління конкретними соціальними процесами) з метою виявлення можливостей оптимізації організаційно-управлінської діяльності відповідно тих цілей і завдань, що виробляються в суспільстві (та його підсистемах) як щодо ближчих, так і більш далеких перспектив його розвитку. Соціологія управління, як окрема соціологічна дисципліна, близька за *проблематикою* до таких галузей соціологічної науки, як соціологія організацій, соціологія праці, соціологія права, соціологія моралі, соціологія масових комунікацій, соціологія політики, соціологія економіки тощо. Тому дослідження в цих та інших розділах соціологічного знання доповнюють соціологію управління своїми результатами, що впливає на підвищення ефективності соціального управління щодо різних сфер соціальної діяльності та рівнів соціальної організації сучасного суспільства.

Зазначене вище дає підстави для формування таких *висновків*:

1. Соціологія управління є галузевою соціологічною дисципліною, що вивчає закономірності, засоби, форми та методи цілеспрямованого впливу на соціальні відносини і процеси, які відбуваються в суспільстві (та його підсистемах) з метою впорядкування, підтримки та збе-

реження його оптимального функціонування й розвитку або зміни, переведення до іншого стану.

2. Зміст соціології управління становлять дослідження соціальних основ управління, його функцій, принципів і законів, особливостей соціально-управлінської діяльності та соціально-управлінських відносин, закономірностей їх розвитку й ефективності, об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів їх використання щодо різних сфер і рівнів соціальної організації суспільства.

3. Об'єктом соціології управління виступають різноманітні соціальні системи (групи, угруповання, організації, об'єднання, спільноти тощо) та їхні підсистеми, що виникають і створюються в суспільстві для досягнення мети та вирішення певних завдань. А предметом є соціально-управлінські відносини, процеси і властивості суб'єктів соціального управління незалежно від рівнів управлінської ієрархії, а також закономірності, особливості, умови, форми, функції та методи їх управлінської діяльності.

4. На теоретико-прикладному рівні розвиток соціології управління неможливий без урахування досліджень у інших галузях сучасного соціологічного знання, оскільки вони доповнюють її своїми результатами, позитивно впливаючи на ефективність соціального управління в суспільстві загалом.

Соціологія управління як наукова дисципліна виявляє також тенденції, закономірності та принципи, що визначають важливі складові самого соціально-управлінського процесу як системи організаційної взаємодії керівної та керованої підсистем у суспільстві. Ці підсистеми тісно пов'язані з такими основними підсистемами, як інформаційна, проектно-програмно-прогнозувальна, планувальна, системно-організаційна, розробки управлінських рішень, контролю та аналізу їх виконання, мотивації, коригування та подальшого відтворення управлінського циклу незалежних від сфер і видів соціальної діяльності індивідів і соціальних груп.

1. Бабосов Е. М. Социология управления / Е.М. Бабосов. – Минск: ТетраСистемс, 2001.
2. Белоусов Р. А. Основные этапы развития теории и практики управления / Р.А. Белоусов. – М.: Политиздат, 1981.
3. Витка Н. А. Организация управления и индустриальное развитие: очерки по социологии труда и управления / Н.А. Витка. – М., 1924.
4. Граждан В. Д. Деятельность и управление (социологический анализ) / В.Д. Граждан. – М.: Политиздат, 1989.
5. Димитрова Л.М. Социология управления та організацій / Л.М. Димитрова. – К.: Вид-во "Політехніка", 2005.
6. Кравченко А.И. Социология менеджмента / А.И. Кравченко. – М.: Изд-во МГУ, 1999.
7. Марков М. Технология и эффективность социального управления: Пер. с болг. / М. Марков. – М.: Прогресс, 1982.
8. Мильнер Б. З. Теория организаций / Б.З. Мильнер. – М.: ИНФРА-М, 1998.
9. Пригожин А. И. Социологические аспекты управления. – М.: Наука, 1974.
10. Радугин А.А. Введение в менеджмент: социология организаций и управления / А.А. Радугин, К.А. Радугин. – Воронеж, 1995.
11. Сергейчук А.В. Социология управления / А.В. Сергейчук. – СПб.: Бизнес-пресса, 2002.
12. Слепенков И.М. Теория социального управления: Учеб. пособие И.М. Слепенков, Ю.П. Аверин. – М., 1990.
13. Словарь-справочник менеджера / Под ред. М. Г. Лапусты. – М.: ИНФРА-М, 1996.
14. Социальный менеджмент: Учеб. пособие / Под ред. В.Н. Иванова. – М.: Высш. шк., 2001.
15. Социальный менеджмент: Учебник / Под ред. Д.В. Валового. – М.: Бизнес-школа "Интел-Синтез", 2000.
16. Социальное управление: Слов. / Под ред. В.И. Добренкова, И.М. Слепенкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994.
17. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. / За ред. В.Є. Пилипенка. – К.: Каравела, 2003.
18. Туленков М.В. Социология организаций // Социология. Основы общей, специальной та галузевих теорій / Підручник. – К.: Каравела, 2008. – С. 214–239.
19. Туленков М.В. Социология управления // Социология. Основы общей, специальных та галузевих теорій / Підручник. – К.: Каравела, 2008. – С. 483–501.
20. Туленков М.В. Концептуальные засади організації сучасного менеджменту: моногр. / М.В. Туленков. – К.: Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006.
21. Туленков М.В. Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні: моногр. – К.: Каравела, 2009.
22. Удальцова М. В. Социология управления: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 1998.
23. Щекін Г.В. Теория социального управления: Моногр. – К.: МАУП, 1996.
24. Щербина В.В. Социальные теории организации: Словарь. – М.: ИНФРА-М, 2002.

УДК 316.354:629.33

Л.Ф. Камінська, канд. соціол. наук, доц.

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНИХ РУХІВ

В статті запропоновано теоретичну інтерпретацію сутності суспільних рухів. Виокремлено наступні парадигми суспільних рухів: колективної поведінки, мобілізації ресурсів, нових суспільних рухів, в яких розкрито механізми формування та організаційні особливості сучасних рухів. Виокремлено напрямки зміни структури та функцій суспільних рухів в сучасному суспільстві.

Ключові слова: колективна поведінка, суспільні рухи, мобілізація ресурсів, колективна ідентичність, нові суспільні рухи.

В статье предложена теоретическая интерпретация сущности общественных движений. Выделены следующие парадигмы общественных движений: коллективного поведения, мобилизации ресурсов, новых общественных движений, в которых раскрыты механизмы формирования и организационные особенности современных движений. Выделены направления изменения структуры и функций общественных движений в современном обществе.

Ключевые слова: коллективное поведение, общественные движения, мобилизация ресурсов, коллективная идентичность, новые общественные движения.

The article is devoted to theoretical interpretation of social movements. The paradigms of social movements: collective behavior, mobilization of the resources, new social movements – are defined on the basis of which the mechanisms of their forming as well as their organizational features are described. The ways of structure and function changes of social movements in a modern society are singled out.

Key words: collective behavior, social movements, resources mobilization, collective identity, new social movements.

Соціальні зміни, зумовлені процесами глобалізації, трансформація соціальної структури сучасного суспільства сприяють формуванню нових соціальних суб'єктів суспільних перетворень. Метою статті є розкриття основних теоретичних парадигм суспільних рухів, механізмів виникнення альтернативних нових суспільних рухів та з'ясування особливостей розвитку суспільних рухів у посттоталітарних суспільствах.

Суспільні рухи в науковій літературі частіше за все визначаються як тип колективної дії, спрямованої на зміни. Саме таке розуміння представлено в роботах Г.Блумера, Ч.Тілі, С.Терроу, Д.Макадама, А.Турена, П.Штомпка, О.Здравомислової, О.Яницького та інших дослідників. Розкриваючи цю логіку, А. Турен уточнює дефініцію колективної дії або поведінки як таких конфліктних дій, що представляють собою спробу реконструювати чи адаптувати слабкий елемент соціальної системи – цінність, норму, владні відносини чи суспільство у цілому. Він вважає, що "суспільний рух – це одночасно культурно спрямована та соціально конфліктна дія деякого суспільного класу, що визначається позицією панування чи залежності у процесі присвоєння історичності, зокрема, тих культурних моделей інвестиції, знання, моралі, на які він саморієнтований" [Турен, 1998: с.89].

Інші автори підкреслюють позаінституційні прояви суспільних рухів. Так, П. Штомпка визначає рухи як особливий різновид колективних дій, спрямованих на здійснення соціальних змін, що розвиваються в межах неформальних, позаінституційних систем [Штомпка, 1997: с.166]. Аналогічно, Е. Гідденс розкриває явище суспільних рухів як колективної спроби реалізувати загальні інтереси колективними діями поза межами інститутів [Гідденс, 1999: с.585].

Суспільні рухи – тенденція, декларуюча цінності розвинутого суспільства, що включають ринкову культуру, індивідуалізм, національну ідентичність, демократію. Демократія у довготривалій перспективі, за Ч.Тілі, розвивається лише тоді, коли правителі починають покладатися на громадянську згоду як на засіб правління [Тілі, 2007: с. 38 – 42]. Саме в мережі проміжних, глибинних структур мезорівня, до яких належать суспільні рухи, набирає життєздатності і засвоюється громадянська культура як основа розвитку демократії [Смелзер, 1995: с. 47-66].

Передумовами виникнення суспільних рухів класики соціології вважають процеси індустріалізації та урбанізації, що сприяють високій "моральній щільності" населення, ізолюють індивідів, породжують "одинокість у натовпі", викликають прагнення до солідарності. Як зазначає

П. Штомпка [Штомпка, 1997: с.342-344], перевага демократичних цінностей сприяє громадській активності, небайдужості до суспільних проблем. ЗМІ посилюють "демонстраційний ефект", можливість порівняти власне життя з життям інших, на підставі чого виникають соціально-психологічні умови для розвитку суспільних рухів.

Соціологія суспільних рухів базується на трьох класичних парадигмах, пізнавальні можливості яких будуть розглянуті далі.

Парадигма колективної поведінки (Г.Лебон, Г.Блумер, Р.Тернер, Дж. Кіпліан, В.Корнгаузер, Е.Фром) визначає суспільні рухи як одну з форм колективної та масової поведінки, зумовленої ірраціональною, структурною напругою, що виникає внаслідок конфлікту інтересів та дисфункцій соціальної системи. Концепція колективної поведінки описує механізми виникнення позаінституційних протесних груп девіантної поведінки. В межах такого визначення О.Здравомислова проводить паралелі між суспільним рухом, який носять стихійний характер, і натовпом, публікою [Здравомислова, 1990: с. 89 – 90].

Парадигма **мобілізації ресурсів** (М.Ослон, Ч.Тілі, Дж.Мак Карті, М.Залд) досліджує суспільні рухи як раціонально організований, постійний, активний суб'єкт соціальних змін. Суспільний рух – це нормальний, раціональний, інституціоналізований політичний виклик недоволених груп, конфліктний тип колективної дії, коли конфлікт виникає між інтересами влади та соціальними суб'єктами. Увага концентрується на складових суспільного руху, факторах ефективності, результативності рухів, організаційній структурі, тактиці, взаємодії з соціальними інституціями, мобілізаційній можливості організації. Ресурси руху – можливості, які суспільство надає суспільному руху і які рух свідомо використовує. До зовнішніх ресурсів відносять організаційні умови, що присутні в суспільстві (організаційна інфраструктура, розвинутість формальних та неформальних комунікативних мереж, екологічна концентрація однорідних груп з однаковими вимогами). Внутрішні ресурси включають лідерство та солідарність. Мобілізація постає як процес збільшення кількості ресурсів, підвищення рівню колективного контролю над ними. Можна погодитись з припущенням О.Здравомислової [Здравомислова, 1990: с. 91] про те, що за теорією мобілізації при наявності достатніх ресурсів можна організувати масову підтримку будь-якому руху, який був зумовлений широким спектром економічних, технічних, міграційних, урбаністичних змін.

У 80-х роках ХХ ст. поширюється аналіз культурних проявів суспільних рухів, до концептуального арсеналу якого застосовується концепт фреймінгу як альтерна-

тивний концепту мобілізації ресурсів. Фреймінг визначається як процес динамічного символічного конструювання загального бачення зовнішнього (по відношенню до суспільного руху) світу і ролі самого руху в цьому світі. Фреймінг, як процес, складається з трьох елементів: діагностичного (інтерпретація ситуації, символічне конструювання конфлікту), прогностичного (механізми вирішення конфлікту), мотиваційного (інтерпретація стимулів, що мотивують до колективної дії). Теорія "соціального конструктивізму" (Д.Сноу) визначає фрейми як "стратегічні зусилля груп людей з конструювання схем розуміння світу і самих себе, що легітимізують і мотивують колективні дії". Трансформація фреймів створює нові цінності, вірування, смисли, що сприяють участі у русі [Тисячнюк, 2010: с. 44]. В процесі трансформації виникають нові ідентичності. Конструювання нових колективних ідентичностей зумовлює соціальні зміни.

На формування **парадигми нових суспільних рухів** (А.Турен, А.Мелучі, П.Гунделах, Ю.Габермас, Р.Інгельхарт) значний вплив мав перехід економічно розвинутих західних демократій від індустріального до постіндустріального, постмодерного стану суспільства. Особливість "нових суспільних рухів" полягає у тому, що вони зосереджені на нових темах, нових аспектах соціальних конфліктів (регіональних, расово-етнічних, мовних, антивоєнних, антиядерних). Як зазначає Н.Смелзер, їх "відправною точкою було визнання європейськими інтелектуалами і вченими—суспільствознавцями, що старі суспільні рухи – рух за об'єднання робітничого класу та революційні рухи, які розуміються в контексті марксистського світогляду, – були в основному вичерпані, так само як і марксистський аналіз суспільства" [Смелзер, 2003: с.62].

В умовах трансформації західного суспільства й орієнтації суспільних рухів на постматеріалістичні цінності виникає широкий інтерес до зв'язків рухів і субкультур, до неформальних мереж комунікації. В інформаційному сенсі комунікативні технології виступають важливим елементом публічної діяльності рухів. Основною проблемою дослідження нових суспільних рухів є ціннісні компоненти культури, що формують колективну дію. Сучасне суспільство характеризується новими формами колективної активності, яким властиві наступні характеристики:

- спрямованість не стільки на трансформацію соціальних структур, скільки на зміну соціальних і культурних цінностей, що визначає нові цілі рухів;
- соціальні класи перестають виступати соціальним суб'єктом сучасних форм колективної активності; сучасні рухи продукуються множинними новими соціальними спільнотами;
- колективна активність спрямована на масову мобілізацію з метою зміни цінностей і установок, для чого застосовуються нові засоби дії;
- "нові" соціальні рухи відкидають формальні, бюрократичні способи організації, надаючи перевагу гнучкості з метою активного залучення нових членів до своїх лав, що сприяє утворенню нових типів колективної організації.

Е.Аллард, аналізуючи процеси змін, що відбуваються в сучасних західних суспільствах, посилається на теоретиків нових теорій суспільних рухів [Аллард, 2002: с.63]. Інтерес до вивчення агенства та нових соціальних рухів започаткував Ален Турен. А ключові тенденції в розвитку сучасних рухів представлені Петером Гунделахом та італійцем Альберто Мелуччі. Гунделах виокремлює стихійні рухи, які широко виникають сьогодні майже у всіх суспільствах. Причиною цього, як зазначає дослідник, стає те, що люди більше жорстко не прив'язані до визначених соціальних класів, а сконцетровані

на проблемах власного життя та своїх близьких, намагаються захиститися від ризиків, формуючі нові види добровільних організацій низового рівня. Мелуччі також звертає увагу на поширеність в сучасних суспільствах колективних ідентичностей та рухів, сформованих на локальному рівні на базі індивідуального досвіду. Ризики модернізації призводять до появи громадянських ініціатив та суспільних рухів, які є викликом на нові небезпечні ситуації [Бек, 2000: с. 119].

Російський дослідник марксистської орієнтації А.В.Бузгалін зазначає, що феномен нових суспільних рухів став предметом дослідження в кінці 1990-х років, коли почав розгортатися рух "антиглобалістів". Існують ключові особливості, що поєднують ці дві групи рухів. Передумовою їх виникнення виступає глобальна гегемонія корпоративного капіталу, основні характеристики якого: тотальний ринок, влада віртуального фіктивного фінансового капіталу, привласнення сучасною корпорацією творчого потенціалу професіоналів, глобальне політичне ідеологічне маніпулювання та інформаційний культурний тиск. Влада глобального ринку капіталу зумовлює виникнення масової альтернативи. Нові суспільні рухи та "антиглобалісти" стають новою формою соціальної організації, що включає альтернативу капіталістичній глобалізації у вигляді міжнародних соціальних форумів (з лозунгом "світ не товар") та модель мережевої соціальної організації. Останній, як зазначає А.Бузгалін [Бузгалін, 2003: с. 41], притаманні відсутність ієрархічності, децентралізація, гнучкість, рухливість, швидкість реакції, легкість створення та розпаду структур, відкритість мережі для "входу" і "виходу", рівноправність учасників незалежно від їхньої ролі, ресурсів, вторинність форм і структур по відношенню до змісту діяльності.

Основний акцент дослідників сьогодні спрямований на вивчення зміни структури та функцій суспільних рухів в сучасному суспільстві. Вони розглядають нові суспільні рухи як глобальні, планетарні, транснаціональні, як недержавну силу, здатну трансформувати міжнародні практики і стандарти та створити нові транснаціональні простори для прийняття рішень.

Становлення напрямку соціології нових суспільних рухів представлено в працях російської дослідниці Е. Здравомислової. Вона аналізує розвиток даної сфери соціологічного знання, який відбувається під впливом розвитку нових суспільних рухів кінця 1980-х – початку 1990-х років за умов суспільних трансформацій. Інтерес у вітчизняній соціології до дослідження суспільних рухів співпадає з їх виникненням; політизованість сфери досліджень формулює нові методичні проблеми. Як зазначає Е. Здравомислова, на цих засадах відбувається становлення рефлексивної клубної соціології, а характер суспільних рухів, швидкоплинна соціальна реальність зумовлюють домінування якісних методів дослідження [Здравомислова, 1998: с. 506].

На відміну від класичних традицій теоретизування, Е. Здравомислова підкреслює ініціативний і неформальний характер суспільних рухів і визначає останні як більш або менш стабільну колективну ініціативну діяльність конфліктного характеру, спрямовану на перетворення соціальної дійсності. Під неформальними суспільними рухами розуміються ініціативні організації, організовані ними колективні дії та їх учасники. Такі суспільні утворення розкриваються в наступних рисах: колективний характер дій, перетворююча активність, спільність інтересів, наявність організації, мобілізаційна активність. Причому, саме протестні дії, колективна ідентичність та організація виокремлюються як основні структурні компоненти рухів [Здравомислова, 1998: с. 509]. Таким чином, предметною сферою досліджень

становляться: протестна мобілізація (орієнтація на протест, мобілізація як цикл протесту, репертуар протесту, окремі форми протесту); вузли мобілізації – окремі рухи, їх цикл розвитку, участь, ідеологія, організаційні форми, репертуар колективних дій.

Такий дослідницький інтерес ядро демонструє науковий колектив Інституту соціології РАН під керівництвом О. Яницького, який концентрує увагу на проблематиці екологічних рухів як типу соціальної організації громадянського суспільства. Еволюція російського екологічного руху, що визначається політичними можливостями активності, представлена у наступних фазах: пасивна фаза 1960-х років; активна – 1980-х; легалізація та зниження активності у 1990-х роках; відтворення в "ринковому" контексті – після 1993 року; масові акції екологічного протесту на місцях – 2008 рік. Аналізуючи етапи розвитку екологічного руху в російському суспільстві, О. Яницький приходять до висновків, що лідером екологічного руху виступає інтелігенція, причому збільшується частина провінційної інтелігенції, в рух включається академічна спільнота російських регіонів. Крім того, зростає розрив в цілях та тактиці між транснаціоналами та місцевими активістами всередині екологічного руху. Тому важливим завданням соціології постає вивчення подвійної локально-глобальної та професійно-громадянської сутності екологічного руху, відмінності поглядів еліти "зверху" та людей вулиці "знизу", представленої в рухах [Яницький, 2009: с.24].

Нові суспільні рухи – це нові форми громадянської активності та неінституціоналізований тип колективних дій нових колективних акторів. Сучасні дослідники суспільних рухів вважають, що в середині першого десятиліття 2000-х років на хвилі локальних протестів спостерігається зростання консолідації спільнот, новий підйом громадянської активності за трудові права, що стимулюється соціальними проблемами міст та недовіками соціальної, економічної політики (приклад активності незалежних профспілок) [Романов, Ярская-Смирнова, 2009: с.7]. Протестні дії чітко ідентифікують соціальні проблеми, як-то: деформація міського середовища, погані житлові умови, життєві ризики тощо.

О. Яницький намагається виокремити відмінності розвитку суспільних рухів Східної та Західної Європи. Він обґрунтовує тезу про те, що для західних суспільств функціонування суспільних рухів є нормою культури та політичного життя, тоді як у Східній Європі рухи виникають в умовах відсутності елементів громадянського суспільства. Основними чинниками гальмування процесів розвитку суспільних рухів в пострадянських країнах постають потужна адміністративно-командна система, санкції держави, що регулюють активність соціальних суб'єктів; відсутній досвід висування та реалізації ініціатив; часто громадські організації, "вільні асоціації", неформальні соціальні структури продовжують виступати частиною адміністративної системи [Яницький, 1992: с.33].

Щодо України, то за даними опитувань у межах Європейського соціального дослідження 2009 р. для українців характерний консерватизм масової ціннісної свідомості, відсутність реальної потреби самим орієнтуватися на демократичні норми соціального життя [Головаха, Телічко, 2010: с.90]. Проте, на думку О. Резніка, те що суспільно-політичні перетворення в Україні проходять за умов соціальної аномії та нерозвиненості інституту громадянського суспільства, зумовлює появу неінституціоналізованого простору, який може бути творчо опанований неформальними практиками інноваційного характеру [Резнік, 2009: с.101]. В Україні процеси трансформації супроводжуються змінами у розумінні громадянами власної ролі в процесі управління

суспільними процесами, що загалом призводить до започаткування інституту громадянського суспільства та поступового накопичення досвіду неформальної організаційної активності.

Завданням соціології стає аналіз теоретичних моделей, що розвинуті в різних дослідницьких підходах, частіше, для концептуалізації реальності суспільних рухів західних суспільств, їх верифікація в пострадянській емпіричній реальності та розробка нових напрямків досліджень з метою пояснення проявів суспільних рухів. Так, теорії колективної поведінки та мобілізації ресурсів склалися в межах окремих індустріально розвинутих суспільств. Суспільний рух визначався як теоретичний конструкт, що характеризує специфічний, конфліктний тип колективної дії, яка базується на солідарності та порушенні традиційних меж системи. Базовими ідеями нових суспільних рухів виступають якість життя, протест проти "символічних кодів", реалізація права кожного на культурну та соціальну самобутність. Для нових суспільних рухів характерний новий тип колективної дії, де індивідуальна ідентичність домінує над колективною. Це створює нові "індивідуалізовані" форми громадянської активності, а громадянська участь визначається тенденцією до більшого втручання громадян в процес прийняття рішень на локальному, національному, глобальному рівнях. Наскільки ці теорії здатні пояснити суперечливу реальність пострадянських суспільств – це важливе питання, на яке мають бути дані відповіді вітчизняною соціологією.

1. Аллард Э. Сомнительные достоинства концепции модернизации / Э. Аллард // Социологические исследования – 2002. – №9 – с.60 – 66.
2. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс – К.: Основы, 1999 – 726 с.
3. Головаха Е., Телічко Т. Європейський вибір України у дзеркалі громадської думки / Е. Головаха // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – с. 90 – 101.
4. Бек У. Обществу риска: на пути к другому модерну / У.Бек – М.: Прогресс-Традиция, 2000 – 384 с.
5. Бузгалин А.В. Альтерглобализм: теория и практика "антиглобалистского движения" / А.В. Бузгалин – М, 2003.- 256 с.
6. Іщенко В.О. Сучасні дослідження суспільних рухів: головні теоретико-методологічні підходи / В.О. Іщенко // Соціальні виміри суспільства.– К.: Інститут соціології НАНУ, 2006.– с. 183-194.
7. Здравомыслова Е.А. Парадигмы и модели социологии общественных движений // Социология общественных движений: концептуальные модели исследования / Е.А. Здравомыслова – М., 1992 – с. 28 – 42.
8. Здравомыслова Е.А. Социологические подходы к анализу общественных движений / Е.А. Здравомыслова // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 88 – 93.
9. Общественные движения в России: точки роста, камни преткновения / Под редакцией Павла Романова и Елены Ярской-Смирновой (Библиотека Журнала исследований социальной политики) / П. Романов – М.: ООО "Вариант", ЦСПГИ, 2009. – 224с.
10. Павлова Т.В. Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории / Т.В. Павлова // Политические исследования. 2008. – № 5. – с.113 – 124.
11. Резнік О. Динаміка чинників протестних практик населення України / О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – №3. – с. 100 – 125.
12. Смелзер Нейл Дж. Проблемы социологии. Георг-Зимелівські лекції / Н. Смелзер – 1995 -Львів, 2003. – с. 128.
13. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. / А.Турен – М.:Научный мир, 1998. – 204 с.
14. Тілі Ч. Державне ресурсовилучення і демократія / Ч.Тілі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №4. – с.38-42.
15. Тысянчук М.С. Новые подходы к анализу трансграничных общественных движений в условиях глобализации / М.С. Тысянчук // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2010. – № 3. – с. 38 – 62.
16. Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
17. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка – М., 1997-223 с.
18. Ядов В. Социология в России / Под ред. В.А. Ядова. – 2-е изд., перераб. и дополн. / В. Ядов – М.: Издательство Института социологии РАН, 1998. – 696 с.
19. Яницький О.Н. Развитие экологических движений на Западе и Востоке Европы / О.Н. Яницький // Социологические исследования – 1992. – № 1.- с. 32 – 39.
20. Яницький О.Н. Акторы и ресурсы социально-экологической модернизации / О.Н. Яницький // Социологические исследования – 2007. – № 8. – с. 3-12.
21. Яницький О.Н. Экологическое движение в "переходном обществе": проблемы теории / О.Н. Яницький // Социологические исследования – 1998. – № 10. – с. 22-33.

УДК 128:303.833.5]:303.01

Д. Г. Роцин, асп.

КАТЕГОРІЯ "СМИСЛ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ" В СИСТЕМІ СУМІЖНИХ ПОНЯТТЬ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

В статті викладені результати теоретичного аналізу категорії "смысл життя особистості" в системі суміжних понять. Зроблено висновок про те, що поняття "ціль життя", "смысложиттєві цілі", "цінність життя", "смысложиттєві цінності (ідеали)" безпосередньо відображають дефінітивний простір смислу життя, виявлено їх співвідношення та відмінність. Уявлення особистості про щастя, смерть і безсмертя, свободу вибору й долю, відповідальність й борг, локус контролю – окреслюють рамки даного дефінітивного простору.

Ключові слова: смысл життя особистості, ціль життя, цінність життя, смысложиттєві цілі, смысложиттєві цінності.

В статье изложены результаты теоретического анализа категории "смысл жизни личности" в системе смежных понятий. Сделано взвод о том, что понятие "цель жизни", "смысложизненные цели", "ценность жизни", "смысложизненные ценности (идеалы)", непосредственно отражают дефинитивное пространство смысла жизни, Определено их соотношение и отличие. Представления личности о счастье, смерти и бессмертии, свободе выбора и судьбе, ответственности и долге, локус контроле – очерчивают границы данного дефинитивного пространства.

Ключевые слова: смысл жизни личности, цель жизни, ценность жизни, смысложизненные цели, смысложизненные ценности.

The article deals with the theoretical analysis of category "sense of life of personality" in the system of contiguous notions. The author concludes that notions of purpose of life, lifesense purposes, value of life, lifesense values (ideals) directly reflect the definition space of the sense of life. Personal conceptions about happiness, death and immortality, freedom of choice and fate, responsibility, debt and locus control draw the frameworks of this definition space.

Keywords: life purpose, value of life, lifesense purpose, lifesense value.

Процес гуманізації наукових досліджень передбачає розгляд соціальної дійсності в безпосередньому зв'язку з її антропологічною складовою. Такий підхід орієнтує дослідника на вивчення глибоко особистісних феноменів людського буття, одним з яких є смысл життя.

Представлений в попередній статті [Роцин, 2009: с. 128-132] теоретичний аналіз інтерпретацій категорії "смысл життя" в соціальних науках дозволив визначити загальні орієнтири соціологічної концептуалізації смислу життя особистості, а також з'ясувати, що поняття "смысл життя" вельми складне і його дефінітивний простір визначається через та за допомогою інших, не менш складних категорій. При цьому в одних випадках такі категорії вважаються однопорядковими з категорією смысл життя, що призводить подібні визначення смислу життя до абсурду згідно логічної помилки "коло в доказі". В інших випадках сам дефінітивний простір даних категорій перетинається, подібно колам Ейлера, з дефінітивним простором категорії смислу життя, що нівелює сам супідрядний зв'язок даного інтерпретативного ряду понять.

Таким чином, наступним кроком на шляху соціологічної концептуалізації категорії "смысл життя особистості" з необхідністю повинен стати аналіз даної категорії в системі суміжних понять, виявлення співвідношень і відмінностей між ними, вирішення теоретичних протиріч в дефініціях. Саме цей аспект і буде розглянутий в даній статті.

В гуманітарному знанні категорія "смысл життя" вживається в двох контекстах. Перший визначається загальною теорією особистості в соціальних науках (психологія, педагогіка, соціологія, акмеологія і т. п.) і полягає в тому, що практично будь-яке гуманітарне поняття можна використовувати в зв'язці з поняттям "життя". При цьому, з одного боку, така "приставка" здається безглуздою – оскільки за рамками життя ніяких понять бути не може (за аналогією з "ніщо" Фрідріха Ніцше або "небуття" Мартіна Гайдеггера, яке й помислити неможливо). З іншого боку, додаючи слово "життя", ми, тим самим, не просто конкретизуємо перше поняття, а переводимо його з області абстрактного смислу в сферу реальної життєвої практики. Всі свої смисли особистість знаходить в сфері й за допомогою процесу життя, і туди ж їх повертає шляхом реалізації, втілення в предметах, процесах, відносинах і подіях. Саме

цією властивістю життя й пояснюється така широка застосовність даного поняття. Більш того, наприклад, в останні півтора десятиріччя в пострадянській соціології з'явився і розробляється такий напрям як "соціологія життя" [Резник, 1996: с. 12-24]. Другий контекст полягає в розгляді поняття "смысл життя" у взаємозв'язку з рядом екзистенціальних категорій (в етиці, філософії, психотерапії, педагогіці і т. п.).

Таким чином, наш аналіз категорії "смысл життя" проводитиметься за такими напрямками:

- 1) смысл життя та ціль життя, життєві цілі, смысложиттєві цілі;
- 2) смысл життя та цінності, ціннісні орієнтації, цінність життя, смысложиттєві цінності;
- 3) смысл життя та життєві шлях, програма, план, стратегія, позиція, лінія, стиль, образ життя;
- 4) смысл життя та щастя;
- 5) смысл життя та смерть, поняття безсмертя;
- 6) смысл життя та свобода вибору, відповідальність, борг, локус контролю, доля.

Смысл життя та ціль життя особистості. В академічній літературі з вживанням понять "ціль" та "смысл життя" зв'язана наукова дилема про їх тотожність або супідрядність. Так, В.П. Тугаринов [Тугаринов, 1961: с. 6], І.Т. Фролов [Фролов, 1985: с. 3] та Н.Я. Іванова [Іванова, 1980: с. 44] поняття "смысл" і "ціль" ототожнюють, а Л.Н. Коган [Коган, 1984: с. 228], Б.Н. Попов [Попов, 1986: с. 12], І.Л. Зеленкова [Зеленкова, 1988: с. 105], Є.В. Золотухіна-Аболіна [Золотухіна-Аболіна, 2006] вважають, що "смысл життя" і "ціль" – поняття однопорядкові, але не тотожні; П.І. Бокарев [Бокарев, 1969: с. 11] та П.М.Абовін-Єгідес [Абовін-Єгідес, 1963: с. 28-29] бачать "смысл" як характеристику "цілі", а В.А. Капранов [Капранов, 1975: с. 125] та Є.В. Осичнюк [Осичнюк, 1987: с. 31] навпаки, вважають, що "смысл" включає в себе "ціль".

На нашу думку, "ціль" діяльності завжди орієнтована на передбачуваний результат, а тому своїм поняттям, дефінітивним простором охоплює лише кінцевий пункт соціальної дії, тоді як її "смысл" охоплює весь процес дії й по своїй дефінітивній якості й простору більше й ширше за ціль.

Життєдіяльність особистості реалізується за допомогою нескінченного процесу постановки та реалізації величезної кількості цілей, структурованих у вигляді ієрархії супідрядних цілей, де загальна ціль пояснює й

детермінує необхідність часткових, поточних цілей. Відповідно у вершині даної ієрархії знаходиться уявлення особистості про ціль її життя в цілому. "Ціль життя" може бути досягнута, а "смысл життя" пізнано, надбано, прийнято, інтеріоризовано. Смысл життя – це знання як продукт саморефлексії, що в процесі життя набувається, доповнюється й змінюється, а ціль життя – це надзадача в масштабі всього життя особистості. Звідси, смысл життя – ширше, оскільки він в своєму просторі бере, як правило, точкою відліку народження, а скінченням – смерть-безсмертя в будь-якій соціокультурній варіації. Тоді як ціль життя відлічується від моменту її постановки до моменту реалізації. Отже, "смысл" пояснює "ціль", але "ціль" не може пояснити "смысл". Так само, як неможливо порівнювати якісні й кількісні параметри, неможливо порівнювати смысл життя і його ціль. Розмірковуючи з позиції модусів "мати" й "бути" Еріха Фромма, можна сказати, що ціль життя особистості відповідає її прагненням мати деякий результат, а смысл життя – бути в деякій позиції. Із зміною смыслу життя змінюється й ціль життя, але не навпаки, оскільки постановка цілі життя є результатом осмислення процесу власного життя особистістю.

Життєві цілі особистості – це масштабні "кінцеві цілі" особистості [Мартинюк, 1990: с. 31; Іванова, 1980: с. 55] на певному етапі її життєдіяльності, в певний часовий інтервал, що виражають корені потреби й інтереси особистості на даному етапі. При цьому актуальність тих або інших життєвих цілей динамічна й залежить від етапу й конкретики ситуації життя, тоді як актуальність цілі життя постійна, бо залежить від загального регулятивного чинника – смыслу життя особистості. Тому життєві цілі є продуктом конкретизації цілі життя й служать для неї в якості засобів досягнення; вони підпорядковують собі всі часткові "конкретні цілі" діяльності як засоби [Яценко, 1977: с. 123].

Смысложиттєві цілі особистості (або "цінності-цілі в собі" – [Мартинюк, 1990: с. 18]) є тими ж життєвими цілями, але які виражають корені потреби й інтереси особистості не в певний часовий інтервал, а в масштабі всього процесу життєдіяльності. По суті це практична конкретизація й об'єктивація смыслу життя. Причому суб'єктивна цінність смысложиттєвих цілей вище, ніж життєвих цілей, а їх актуалізація також постійна як і цілі життя. Можна сказати, що в цілі життя знаходять своє узагальнення в першу чергу смысложиттєві цілі особистості. Звідси смысложиттєві цілі особистості можна визначити як сегмент масштабних кінцевих життєвих цілей особистості, які мають безпосереднє відношення до реалізації смыслу життя особистості й існують в обхваті всього процесу життєдіяльності.

Смысл життя й цінності, ціннісні орієнтації особистості. Цінності виконують функцію життєвого орієнтиру, духовної основи для вибору напрямку діяльності й субординації цілей. А ціннісні орієнтації є "потенційний предмет смысложиттєвих цілей" [Мартинюк, 1990: с. 18]. При цьому смысл життя виступає як регулятор безпосередньо ціннісних орієнтацій та опосередковано ними ж всіх цінностей особистості [Зеленкова, 1988: с. 101].

Цінність життя (або, іншими словами, життя як цінність) є вихідною антропологічною цінністю, базовою для формування всіх інших цінностей особистості й визначаючої для смысложиттєвого пошуку. Тобто інтерпретація цінності життя, простіше кажучи, позитивна або негативна відповідь на питання про цінність життя, визначає факт існування самого індивіда. При цьому залежно від світоглядної спрямованості самосвідомості особистості цінність життя може визначатися в двох формах: 1) *іманентній*, згідно якої цінність життя людини є внутрішньо властивою самому людському життю,

або є безумовною, або визначається суспільством залежно від частки внеску особистості в суму суспільного блага; 2) *трансцендентній*, де цінність життя визначається виходом за рамки життя, свого біографічного часу або процесу життєдіяльності (наприклад, комуністична ідеологія, релігійна віра і т. п.). Відповідно в іманентній формі смысл життя розкривається в самому житті, а в трансцендентній за її рамками. Але ототожнення понять "смысл життя" й "цінність життя", як зазначає В.А. Капранов, є неприйнятним [Капранов, 1975: с. 130].

Смысложиттєві цінності особистості – це певний круг цінностей особистості, її ідеалів, що формують ціннісне ядро смыслу життя і мають визначальне значення в житті конкретної особистості. Таке значення цих цінностей підтверджується (підкріплюється) їх вкорененністю й практичною реалізацією в життєвій програмі особистості. Віктор Франкл [Франкл, 1990] виділяє три групи смысложиттєвих цінностей: "творчі цінності" утілюються в продуктивних творчих діях; "цінності переживання" реалізуються в інтенсивності переживання й проявляються в чутливості людини до явищ навколишнього світу; "цінності відношення" полягають у відношенні, позиції людини до чинників, що обмежують його життя.

Смысл життя та життєві шлях, план, стратегія, позиція, стиль, образ життя.

Життєвий шлях як історія формування й розвитку особистості в певному суспільстві [Ананьев, 1980: с. 67], по суті, є відображенням її біографії, є формою об'єктивування процесу реалізації смыслу життя особистості. На кожному демографічному та/або психологічному етапі життєвого шляху особистість має власне конгруентне уявлення про своє призначення, смысл життя. Причому кожний подальший етап або підтверджує, або коректує, або спростовує попередні уявлення особистості про смысл її життя.

Життєва програма як цілісна картина, вірогідна модель наміченого особистістю бажаного життєвого шляху, за визначеннями Л.В. Сохань та В.І. Шинкарука [Стиль жизни личности, 1982: с. 234; Жизнь как творчество, 1985: с. 118], є узагальненою формою цілепокладання, яка відображає установку особистості на реалізацію певного смыслу життя. При цьому, якщо життєва програма існує в часових рамках від теперішнього до майбутнього, використовуючи минуле лише як основу для побудови своїх стратегій, як життєвий досвід, то смысл життя інтегральним чином включає минуле, теперішнє й майбутнє, піддаючи їх осмисленню й виробляючи єдиний результат. Інакше кажучи, життєва програма – це модель реалізації смыслу життя.

Життєвий план як певне саморозпорядження [Коган, 1988: с. 181] й спосіб просторово-часової конкретизації й координації цілей, що намічає шляхи, засоби, темпи й порядок руху до цілі [Мартинюк, 1990: с. 76], по суті, план діяльності [Кон, 1980: с. 137], відображає діяльнісну структуру й способи реалізації смыслу життя особистості та є подальшою конкретизацією життєвої програми й, відповідно, також похідною від смыслу життя формою цілепокладання. Причому взаємодія життєвого плану та смыслу життя здійснюється не напряму, а за допомогою життєвої програми й інших стратегічних понять.

Стратегія життя як інтегральна форма принципів рішення життєвих задач й пов'язана з особистісною активністю, здібністю до організації часу життя, типом мислення й спілкування [Абульханова-Славська, 1991: с. 291], визначає спосіб проживання життя, спосіб вирішення виникаючих в його ході протиріч. Але спосіб – це не смысл. Смысл життя, як її осмислення, передує її практичній реалізації. Тому, можна сказати, що стратегія життя – це алгоритм здійснення смыслу життя.

Життєва позиція як вироблений особистістю за даних умов спосіб самовираження, своєрідний життє-

вий принцип; сукупність об'єктивних та суб'єктивних можливостей, відносин до життя й способів їх реалізації, визначаючий подальший хід життя [Абульханова-Славська, 1991: с. 44-45, с. 48-49], є наслідком усвідомлення й реалізації смислу життя на даний момент.

Життєва лінія як типовий для даної особистості спосіб зміни в часі й різних життєвих обставинах [Абульханова-Славська, 1991: с. 50] є віддзеркаленням процесу самореалізації особистості й, зокрема, смислу життя.

Реалізація особистістю певної життєвої програми, плану, лінії й стратегії життя відображається на її поведінковому рівні у формуванні відповідного *стилю життя* як сукупності стійко відтворних зразків поведінки в повсякденному житті [Социологический энциклопедический словарь, 1998: с. 345]. При цьому свобода даного стилю життя, а, отже, і рамки можливостей програми, плану, лінії й стратегії життя, обмежена існуючим, наявним *образом життя*, який визначається як спосіб, форми й умови життєдіяльності особистості, типові для конкретно-історичних соціально-економічних відносин [Социологический энциклопедический словарь, 1998: с. 207].

Смисл життя додає значення й цінність всім зазначеним вище *"життєвим"* поняттям. При цьому жодне з цих понять не може собою замінити сам поняття смислу життя. Життєвий шлях, позиція, лінія й стиль – це опосередковані продукти реалізації смислу життя особистості, його об'єктивації. Образ життя – це рамки, в яких особистість самореалізується й, зокрема, здійснює свій смисл життя. На відміну від життєвих програм, плану та стратегії, смисл життя, крім стратегічної спрямованості, ще включає постійну переорієнтацію життя з позиції "минуле – теперішнє – майбутнє", тобто смисл охоплює життя цілком і є продуктом осмислення інтегрального значення життя.

Смисл життя й щастя

Щастя – як стан найбільшої внутрішньої задоволеності особистості умовами свого буття [Словарь по этике, 1989: с. 343], повнота самореалізації [Іванова, 1980: с. 56] – всупереч думці деяких авторів (наприклад – [Карпова, Дрюкова, 1987: с. 10]) саме по собі не може бути смислом життя особистості [Франкл, 1990]. Об'єм категорії смисл життя більш широкий, ніж категорія щастя [Капранов, 1975: с. 133]. Щастя (або прагнення до нього), по-перше, інтенціонально, тобто завжди направлено на який-небудь об'єкт, а також, по-друге, не може бути самоціллю (або смислом життя), оскільки його неможливо переслідувати як ціль. Як зазначає Є.В. Осичнюк, "щастя завжди спрямовано в майбутнє" [Осичнюк, 1987: с. 42]. Щастя – це характеристика задоволеності дією, процесом руху, життєдіяльністю в цілому [Немировський, 1990: с. 37; Осичнюк, 1987: с. 40], а не стан. Тобто не можна досягти щастя, знайти, отримати, створити, але можна бути щасливим, жити щасливо. Особистість стає щасливою не просто від задоволення своїх потреб й реалізації цілей, планів, а від усвідомлення того, що таке задоволення має сенс за рамками її повсякденної суб'єктивності, відкриває можливості за межею її буття. Успішна реалізація людиною смислу свого життя робить його щасливим, і, навпаки, людина, що не має (не реалізує) смислу в житті, не зможе жити щасливо.

Смисл життя й осмислення смерті. В процесі життєдіяльності й розвитку самосвідомості особистість усвідомлює, за допомогою зіткнення з ситуацією безпосереднього відчуття можливої або майбутньої власної смерті або смерті іншого, факт і феномен смертності у вигляді трьох його аспектів: 1) смерть неминуча; 2) смерть індивідуальна, бо це суто індивідуальний досвід; 3) смерть раптова. Таке осмислення смерті як кінця фізіологічного існування, межі земного життя або передодня небуття, породжує в особистості різного

роду танатологічні фрустрації ([Китаєв-Смик, 1983: с. 260-269], такі як боязнь, з одного боку, невідомого й невизначеного, а, з іншого, – втрати звичного й знайомого. Страх смерті в різних формах його прояву задає часові, буттєві й соціально-психологічні рамки як межі людського життя, структурує світогляд особистості й призводить до розуміння цінності й відповідальності за власне життя як унікальну й неповторну кінцеву біографію [Алексіна, Донченко, 1985: с. 45; Леонтьєв, 2004]. У філософсько-антропологічному сенсі в основі страху смерті лежить метафізична, буттєва некорененість людини в порівнянні з твариною, подолання якої можливо лише через набуття смислу життя. Отже, страх перед смертю виникає в результаті нереалізованості особистості, дефіциту самоздійснення. Смисл смерті полягає в тому, що в часі неможлива вічність, що відсутність кінця в часі є нісенітниця. Звідси смисл смерті розкривається в прагненні особистості подолати кінцевість власного існування, яке реалізується за допомогою пошуку змісту, наповнення свого життя або, іншими словами, набуття й реалізації смислу життя як значення й доцільності всіх й будь-яких дій і самопроявів особистості [Леонтьєв 2004]. При цьому саме сприйняття й осмислення смерті соціокультурно детерміновано й відмінно в різних культурах.

Усвідомлення особистістю суперечності між власною смертністю як кінцевістю особистісного існування й нескінченністю процесу життя й Всесвіту в цілому, породжує в особистості різні тривоги й неврози, вирішення яким особистість знаходить в прагненні залучитися до чогось абсолютного, вічного [Анісімов, Гурев, 1981: с. 8], яке реалізується у вигляді певних індивідуальних й/або соціальних уявлень про безсмертя або його відсутність. Причому "віра в особисте безсмертя є умова й логічної, й етичної допустимості віри в смисл життя" [Введенський, 1994]. Тобто тут смисл життя виступає як спосіб затвердження свого буття в заданому часі й просторі. Звідси концепція безсмертя особистості визначається уявленнями про сутність смерті, смисл і цінність життя, які, у свою чергу, самі соціокультурно обумовлені. Саме цим пояснюється наявність в масовій свідомості різних практик іморталізації (релігія, творчість, потомство та ін.).

Смисл життя й свобода вибору. Свобода не в онтологічному (як "сутнісна можливість буття індивіда"), а в праксеологічному (як прояв цього ества в "конкретному індивідуальному бутті") [Манюха, 1995: с. 5], діяльністному трактуванні предстає як можливість ініціювання, зміни або припинення суб'єктом своєї діяльності в будь-якому пункті її протікання або ж відмови від неї; можливість подолання всіх форм та видів детермінації активності особистості, зовнішніх та внутрішніх [Леонтьєв 2000]. По суті, це особистісна ініціатива, свобода вибору. Відносно смислу життя свобода вибору детермінована як об'єктивною соціальною позицією особистості, так і її індивідуальними особливостями [Коган, 1984: с. 224; Кобилянська, 1989: с. 28; Волинська, 2002: с. 18]. При цьому сам вибір смислу життя може здійснюватися як свідомий акт вибору певного смислу, так і відбуватися за принципом не "вибирати – теж вибір" на буденному рівні у формі повсякденної практики, що склалася, часто успадкованою особистістю в процесі соціалізації від свого найближчого оточення. Але зовнішні й внутрішні обставини не обумовлюють людину повністю, він вільний завдяки тому, що його поведінка визначається, перш за все, цінностями й смислами [Франкл, 1990]. Тому, свобода особистості, у тому числі й у виборі смислу життя, реалізується у вигляді певної позиції, займаної по відношенню до різних чинників внутрішньої й зовнішньої детермінації. Така позиція доступна будь-якій людині незалежно від статі, віку, інтелекту, освіти, характеру, соціального середовища й релігійності.

Смисл життя й відповідальність, борг, локус контролю. Будь-який особистісний акт вибору, у тому числі й вибір смислу життя, завжди припускає усвідомлення своєї відповідальності як здатності детерминувати події й дії у момент їх здійснення [Абульханова-Славська, 1991: с. 31-32; Немировський, 1990: с. 103; Франкл, 1990], обумовленої тим, що будь-яка соціальна дія має історично незворотний характер. Ядром такої відповідальності особистості є поняття боргу як принципу широкого генералізованого значення в межах внутрішнього світу людини [Москаленко, Сержантов, 1989: с. 115; Немировський, 1990: с. 103], однією з головних характеристик якого є локус контролю. Як зазначає В.Г. Немировський, при внутрішньому (інтернальному) локусі контролю особистість вважає відповідальним за події в своєму житті в першу чергу себе, пояснюючи їх своїми бажаннями, переконаннями або навіть недоліками, а при зовнішньому (екстернальному) – інших людей, випадок або долю [Немировський, 1990: с. 103-104].

Смисл життя й доля. Поняття "доля" в цілому вживається в двох значеннях: 1) як позначення деякої детермінуючої сили, яка предстає або у вигляді випадковості, або у вигляді передвизначеної послідовності подій в житті особистості й її вчинків, при цьому невідкладно самій особистості, тобто як деяка несвобода (наприклад: [Семенова, 1994: с. 26-33]; 2) як унікальна історія подій в житті особистості, їх зв'язок, що вже склався, відбувся й відчувається індивідом, та який не обов'язково припускає існування зовнішнього детермінанта й не заперечує власної активності особистості, тобто, фактично, – це життєвий шлях особистості. Можна припустити, що така подвійність розуміння долі виникає з різного розуміння особистості відповідальності й локусів контролю – екстернального й інтернального відповідно.

З нашої точки зору, доля – це простір та міра детермінізму в житті особистості (незалежно від випадкових або необхідних, суб'єктивних або об'єктивних його підстав), який представляється у вигляді деякої заданості або "передзаданості" життєвого шляху. Сприйняття долі як деякої заданості життя засновано на нездатності особистості прорахувати нюанси активності навколишнього середовища й своєї поведінки та мислення, які, кінець кінцем, ведуть її по єдиному можливому життєвому шляху, виходячи із заданих умов. Тобто заданість долі визначена логікою процесу життєдіяльності (вчинків й мислення) особистості та конкретними соціальними й природними умовами. При цьому в якості детермінізму тут можна розглядати як самі ці соціальні й природні умови, так і соціально-біологічні конституції самої особистості. Свобода й доля обумовлюють один одного і немислимі, не можуть існувати один без одного. За словами Мейя, "будь-яке розширення свободи породжує новий детермінізм, а будь-яке розширення детермінізму породжує нову свободу. Свобода є коло усередині більш широкого кола детермінізму, який, у свою чергу, знаходиться усередині ще більш широкого кола свободи, і так далі до безкінечності" [Мау, 1981: с. 84]. Але життя особистості більше ніж доля, оскільки в ньому є не об'єктивовані можливості. Звідси свобода в рамках долі – це позиція власної життєвої ініціативи в умовах заданого детермінізму, у тому числі соціальної й внутрішньоособистісної активності особистості, формування її вольового відношення до подій в житті, їх оцінки. Така життєва ініціатива та оцінка власного життя й долі як форма саморефлексії реалізується у вигляді вибору дій та рішень в кожний конкретний момент життєдіяльності в рамках процесу самореалізації й здійснення власного смислу життя. Тобто реалізація смислу життя – є подолання детермінізму долі [Чудновський, 1998: с. 181].

Підсумовуючи викладений вище аналіз категорії "смисл життя особистості" в системі суміжних понять

гуманітарних наук, ми можемо зробити висновки про те, що поняття "ціль життя", "смисложиттєві цілі", "цінність життя", "смисложиттєві цінності" (ідеали) безпосередньо відображають дефінітивний простір смислу життя. Проте слід зазначити, що сума названих понять не може дорівнюватись смислу життя; смисл життя не формується компіляцією інших понять. Уявлення особистості про щастя, смерть та концепція безсмертя, уявлення про свободу вибору й долю, уявлення про відповідальність та борг, локус контролю – окреслюють рамки даного дефінітивного простору. У свою чергу категорії "життєвий шлях", "життєва програма", "життєвий план", "життєва стратегія", "життєва позиція", "життєва лінія", "стиль життя" є похідними від смислу життя способами самоорганізації життя особистості і, фактично, їх логічне або семантичне ототожнення з категорією "смисл життя особистості" є невірним.

Особистість усвідомлює смисл власного життя як інтегральне її значення через та за допомогою усвідомлення ряду значених вище рамоквих понять, а також набори смисложиттєвих цілей та цінностей (ідеалів). Дані поняття утворюють як теоретичну, так і емпіричну категорізацію поняття "смисл життя особистості".

1. Абовин-Егидес П.М. Смисл жизни – в чём он? [Текст] / Петр Маркович Абовин-Егидес. – М. : Политиздат, 1963. – 80 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни [Текст] / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 301 с. – Библиогр.в примеч. : с. 297-300.
3. Алексина Т.А., Донченко А.П. Нравственный смысл жизни в аспекте личного времени [Текст] / Татьяна Алексеевна Алексина, Анатолий Петрович Донченко // Научные доклады высшей школы. – 1985. – № 3. – С. 43-52. – (Серия Философские науки).
4. Аняньев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2 т. Т.1 [Текст] / Борис Герасимович Аняньев. – М. : Педагогика, 1980. – 230 с.
5. Анисимов С.Ф., Гурев Г.А. Проблема смысла жизни в религии и атеизме [Текст] / Сергей Фёдорович Анисимов, Григорий Абрамович Гурев. – М. : Знание, 1981. – 64 с.
6. Бокарев П.И. О смысле и цели жизни [Текст] / Пётр Иванович Бокарев. – М. : Знание, РСФСР, 1969. 7. Братусь Б.С. Смерть и смысл жизни (стенограмма) [Электронный ресурс] / Борис Сергеевич Братусь // Электрон. дан. – Доверие. Благотворительный негосударственный фонд духовной поддержки и помощи онкобольным. – Режим доступа : WWW/ URL: <http://www.rak.by/cgi-bin/article.cgi?c=134>, свободный. – 19.03.2010 г.
8. Введенски, А.И. Условия допустимости веры в смысл жизни [Электронный ресурс] / Александр Иванович Введенский. // Электрон. дан. – Смысл жизни : Антология / сост., общ. ред., предисл. и прим. Н.К. Гаврюшина. – М. : Прогресс-Культура, 1994. – Режим доступа : WWW/ URL: <http://www.ihut.ru/82003/65.shtml>, свободный. – 19.03.2010 г.
9. Вольнская Л.Б. Свобода и детерминизм в выборе смысла жизни [Текст] / Людмила Борисовна Вольнская // Философские науки. – 2002. – №3. – С.17-31.
10. Дубровский, Д.И. Смысл смерти и достоинство личности [Текст] / Дмитрий Иванович Дубровский // Философские науки. – 1990. – № 5 – С. 116-120.
11. Жизнь как творчество : Социально-психологический анализ [Текст] / Коллект. автор, Шинкарук В.И., Сохань Л.В., Донченко Е.А. и др.]. – К. : Наукова думка, 1985. – 302 с.
12. Зеленкова И.Л. Проблема смысла жизни : Опыт историко-этического исследования [Текст] / Инесса Львовна Зеленкова. – Минск : Университетское, 1988. – 123 с.
13. Золотухина-Аболина Е.В. О чувстве смысла [Электронный ресурс] / Елена Всеволодовна Золотухина-Аболина // Электрон. дан. – Международный русскоязычный журнал "Экзистенциальная традиция : философия, психология, психотерапия" – 2006. – № 1. [Эл. версия журн.]. – Режим доступа : WWW/ URL: <http://www.existradi.ru/z-a.html>, свободный. – 19.03.2010 г.
14. Иванова Н.Я. Философский анализ проблемы смысла бытия человека [Текст] / Нинель Яковлевна Иванова, Институт философии АН УССР. – К. : Наукова думка, 1980. – 187 с.
15. Капранов В.А. Нравственный смысл жизни и деятельности человека. (Критика религиозно-идеалистических концепций) [Текст] / Владимир Алексеевич Капранов. – Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – 150 с.
16. Карпов М.М., Дрюкова А.М. Компоненты смысла жизни [Текст] / Михаил Михайлович Карпов, Алла Митрофановна Дрюкова. – Ростов на Дону : Кн. изд-во, 1978.
17. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса [Текст] / Леонид Александрович Китаев-Смык, Институт психологии АН СССР. – М. : Наука, 1983. – 369 с. – Библиогр. : с. 341-368 (577 назв.).
18. Кобелянская Л.С. Смысл жизни : Две точки зрения [Текст] / Лариса Станиславовна Кобелянская. – Киев : Политиздат Украины, 1989. – 110 с.
19. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека [Текст] / Лев Наумович Коган. – М. : Мысль. – 1984. – 252 с.
20. Коган Л.Н. Человек и его судьба [Текст] / Лев Наумович Коган. – М. : Мысль. – 1988. – 283 с.
21. Кон И.С. Психология старшеклассника : Пособие для учителей [Текст] / Игорь Семёнович Кон. – М. : Просвещение, 1980. – 191 с. – Библиогр. : с. 188-190.
22. Леонтьев Д.А. Психология свободы : к постановке проблемы самодетерминации личности [Электронный ресурс] / Дмитрий Алексеевич Леонтьев // Электрон. дан. – Психологический журнал, 2000, Том 21, № 1. – Режим доступа : WWW/ URL: http://www.psychlib.org.ua/books/_leond01.htm, свободный. – 19.03.2010 г.
23. Леонтьев Д.А. Смысл

смерти : на стороне жизни [Электронный ресурс] / Дмитрий Алексеевич Леонтьев // Электрон. дан. – М. : Институт экзистенциальной психологии и жизнестроительства. – Статьи. – [статья размещена 2004-12-19 14:25:11] – Режим доступа : WWW/ URL: <http://www.institut.smysl.ru/article/dead.php>, свободный. – 19.03.2010 г.

24. *Маноха И.П.* Человек и потенциал его бытия [Текст] / Ирина Петровна Маноха. – Киев.: "Стимул" К, 1995. – 270 с. 25. *Мартынюк И.О.* Жизненные цели личности : понятие, структура, механизмы формирования [Текст] / Игорь Орестович Мартынюк. – К. : Наукова думка, 1990. – 124 с. 26. *Москаленко А.Т., Сержантов В.Ф.* Смысл жизни и личность [Текст] / Алексей Трофимович Москаленко, Василий Филиппович Сержантов ; Отв. ред. А. А. Чечулин; АН СССР, Сиб. отд-ние. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд-ние, 1989. – 202,[2] с. 27. *Немировский В.Г.* Смысл жизни : проблемы и поиски [Текст] / Валентин Геннадьевич Немировский. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 223 с. 28. *Осичнюк Е.В.* Смысл жизни... В чём он? [Текст] / Ефим Вениаминович Осичнюк. – Киев : Знание, УССР, 1987. – 47,[2] с. (Серия 2. Теория и практика научного коммунизма). 29. *Попов, Б.Н.* Взаимосвязь категорий счастья и смысла жизни [Текст] / Борис Николаевич Попов ; Отв. ред. Д.С. Макаров; АН СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – М. : Наука, 1986. – 91 с. 30. *Резник, Ю.М.* Социология жизни : новая парадигма или междисциплинарный синтез [Текст] / Юрий Михайлович Резник // Вестник Московского университета. – 1996. – № 4. – С. 12-24. – (Серия 18. Социология и политология). 31. *Рошин, Д.Г.* Теоретический анализ интерпретаций категории "смысл жизни" в советском обществоведении [Текст] / Дмитрий Георгиевич Рошин // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. "Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи" / наук. ред. Бакіров В.С. та ін. – 2009. – № 844. – С. 128-132. 32. *Семенова, С.Г.* Odiun Fati как духовная позиция в русской религиоз-

ной философии [Текст] / Светлана Григорьевна Семенова // Понятие судьбы в контексте разных культур : [Сб. ст.] / Неретина С.С., Трофимова М.К., Гринцер Н.П. и др.; Рос. АН, Науч. совет по истории мировой культуры, Пробл. группа "Логич. анализ яз." Ин-та языкознания ; Отв. ред. Н. Д. Арутюнова ; Сост. Т.Б.Князевская. – М. : Наука, 1994. – 320 с. – С. 26-33. 33. *Словарь по этике / Счастье [Текст] / [Коллект. автор, Аверинцев С. С., др, Гусейнов А. А., Кон И. С.]*. – 6-е изд. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с. 34. *Социологический энциклопедический словарь : На русском, английском, немецком, французском и чешском языках [Текст] / [Коллект. автор, Голенкова З.Т., Костомахина Л.П., Кречмар А.В. и др.]*. – М. : Издательская группа ИНФРА М-НОРМА, 1998. – 481 с. 35. *Стиль жизни личности : Теоретические и методологические проблемы [Текст] / [Коллект. автор, Ануфриева Р.А. ; Отв. ред. Сохань Л.В., Тихонович В.А.]*. – К. : Наукова думка, 1982. – 372 с. 36. *Туааринов, В.П.* О смысле жизни [Текст] / Василий Петрович Туааринов. – Ленинград, 1961. 37. *Франкл, В.* смысле жизни [Текст] / Виктор Эмил Франкл // Человек в поисках смысла : Сборник / Общ. ред. Л.Я. Гозмана, Д.А. Леонтьева / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с. 38. *Фролов, И.Т.* О смысле жизни, о смерти и бессмертии человека : (Научный, реальный гуманизм и нравственно-философские искания в истории русской культуры) [Текст] / Иван Тимофеевич Фролов. – М. : Знание, 1985. – 63 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия Философия; вып. 1). 39. *Чудновский В.Э.* Смысл жизни и судьба человека [Текст] / Вилен Эммануилович Чудновский // Общественные науки и современность. – 1998. – № 1. – С. 175-183. 40. *Яценко А.И.* Целеполагание и идеалы [Текст] / Александр Иванович Яценко. – К. : Наукова думка, 1977. – 275 с. 41. *May R.* Freedom and destiny [Text] / Rollo May. – N.Y.: Norton, 1981.

Надійшла до редколегії 11.10.10

УДК: 316.61

Л.Ю. Кожекіна, асп.

ОСОБЛИВОСТІ ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ "СОЦІАЛІЗАЦІЯ" У СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ

Аналізуються особливості тлумачення поняття "соціалізація" з точки зору соціології, філософії та соціальної психології. Підкреслюється міждисциплінарність даного поняття. Робиться висновок, що суть соціалізації можна зрозуміти лише за умови, коли особистість розглядається одночасно як об'єкт і суб'єкт соціального впливу.

Ключові слова: соціалізація, особистість, об'єкт та суб'єкт соціального впливу.

Аналізуються особливості інтерпретації поняття "соціалізація" з точки зору соціально-гуманітарних наук. Підкреслюється міждисциплінарність даного поняття. Делается вывод, что сущность социализации можно понять лишь при условии, когда личность рассматривается одновременно как объект и субъект социального влияния.

Ключевые слова: социализация, личность, общество, процесс, объект, субъект.

The peculiarities of interpretation of the notion "socialization" in terms of sociology, philosophy, and social psychology are analyzed. The interdisciplinarity of the notion is emphasized. It is concluded that the essence of socialization could be understood only when a person is regarded both as the object and the subject of social influence.

Key words: socialization, personality, object and subject of social influence.

Поняття соціалізації є класичним як в соціології. Воно лежить в основі розумінні багатьох явищ і процесів, що ведуть до становлення і функціонування особистості як суб'єкта соціальних відносин, визначають вектор її формування та взаємодії з суспільством. Проблема соціалізації розглядається спектром наукових дисциплін, серед яких особливе значення мають розробки з соціології, психології, антропології, педагогіки тощо. В силу міждисциплінарності в застосуванні даного поняття і деякої його змістовної розмитості, практично усі автори, які звертаються до поняття соціалізації, вважають за необхідне підкреслити неоднозначність тлумачень, суперечність трактувань цього терміну. Завданням цієї роботи буде уточнення теоретичного розуміння концепту соціалізації особистості та розкриття його змістовних характеристик.

Аналіз опрацьованої літератури дає можливість виділити декілька точок зору з цього питання. Так, наприклад, досить часто зустрічається думка, згідно якої введення цього терміну в наукову систему понять пов'язане з ім'ям Ф.Гідінгса, який в кінці XIX ст. у книзі "Теорія соціалізації" (1887) використав його у значенні, близькому до сучасного, як "процес розвитку соціальної природи людини" [Российская педагогическая энциклопедия, Т.2: с.359]. Деякі автори разом з ім'ям Ф. Гідінгса згадують також і французького соціолога та психолога Г. Тарда, який вживав це поняття для позначення про-

цесу інтеріоризації соціальних норм шляхом соціальної взаємодії [Ирхин, 2002: с.299; Циба, 2000: с.114-115]. Зустрічаються й інші думки. Наприклад, в одному з джерел вказується, що поняття соціалізації в соціології вперше було введено в науковий обіг Е. Россом у 1896 р. в статті "Соціальний контроль" в першому номері "Американського соціологічного журналу" [Проблема социального порядка]. Ще одне джерело стверджує, що пріоритет введення в науковий обіг поняття "соціалізація" належить Е.Дюркгейму. Даний термін він застосував для позначення відмінності предмету "науки про виховання" (специфічної теорії дюркгеймівської соціології) від предмету власне педагогічної науки.

Неоднозначність трактувань соціалізації пов'язана також з тим, що хоча соціалізація і є виключно важливою в будь-якому суспільстві, в реальності це вельми заплутаний і безсистемний процес. Соціалізація – процес внутрішньо суперечливий вже внаслідок того, що об'єктивно відображає суперечність життя суспільства.

Мета статті – проаналізувати сутність процесу соціалізації та провідні підходи до трактування даного поняття.

У сучасній науковій літературі існує досить широкий набір визначень соціалізації, які різняться залежно від розуміння авторами сутності й структури особистості. Більшість визначень цього поняття містить загальне положення про те, що сутність соціалізації полягає у засвоєнні

індивідом соціального досвіду, але розуміння змісту цього досвіду, його структури, засобів і порядку засвоєння істотно відрізняються [Волков, Мостовая, 1998: с.159].

Якщо звернутись до класиків соціології, то, наприклад, Т. Парсонс відзначає, що прихід кожного нового покоління можна порівняти з нашествиям варварів, і лише процес соціалізації може забезпечити засвоєння норм гуртожитку цими "прибульцями" [Доган, Пеласси, 1994: с.111]. Так зване "варварське вторгнення нового покоління дітей має місце в будь-якому суспільстві. Під ним слід розуміти відсутність у дитини схем поведінки, пов'язаних з соціальними статусами разом з тривалим періодом біологічної зрілості". Така логіка міркувань співзвучна ідеї "методичної" соціалізації "Homo duplex" Дюркгейма, а соціалізація означає засвоєння цінностей культури і соціальних ролей, тобто є інкультурацією [Доган, Пеласси, 1994].

За Парсонсом, основна функціональна проблема, пов'язана з відношенням соціальної системи до системи особистості, стосується засвоєння, розвитку і утвердження в процесі життєвого циклу адекватної мотивації для участі в соціально значущих і контрольованих зразках дії. Суспільство, у свою чергу, повинно також адекватно задовольняти або винагороджувати своїх членів через такі зразки дії, якщо воно бажає постійно відтворюватися як система на основі цих дій. Це відношення утворює соціалізацію – цілісний складний процес, за допомогою якого індивіди стають членами соціального співтовариства і підтримують свій статус. Оскільки особистість – це засвоєна в процесі навчання соціальна організація індивіда, процес соціалізації має вирішальне значення для її формування і функціонування [Парсонс Т. Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php]. Отже, за Парсонсом, соціалізація є поєднанням індивідуальної мотивації з функціональними потребами суспільства.

На відміну від Парсонса, Е. Дюркгейм пов'язує поняття "соціалізація" з проблемами функціонування колективної свідомості, і перш за все, з передачею від покоління до покоління соціальних норм і традицій [Парсонс: с.129]. Він підкреслює, що будь-яке суспільство прагне сформувати людину відповідно до пануючих у ньому універсальних моральних, інтелектуальних і навіть фізичних ідеалів. Звичайно, зміст цих ідеалів залежить від історичних традицій, особливостей розвитку, соціального і політичного устрою суспільства, але в той же час в сучасних умовах соціалізація має багато характеристик, загальних або більш-менш схожих для різних суспільств [Российская педагогическая энциклопедия, Т.2: с.360]. В цьому напрямку розвиває розуміння соціалізації і Н.Смелзер, визначаючи відповідне поняття як таке, що описує шляхи, якими люди набувають досвіду і засвоюють установки, відповідні їх соціальним ролям. Соціалізація має дві цілі: сприяти інтеракції індивідів на основі соціальних ролей і забезпечити збереження суспільства завдяки засвоєнню його новими членами переконань і зразків поведінки, що склалися у суспільстві [Социальная психология, 2003: с.346].

Важливим внеском в розуміння процесу соціалізації є розділення двох проявів соціалізації, здійснене М. Вебером, а саме: *асоціативною*, переважно добровільною, і соціалізацією *інституційною*, такої, що здійснюється через засвоєння особистістю прийнятих суспільством норм за допомогою соціального заохочення і примушення [Касьянов В., Нечипуренко, 2001: с.130].

Наслідуючи традиції класичної соціології, у сучасній соціологічній літературі термін "соціалізація" часто трактується як "процес інтеграції індивіда у суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальні інститути, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на

основі яких формуються соціально-значущі риси особистості" [Соціологія, 2002: с.194].

В трактуванні поняття соціалізації з соціологією солідаризується і філософія [Солодовникова, 2007: с.32], в межах якої соціалізація визначається як "процес засвоєння і подальшого розвитку індивідом соціально-культурного досвіду, – трудових навичок, знань, норм, цінностей, традицій, що накопичуються і передаються від покоління до покоління, процес включення індивіда в систему суспільних відносин і формування у нього соціальних якостей" [Философский словарь]. Соціалізація включає як соціально контрольовані процеси цілеспрямовані на особистість дії (виховання), так і стихійні спонтанні процеси, що впливають на її формування. Таким чином, людина виступає як об'єкт, який формується у соціальному середовищі. Як слушно зазначає професор Авер'янов [Аверьянов], відмінна особливість сучасного наукового соціологічного підходу до тлумачення процесу соціалізації полягає в тому, що людина як суспільна істота обумовлена соціальним середовищем, яке і визначає рівень, повноту, адекватність та інші форми і види соціалізації. При цьому робляться зауваження з приводу того, що соціалізація, безумовно, визначається і певними вродженими якостями суб'єкта.

Проте повноцінним членом суспільства людина стає лише будучи і суб'єктом соціалізації, який засвоює соціальні норми і культурні цінності в єдності з реалізацією своєї активності, саморозвитком і самореалізацією в суспільстві. Одним з перших на це звернув увагу американський вчений, засновник теоретико-методологічного напрямку символічного інтеракціонізму Дж. Мід. Активна роль самої людини в процесі соціалізації, за Мідом, пов'язана з тим, що і суспільство, і соціального індивіда конститує сукупність міжіндивідуальних взаємодій [Российская педагогическая энциклопедия, Т.2: с.360].

Активна роль суб'єкта (у неявному вигляді присутня в багатьох інших визначеннях) підкреслюється в психологічних визначеннях даного процесу. Отже, в психології під соціалізацією прийнято розуміти: "увесь багатогранний процес засвоєння досвіду суспільного життя і суспільних відносин, який передбачає активну участь самої людини в освоєнні культури людських відносин, у формуванні певних соціальних норм, ролей і функцій, придбанні знань, умінь і навичок, необхідних для їх успішної реалізації" [Мещеряков, Зинченко]. При цьому в психологічних визначеннях поняття соціалізації підкреслюється, що цей процес нерозривно пов'язаний із спілкуванням і спільною діяльністю людей. За допомогою соціалізації люди навчаються жити спільно і ефективно взаємодіяти один з одним.

На значення взаємодії в процесі соціалізації звертає увагу також Т. Парсонс. У своїй роботі "Про структуру соціальної дії" він вказує: "Взаємодія є основним процесом, який в своїх різних формах і варіантах забезпечує зародження того, що на людському рівні ми називаємо особистістю і соціальною системою. Взаємодія робить можливим розвиток культури на людському рівні і додає культурі її значущість в детермінації дії" [Парсонс, 2000: с.191]. Проте, в психології вживаються ще два терміни, які деколи пропонують розглядати як синоніми поняття "соціалізація": "розвиток особистості" і "виховання".

Ідея розвитку особистості – взагалі одна з ключових ідей психології. Більш того, визнання особистості суб'єктом соціальної діяльності додає особливе значення ідеї розвитку людини: дитина, розвиваючись, стає таким суб'єктом, тобто процес її розвитку неможливий поза її соціальним розвитком, а значить, і поза засвоєнням нею системи соціальних зв'язків, відносин, поза включенням в них. За об'ємом поняття "розвиток особистості" і "соціалізація" в цьому випадку начебто співпадають, а акцент на активність особистості здається

значно чіткіше представленим саме в ідеї розвитку, а не соціалізації: тут він немовби пом'якшений, оскільки в центрі уваги – соціальне середовище, і підкреслюється напрям його впливу на особистість [Андреева, 2006: с.265]. Як же провести межу між поняттям "соціалізація" і поняттям "розвиток особистості"?

Як справедливо зазначає Л.Я.Авер'янов, соціальне середовище може справляти і негативний вплив на розвиток людини [Аверьянов]. Наприклад, у в'язниці високо соціалізована людина може почати деградувати. На процес соціалізації може впливати і несприятливе фізичне середовище. Обмежені можливості кліматичних і географічних умов можуть кардинально повернути процес соціалізації в іншу сторону і наповнити її абсолютно іншим змістом.

Розуміння процесу засвоєння соціальних норм, вмінь, стереотипів, формування соціальних установок і переконань, навчання прийняти в суспільстві нормам поведінки і спілкування, варіантам життєвого стилю, входження в групи і взаємодія з їх членами – як соціалізації має сенс, якщо спочатку індивід розглядається як несоціальна істота, і його несоціальність повинна в процесі виховання в суспільстві не без опору подолатися. У інших випадках застосування терміну "соціалізація" стосовно соціального розвитку особистості є надмірним.

Також слід розрізнити поняття "виховання" і "соціалізація". Виховання припускає вплив на молодого індивіда інших людей, вчителів, вихователів, середовища, соціальних інститутів освіти, культури тощо. Соціалізація ж є процесом виборчого засвоєння певних цінностей, ідентифікації особистості з ними, вироблення соціальних цілей життя, діяльності, вчинків [Головатий, 1999: с.37].

Іншими словами, поняття соціалізації ширше поняття виховання. Воно охоплює не тільки цілеспрямований планомірний педагогічний вплив на людину, але і неявні впливи на неї соціального середовища та їх результати, а також включає активну участь особистості у власному становленні [Головин, 2004: с.20].

В процесі соціалізації людина виявляє себе і як суб'єкт, здатний до вибору, соціальної дії не тільки через пристосування до матеріального і соціального середовища, але також через активну різноманітну діяльність у ньому, через прояв індивідуального творчого відношення до суспільного буття.

Тому виправданим і закономірним виглядає прийняте в соціальній психології визначення соціалізації як двостороннього процесу, що включає, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, а з іншого, – (що недостатньо підкреслюється в дослідженнях) процес активного відтворення системи соціальних зв'язків індивідом за рахунок його активної діяльності, активного включення в середовище [Андреева, 2006: с.266]. При цьому підкреслюється, що людина не просто засвоює соціальний досвід, але і перетворює його у власні цінності, установки, орієнтації. Цей момент перетворення соціального досвіду фіксує не просто пасивне його прийняття, але припускає творчу активність індивіда в застосуванні такого перетвореного досвіду, коли його результатом є не просто додаток до вже існуючого соціального досвіду, але його відтворення, просування на новий рівень. Розуміння взаємодії людини з суспільством при цьому включає розуміння як суб'єкта розвитку не тільки людини, але і суспільства, пояснює існуючу спадкоємність в такому розвитку. При такій інтерпретації поняття соціалізації досягається розуміння людини одночасно як об'єкта, так і суб'єкта суспільних відносин.

При впливі суспільства на особистість відбувається "привнесення" сукупності відносин суспільства у внутрішню структуру особистості з відповідними суб'єктивними перетвореннями і одночасно відбувається зворотний

вплив людини на суспільство [Волков Ю.Г., Мостовая, 1998: с.183]. Таким чином, можна погодитися з професором Ю.М. Резніком в тому, що зміст і спрямованість процесу соціалізації визначається двома основними тенденціями – типізацією (ухвалення правил поведінки, типових для певної спільноти) і індивідуалізацією (активний вплив особистості на своє соціальне оточення, створення нових, індивідуально забарвлених форм життя і досвіду) [Человек и общество, 2000: с.226].

Індивід соціалізується, включаючись в різні форми соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. У цьому плані соціалізацію особистості можна розглядати як сходження від індивідуального до соціального. Разом з тим соціалізація припускає індивідуалізацію, оскільки вона необхідна для сходження до індивідуального. Людина засвоює світ культури вибірково, через свої інтереси, свій світогляд. Засвоюючи культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності [Якуба, 1996: с.95].

В аналізі проблеми розвитку особистості співвідношення соціалізації і індивідуалізації людини викликає багато суперечок. Суть даних суперечок полягає в тому, що одні вчені стверджують, що соціалізація заважає розкриттю творчих можливостей людини, інші ж вважають, що індивідуалізація особи – це негативна риса, яка повинна бути компенсована процесом соціалізації. Між тим, як відзначає А. А. Реан, соціалізацію не слід розглядати як процес, що призводить до нівелювання особистості, індивідуальності людини, або як антипод індивідуалізації. Скоріше, навпаки, в процесі соціалізації і соціальної адаптації людина знаходить свою індивідуальність, найчастіше складним і суперечливим чином. Соціальний досвід, що лежить в основі процесу соціалізації, не тільки засвоюється, але і активно переробляється, стаючи джерелом індивідуалізації особистості [Маклаков, 2001: с.486]. Тому немає соціалізації без індивідуалізації.

Це пояснюється, насамперед, тим, що немає однакових процесів соціалізації. Навіть близнята з однаковою спадковістю завжди виховуватимуться по-різному, оскільки не можуть постійно зустрічатися з одними і тими ж людьми, чути одні і ті ж слова від батьків, переживати одні і ті ж радощі і негаразди. У зв'язку з цим можна сказати, що кожен особистий досвід унікальний тому, що нікому в точності не вдається повторити його.

Отже, суть соціалізації можна зрозуміти за умови, коли особистість розглядається одночасно як об'єкт і суб'єкт соціального впливу. Соціалізація здійснюється не за допомогою механічного накладення соціальної "форми" на індивіда, а через його суб'єктивний світ, за допомогою взаємодії об'єктивних суспільних відносин з індивідуальністю людини як суб'єкта соціального спілкування і дії. Тому міра соціалізації кожної окремої людини є індивідуальною: вона тим вагоміша, чим вища соціальна активність особистості, потреба в творчості і розвитку власних здібностей. Соціалізована людина менш залежна від суспільства, від соціального середовища, оскільки вона може, досягнувши порогу соціалізації, самосоціалізуватися. Вона володіє більшою свободою для саморозвитку та самовираження і тим самим менше залежить від організацій – держави, партій тощо. Вона прагне до встановлення, перш за все, горизонтальних зв'язків, що дає ще більше свободи у вирішенні своїх особистих і суспільних задач.

1. Аверьянов Л.Я. В поисках своей идеи: Статьи и очерки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.socio.msu.ru/library>
2. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для вузов. – Аспект Пресс, 2006. – 363 с.
3. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Социология: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.И. Добренкова. – М.: Гардарики, 1998. – 244 с.
4. Гарасимів Т.З. Особистість та проблеми її соціалізації // Форум права. – 2009. – №3. – С.156–161.
5. Головатий Н. Ф. Социология молодежи: Курс лекций / Н.Ф. Головатый. – К.: МАУП, 1999. – 223 с.
6. Головин Н.А. Теоретико-методологические основы исследования

ния политической социализации. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2004. – 288с. 7. *Доган М., Пеласси Д.* Сравнительная политическая социология / Пер. с англ. – М.: Соц.-полит. Журн., 1994. – 272 с. 8. *Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В.* Политология: Учебник. – М.: Юристъ, 2002. – 511 с. 9. *Касьянов В., Нечипуренко В.* Социология права. Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 480 с. 10. *Маклаков А. Г.* Общая психология. – СПб.: Питер, 2001. – 592 с.: ил. 11. *Мещеряков Б., Зинченко В.* Большой психологический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/index.php12. 12. *Парсонс Т.* О структуре социального действия. – М.: Академи ческий Проект, 2000. – 880 с. 13. *Парсонс Т.* Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php. 14. *Проблема социального порядка в социологии Талкотта Парсонса* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.soc.lib.ru/su/>. 15. *Российская педагогическая энциклопедия* : в 2 т. / гл. ред. В. В. Давыдов. – М. : Большая рос. энцикл., 1993-1999. 16. *Рубчевский К.В.* Социализация личности: интериоризация и социальная адаптация // *Общественные науки и современность*. 2003. № 3. – С.147–151. 17. *Солодовникова И.В.* Социализация личности в зрелом возрасте:

опыт интерпретации// *Социологические исследования*. – 2007. – №2. – С.2. 18. *Социальная психология*: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов/Сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М: Аспект Пресс, 2003.– 475 с. 19. *Социология* / за ред. В. Г. Городяненко. – К. : Видавничий центр "Академія", 2002. – 560с. 20. *Социология*. Курс лекций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://soc.lib.ru/su/>. 21. *Столяренко Л.Д., Самыгин С.И.* 100 экзаменационных ответов по психологии.Экзаменационный экспресс-справочник [Электронный ресурс].– Режим доступа: <http://www.psylib.org.ua/books/stolsam/index.htm>. 22. *Философский словарь* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Dict_Fil_Index.php. 23. *Фролов С.С.* Социология. Учебник. Для высших учебных заведений. М.: Наука, 1994 – 256 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.soc.lib.ru/su/>. 24. *Циба В. Г.* Социология личности: системный підхід (соціально-психологічний аналіз) /В. Г. Циба. – К. : МАУП, 2000. – 217 с. 25. *Человек и общество (опыт комплексного изучения)* // Человек. Культура. Общество. – М., 2000. – Т. 2. – Вып. 3(4). – С. 212-240. 26. *Якуба Е.А.* Социология. Учебное пособие для студентов, Харьков: Издательство "Константа", 1996. – 176 с.

Надійшла до редколегії 13.10.10

УДК 316.74:316

А.В. Гринчук, соискатель

СОЦИОЛОГИЯ БЕЗОПАСНОСТИ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

В статье показаны обстоятельства развития новой отрасли социологии – социологии безопасности. Институционализация социологии безопасности в Украине находится пока еще на начальном этапе. Важным условием ее развития есть возникновение социальных запросов субъектов государственного управления, на удовлетворение которых будет направлено развитие дисциплины.

Ключові слова: отраслевые социологические теории, риск, безопасность, социология безопасности.

У статті показані обставини розбудови нової галузі соціології – соціології безпеки. Інституціоналізація галузі соціології безпеки в Україні перебуває поки що на початковому етапі. Важливою умовою для її посилення є виникнення соціальних запитів суб'єктів державного управління, на задоволення яких буде спрямовано розвиток дисципліни.

Ключові слова: галузеві соціологічні теорії, ризик, безпека, соціологія безпеки.

The article describes the way of the development of sociology of security that is a new branch of sociology. The institutionalization of sociology of security is still in its beginning in Ukraine. An important factor for its development is the emergence of social demands from the side of public administration which could direct the development of this discipline.

Keywords: branch sociological theory, risk, security, sociology of security.

Исходя из известного высказывания "практика – критерий истины", можно утверждать, что развитие любой науки происходит на основе практики. Многие критически мыслящие ученые всего мира признают кризис современной науки. Они объясняют это тем, что рыночный потенциал самой науки есть низким в силу отсутствия реальной внутренней трансформации и реформ управления ее развитием. Общественные противоречия современности, глубокие изменения обществ в процессах трансформации и глобализации подталкивают ученых к пересмотру и продуцированию нового знания о меняющейся реальности.

Чем глубже социологи понимают сущность противоречий функционирования отдельных сфер общества, тем более интенсивно возрастает спрос на теории среднего уровня [Городяненко, 2001]. Поэтому не удивительно, что численность таких теорий уже насчитывает десятки разновидностей. Возникновение новых специальных и отраслевых социологических теорий есть ответом социологов на растущие требования общественной практики, на запросы субъектов управления, которые нуждаются в эффективных социальных технологиях для выполнения ими своих управленческих функций в новых жизненных обстоятельствах.

Новая социальная реальность, в которой нашло свое место разнообразие рисков и опасностей, аналогов которым не было раньше, активизирует социологов в таких новых направлениях, как социология риска и социология безопасности.

Научная проблема состоит в том, что имеет место трансформация структуры социологического знания, а научная рефлексия не успевает полноценно охватить все аспекты этого процесса.

При этом между представителями разных научных социологических школ возникает непонимание, поскольку не все они работают только на науку. Одни

работают на государство, другие на гражданское общество, третьи – на бизнес. Те субъекты, которые находятся при власти, провозглашают такую ценность как стабильность, которая есть для них условием удержаться при власти. Оппозиция, наоборот – инновация, риск и провозглашают, что необходимы изменения, реформы, под лозунгом "увеличить безопасность" [Отрешко, 2009]. Таким образом, можем зафиксировать конфликт между субъектами производства социологического продукта и его потребителями.

В научной литературе XXI век характеризуют как век осознания и преодоления природных, техногенных, социальных рисков и опасностей. Ученые всего цивилизованного мира, осознавая множественные угрозы и возможные катастрофы жизни человечества не только на локальном, но и на глобальном уровнях, которые приобрели уже глобальный характер, откликнулись на предостережения У.Бека, изложенные в его книге "Общество риска. На пути к другому модерну" [Бек, 2000] а также трудах Н.Лумана [Луман, 1994], Е.Гидденса [Гидденс, 1994] и других.

Очерченная проблематика современной социологии тесно связана с изучением безопасности, что выдвигает тем самым социологию безопасности в качестве одного из интегрирующих элементов в социальном познании, способствуя развитию условий для ее институционализации как отдельной социологической теории и научной дисциплины.

Институционализация социологии безопасности происходит благодаря приобретению ею атрибутивных характеристик автономной науки: проведение специальных социологических исследований, апробация на научных конференциях, круглых столах, в научных публикациях, образование ассоциаций, в которые объединяются специалисты этой отрасли, подготовка профессиональных кадров по специальности "Социология безопасности".

Как отмечают исследователи, началу процесса институционализации социологии безопасности послужил диалог, представленный в материалах I-го Международного конгресса "Наука и безопасность", который проходил в сентябре 1990 г. в Кельне (Германия) под девизом: "Жизнь в безопасности" [Викторов, 2008: с.56]. По итогам работы этого конгресса были сформулированы следующие положения: во-первых, предметная сфера научного анализа безопасности (объект – это система "человек-машина-окружающая среда"; предмет – взаимодействие этих элементов, которые потенциально и реально содержат возникновение рисков, а также возможности их минимизации); во-вторых, цель этой отрасли научного знания – поддержание равновесного функционирования социоприродной системы с решением задач снижения степени риска человеческой деятельности до принятого минимального значения; в-третьих, определен исследовательский подход как междисциплинарный, включая знания как естественных, технических так и общественных наук, которые должны базироваться на нравственной основе (этики и философии). [Викторов, 2008: с.59].

В контексте социологического знания теоретические и практические аспекты, посвященные проблематике безопасности, представлены в работах российских социологов Р.Яновского, Г.Осипова, Г.Силласте, В.Ковалева, В.Серебрянникова, В.Добренкова, В.Левашова, В.Иванова, А.Прохожева, Л.Шершенева, Ю.Спицына, Ю.Косарева, Е.Соломатиной, В.Кузнецова, А.Викторова, Б.Порфирьева, О.Барковской, Ю. Кораблина, Ф.Мигулова, А.Елязян, А.Мозговой, В.Хомяковой, В.Тепечина и др. Среди украинских социологов данным предметным полем занимаются В.Николаевский, О.Гужва, О.Скидин, Л.Бевзенко.

Анализ кандидатских и докторских диссертаций, защищенных в Украине, свидетельствует, что проблематика безопасности стала предметом исследований в основном специалистов экономических и технических наук, также правоведения; существенно меньше работ по педагогике, политологии, философии. Незначительное количество работ социологического характера есть свидетельством того, что социология безопасности в Украине находится в стадии разработки теоретико-методологических оснований, соответственного категориально-понятийного аппарата, систематизации знаний о безопасности. Несмотря на широкое употребление термина "безопасность" в повседневной жизни и науке, все еще отсутствует его однозначное определение. В научной литературе безопасность преимущественно рассматривают как защищенность от угроз, рисков, вызовов, что по нашему мнению, есть недостаточным, поскольку защищенность предусматривает наличие такой компоненты, как страх, а ее рефлексия осуществляется в психологии через соответствующие категории. Поскольку существующие подходы не удовлетворяют запросам практики, поэтому социологам еще предстоит переосмыслить и уточнить содержание понятия "безопасность", комплексно изучить разновидности безопасности и выработать новые подходы для их интерпретации.

В научной литературе есть точка зрения, что задачи социологии безопасности заключаются в продуцировании теоретических и практических рекомендаций для решения общественных противоречий, которые вызваны возрастающей ролью человеческого фактора як источника разного рода опасностей, а также как творца необходимой среды безопасности, с целью предотвращения угроз и безопасного развития окружающего природного и общественного бытия в нестабильных

условиях социального изменения человеческой цивилизации опасного [Викторов, 2008: с.11].

Социология безопасности, как теория среднего уровня, проходит свой путь институционализации совместно с такими отраслями, как социология риска, социология организаций, социология управления и другими. В социологии безопасности есть еще много незавершенных заданий. Так, например, обсуждение проблематики безопасности современного общества все еще ведется без осмысления характеристик субъектов, способных взять на себя ответственность за обеспечение безопасности, без чего такая деятельность теряет смысл. Традиционно в роли такого субъекта рассматривали государство. В научной литературе обсуждается вопрос, а может ли современное государство полноценно выполнять функции субъекта, ответственного за обеспечение безопасности своих граждан [Буркин, 2008]. Заслуга французских социологов А.Тулена и П.Бурдые состоит в том, что они определили это противоречие, чем стимулировали других социологов пересмотреть существующие представления о субъектах безопасности.

Что касается организационного оформления специалистов-социологов, которые исследуют проблематику социологии безопасности, то значительного прогресса эта деятельность приобрела в России. Под руководством Р.Яновского в 1991 г. был создан Центр социологии национальной безопасности ИСПИ РАН. В 2002 г. под руководством проф. В.Кузнецова на социологическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова в декабре 2002 года была создана кафедра социологии безопасности, а в марте 2009 года она была реорганизована в кафедру "Социология культуры, воспитания и безопасности". Он также возглавляет исследовательский комитет "Социология безопасности" Российской социологической ассоциации. В.Кузнецовым подготовлена серия работ, посвященных развитию отрасли социологии безопасности в России [Кузнецов, 2001; Кузнецов, 2002; Кузнецов 2007; Кузнецов 2009].

В ВУЗах Украины подготовку профессиональных кадров по специализации "социология безопасности" пока еще не проводят.

Институционализация отрасли социологии безопасности в Украине находится пока еще на начальном этапе, а важным условием этого процесса есть возникновение социальных запросов со стороны субъектов управления, на удовлетворение которых будет направлено развитие и становление этой научной отрасли.

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У.Бек; [Пер.с нем. В.Седельника и Н.Федоровой; Послесл. А.Филиппова]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с. 2. Буркин А.И. Национальная безопасность России в контексте современных политических процессов. / А.И.Буркин, А.В.Возженников, Н.В.Синеок. Издание второе, дополненное / Под. общ. ред. А.В.Возженникова. – М.: Изд-во РАГС, 2008. – 480 с. 3. Викторов А.Ш. Введение в социологию безопасности. Курс лекций / А.Ш.Викторов. М.: "Канон+" РООИ "Реабилитация", 2008. – 568 с. 4. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э.Гидденс // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. № 5. – С. 107-134. 5. Городяненко В. Теорії середнього рівня: місце в структурі соціологічного знання і тенденції розвитку (історіографічний аналіз на матеріалі країн СНД) / В.Городяненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2001.- №4. – С.187-202. 6. Кузнецов В.Н. Культура безопасности. Социологическое исследование / В.Н. Кузнецов. – М.: Наука, 2001. – 380 с. 7. Кузнецов В.Н. Социология безопасности: формирование культуры безопасности в трансформирующемся обществе. / В.Н.Кузнецов. – М.: Республика, 2002. – 367 с. 8. Кузнецов В.Н. Социология компромисса. / В.Н. Кузнецов – М.: Книга и бизнес, 2007. – 679 с. 9. Кузнецов В.Н. Социология безопасности : учебное пособие / В.Н.Кузнецов . – М., КДУ, 2009. – 422 с. 10. Луман Н. Понятие риска // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. -1994.- № 5.- С. 135-160. 11. Отрешко Н. Суб'єкт, метод пізнання, картина соціального світу в класичній, некласичній, постнекласичній соціології / Н.Отрешко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – №4. – С.43-55.

Надійшло до редколегії 18.10.10

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ПАМ'ЯТІ ВИДАТНОГО СОЦІОЛОГА ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

УДК: 316

В. А. Шелухін, студент

СУСПІЛЬСТВО У ПРОСТОРІ ТРАНСФОРМАЦІЙ, КУЛЬТУРА
У ПРОСТОРІ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ: ВІДКРИТІ ПИТАННЯ ДЕНІЕЛА БЕЛА

У пам'ятній статті-некролозі поряд із найбільш загальним оглядом теоретичного доробку відомого американського соціолога Деніела Бела автор акцентує увагу на найбільш проблемних і суперечливих місцях останнього, пов'язаних із аналізом стану культури та ідентичностей за умов переходу суспільства від індустріального до постіндустріального типу. Дана проблемна відкритість концепції Д. Бела може бути розглянута в світлі евристичного потенціалу самої концепції.

Ключові слова: творчість Деніела Бела, постіндустріальне суспільство, техно-економічна структура, культурні суперечності, ідентичність.

This memorial article provides the most general overview of Daniel Bell's theoretical work, as well as underlines the most problematic and contradictory aspects in his analysis of the state of culture and identity under transition from industrial to postindustrial society. Such problematic openness of Daniel Bell's conception may be treated from the perspective of its own heuristic potential.

Key words: Daniel Bell's work, postindustrial society, techno-economic structure, cultural contradictions, identity.

25 січня 2011 року пішов із життя відомий американський соціолог, футуролог і публіцист Деніел Бел. Свого часу він зазначив, що, на його думку, історія була частиною модерністського проекту й, народившись у межах інтелектуального простору європейської цивілізації, бере свій початок з XVIII століття [Белл, Иноземцев, 2007: с. 22]. У будь-якому разі, якщо так, то хоча б суто хронологічно він уже забезпечив собі можливість потрапити в її плін.

Деніелу Белу йшов 91 рік. Він народився 10 травня 1919 року в родині емігрантів, польських євреїв у США, а в тринадцятирічному віці змінив прізвище з Болоцького на Бел. Одержавши ступінь доктора філософії у Колумбійському університеті (1960), багато років викладав соціологію в Гарварді. Замолоду захоплювався соціалізмом і займався журналістикою, в особистій позиції прийшовши водночас до поєднання ліберальних та консервативних поглядів. Таке нестандартне поєднання знайшло своє відображення, на думку М. Кауфмана, в його теоретичній концепції [Kaufman, 2011: р. 1–2]. Головним внеском Деніела Бела в соціологію стали три праці: "Кінець ідеології" (1960), "Прихід постіндустріального суспільства: Спроба соціального прогнозування" (1973) та "Культурні суперечності капіталізму" (1976), проблеми викладені в яких, він розробляв і в інших своїх роботах [Белл, 1986: с. 330–342; Bell, 1965].

У праці "Культурні суперечності капіталізму" Д. Бел писав: "Історія – не діалектична... І суспільство, я наголошую, не цілісне, воно роз'єднане" [Bell, 1998: р. 10]. І хоч як соціальний дослідник Д. Бел відкидає діалектику, знайомлячись із його теоретичними абстракціями, щоразу більше переконуєшся в тому, що щось від "тотожності протилежностей" можна віднайти в його способі бачення тенденцій розвитку сучасного суспільства. Цей принцип, який, користуючись буденною метафорою, можна було б назвати "продиктованим життям", складає одну з важливих підстав концепції Д. Бела, котрий власним життям охопив майже ціле століття (1919–2011). І якщо погодитися з вельми поширеною тезою в дискурсі соціальних наук про особливий динамічний характер сучасного світу й соціальних трансформацій у ньому, то теоретичні погляди Д. Бела, які розвивалися й визрівали у такому часо-просторовому контексті, становлять інтерес уже хоча б із точки зору "закону великих чисел", саме в теоретичній соціології. Хоча соціальне прогнозування – рід складна й часто-густо невдячна, то принаймні оцінити

прогнози в міру наших сил і з погляду фундаментальної науки – не лише цілком правомірне бажання, а й неодиємна умова наукового поступу.

Осмилення дійсних парадоксів як "суперечностей" Д. Бел намагався концептуалізувати в своїй теорії постіндустріального суспільства, яке "організується навколо знання з метою суспільного контролювання й спрямування нововведень та змін; а це, у свою чергу, започатковує нові суспільні взаємини і нові структури, які мають скеровуватися політично" [Bell, 1998: р. 214].

Весь процес організації постіндустріального суспільства може бути констатований завдяки п'ятьом структурним змінам, які мають охопити суспільства пізнього модерну для остаточної постіндустріальної трансформації: перехід до обслугової економіки замість, у вузькому індустріальному сенсі, виробничої; зростання значення диференціації суспільства за професійними ознаками; орієнтація на майбутнє; провідна роль теоретичного знання в організації всього дискурсивного простору постіндустріального етапу та формування інтелектуальної технології як нового механізму ухвалення рішень [Белл, 1996: с. 208]. Відповідні теоретичні побудови Д. Бел намагається обґрунтувати зверненням до показників макроекономічного характеру, стверджуючи про наявність в останні десятиліття (мається на увазі час до 1970-х років) відповідних зсувів між сферами економіки (частка сфери послуг у ВНП країн світу, зміни у професійній структурі та розподілі робочої сили тощо) [Белл, 1996: с. 209–210].

Складність роботи з такого роду концептуалізаціями зумовлена не лише певною мірою схематичності у виокремленні загальних тенденцій на основі емпіричних даних⁴³, а й самими їх теоретичними засновками. На

⁴³ Принаймні менше, ніж за півтора десятиліття після появи "Приходу постіндустріального суспільства" розпад СРСР, який оформив суверенну участь нових країн у світових процесах обміну та розподілу праці, засвідчив, разом із тим, суперечливу кристалізацію даних тенденцій у цих державах, навіть в Україні, де ми хоча й можемо говорити про зростання сфери послуг в загальній структурі економіки, але при тому доволі часто замовчується, що ця зміна відбувається консервативним шляхом – без інтелектуально-технічної мобілізації. Існування побудованого за принципами науково-дослідної інституції консалтингового підприємства, що надає певний тип послуг, неможливо співвіднести з групою крамарів у наметах. Невраховання таких банальних речей завжди лише широкі спектр

останніх слід зупинитися детальніше. Мова йде про знання як центр, навколо якого формується простір нової структури, відносини в межах якої координуються політично. Вже у цьому міститься вказівка на диференційованість різноманітних сфер нового типу суспільства. Д. Бел зазначає, що фундаментальним для нього є розрізнення "трьох сфер": техно-економічної структури, політики та культури, причому ці різні сфери "мають різні ритми змін і регулюються різними, досить часто суперечливими, осьовими принципами" [Bell, 1998: р. 10].

Отже, для початку ми маємо можливість щонайменше констатувати першу проблему, пов'язану з тим, що цілісний прогноз дається відносно сутності, якій відмовляють у цілісності. Дана проблема тим більш загострюється, коли взяти до уваги один із ключових принципів функціонування постіндустріального суспільства, згідно з Д. Белом, – орієнтація на майбутнє. Врахування цих зауваг, на нашу думку, різко проблематизує не лише розуміння цих "трьох сфер" як простору, в якому відбуваються дані соціальні зміни, але й ставить наріжним питання відносно природи та специфіки трансформації сталих ідентичностей. Узагальнюючи ще більше, ми неодмінно приходимо до дилеми, яка на аналітичному рівні може мислитися у категоріях протистояння різноманітних сфер і, перш за все, культури та техно-економічної (чи соціально-економічної) структури й політики. Сам Д. Бел визнає це питання як одне з найбільш проблемних в соціології. Зрештою, його книга "Культурні суперечності капіталізму" й була спробою якщо не розв'язати, то принаймні вказати на них з точки зору нової концепції [Bell, 1998: р. 33].

Перш за все, Д. Бел намагався переглянути два поширених підходи до аналізу взаємовідносин між культурою та соціально-економічною структурою з орієнтацією на ідеологічні позиції. Не без впливу такої орієнтації взаємовідносини мислилися в одновекторному спрямуванні, а саме: соціально-економічна структура як така детермінує простір культурної сфери. Г. Філіпс, автор змістовної рецензії на книгу Д. Бела, відзначив саме в цьому велику перевагу книги, а також реальну спробу автора теорії показати саму "суперечливість" культури за умов капіталізму на прикладі асиміляції чинника, здавалося б, абсолютно їй чужорідного – культури, що на світоглядних підставах здатна заперечувати капіталізм. "Він [Д. Бел. – В. Ш.] спробував показати модерністське та постмодерністське мистецтво (XIX століття і пізнішого часу) як потужну підривну силу капіталістичного етосу, а також те, що криза моралі може бути іманентною капіталістичним інститутам", – зазначає Г. Філіпс [Phillips, 1978: р. 49].

У Д. Бела ми це віднаходимо на самому початку книги, коли він веде мову про ніцшеанську рефлексію відносно сутності раціонального, яка вбиває вітаїстичну потенцію. Хоча для Фридриха Ніцше цей процес починається від античності й раціональність для нього тотожна сократизму⁴⁴, Д. Бел визнає, що для нього ключовим є розкриття суперечності між культурою та "функціональною раціональністю" у сфері соціально-економічної структури саме за умов капіталізму, який найменше характеризується єдністю культури та позакультурних структур, характерних для домодерної епохи.

Проблема "культурних суперечностей" у межах модерної цивілізації вагома, враховуючи принаймні два аспекти: по-перше, у ключі необхідності теоретичного аналізу пізнього індустріального суспільства; по-друге, з точки

зору аналізу суспільства при його переході на етап постіндустріальний (якщо поділяти цей прогноз). Проблема культури в просторі соціального – це, перш за все, проблема ідентичностей, і сам Д. Бел, йдучи шляхом визначення Ернста Касирера, визнає культуру як сутність символічну (на противагу її вузькому матеріальному антропологічному розумінню), яка актуалізує проблеми екзистенційного виміру людського буття [Bell, 1998: р. 12].

Вже на даному етапі може констатуватися принаймні одна "суперечність", зрештою, дилема, що існує на всіх рівнях соціального не менше, ніж у соціологічній теорії, а саме: дилема *структури*, тобто суспільства з необхідністю в ньому формування колективних рішень, і *агента*, або людини як особистості, індивідуальності, рішення якої не поєднуються в "колективних" рішеннях суспільства.

Цю фундаментальну проблему Д. Бел розкриває у контексті зміни типу праці в нових умовах – за умов переходу від доіндустріального суспільства з його підкоренням природи та індустріального суспільства з його протистоянням "штучній природі" до постіндустріального суспільства як "гри між людьми", яка пов'язана з необхідністю ухвалення колективних рішень [Bell, 1998: р. 146–149]. Вже на цьому етапі виявляється імпліцитно присутня інтенція в суспільстві до необхідності утворення ефективних механізмів формування ідентичностей, які мають охоплювати усіх учасників вироблення цих рішень. А це все – сфера цінностей, норм та спільного проектування майбутнього.

Свого часу ці функції намагалася виконати релігія, роль якої за умов секуляризації знизилася, а разом із тим, більш розмитою стала межа між "сакральним" і "профаним", що відіграла фундаментальну роль як підстава ціннісних оцінок та формування ключових сенсів, необхідних як для кристалізації внутрішніх мотивів дії, так і для комунікації. Такі умови нового соціального світу Д. Бел доречно характеризує в екзистенційних к'єркегорівських категоріях як "життя серед "страху й трепету"" [Bell, 1998: р. 154].

Говорячи про "вичерпний" стан модернізму як культурної кондиції сьогодні, Д. Бел остаточно робить проблемне коло замкненим [Bell, 1998: р. 20]. Проблема поставлена, але, очевидно, лишається незрозумілим, якою є розв'язка для неї.

Один із найбільш можливих механізмів подолання культурних суперечностей – це повернення до традиції, сприяння відновленню культурного правонаступництва, яке, поряд із системою ухвалення та реалізації колективних рішень у сфері політики, має стати змістовною альтернативою ринку, що втрачає можливості бути ефективним регулятором суспільного життя в цілому, як це видавалося ще від часів класичного лібералізму доби Адама Сміта. Лібералізм, таким чином, може стати "поверненням минулого" [Bell, 1990: р. 75].

Така альтернатива є не менш проблемною, особливо якщо включити до її простору проблему диференціації мистецтва та культури на елітарне й масове, вже не говорячи про те, як бути із традиційною в соціальних науках категорією капіталізму, що базується на принципах ринку, і яка позначає вже реалізований на Заході соціально-інженерний проект. Адже звужуючи в аналізі простір впливу тенденцій ринку, ми маємо щонайменше дві загрози: або не врахувати різниці між аналітичною та фактичною реальностями й бажане видати за дійсне, або ж розвернутися в своєму теоретизуванні настільки круто, що добу пізнього капіталізму з обмеженим впливом тенденцій ринку розглядати в принципі як посткапіталістичну.

можливостей для спекуляції навколо того, що ж є "сферою послуг", тим паче в "постіндустріальному суспільстві".

⁴⁴ Де Сократ розуміється як "предтеча культури, мистецтва та моралі цілком іншого ґатунку" [Ніцше, 2004: с. 519].

Всі поставлені проблеми передбачають свою актуалізацію за умов соціальних трансформацій, перспективи збереження/оновлення культурної традиції, проте в теорії Д. Бела постіндустріального суспільства вони не розглядаються у завершеній формі. Теорія дозволяє окреслити ці сутнісні суперечності суспільного розвитку та нашоує на шлях пошуку теоретичних способів їх розв'язання. В цьому – сила теорії Деніела Бела, яка вже сама стала традицією в сучасній соціології.

1. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія / Упоряд. В. Лях. – К.: Либідь, 1996. – с. 194–250. 2. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – с. 330–342. 3. Белл Д. Эпоха разобщенности. Размышления о

мире XXI века / Белл Д., Иноземцев В. – М.: "Свободная мысль". Центр исследований постиндустриального общества, 2007. – 304 с. 4. Ніцше Ф. Сократ і грецька трагедія // Ніцше Ф. Повне зібрання творів. Критично-наукове видання у 15 томах. – Т. 1. Народження трагедії. Невчасні міркування I–IV. Твори спадку 1870–1873. – Львів: Астролябія, 2004. – с. 497–530. 5. Bell D. Resolving the contradiction of modernity and modernism // Society. – 1990. – Vol. 27. – №3. – P. 43–50; №4. – P. 66–75. 6. Bell D. The Cultural contradictions of capitalism. – N.Y.: Basic Books, 1998. – 301 p. 7. Bell D. The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties. – N.Y.: Free Press, 1965. – 501 p. 8. Kaufman M. Daniel Bell, Ardent Appraiser of Politics, Economics and Culture, Dies at 91 // The New York Times [Електронний ресурс]. – с. 1–2 // Режим доступу: http://www.nytimes.com/2011/01/26/arts/26bell.html?pagewanted=1&_r=3 9. Phillips G. A Commentary on Daniel Bell's book "The Cultural contradictions of capitalism" // Leonardo. – 1978. – No. 1. Vol. 11. – P. 49–51.

Науковий редактор – к.с.н.н. Цимбал Т.В.
Надійшла до редколегії 20.10.10

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ ТА СЕМІНАРИ

С.С. Бабенко, канд. соціол. наук, доц., докторант,
О.Є. Ненько, мол. наук співроб.,
Н.Ю. Пенькова, асист.

ВИКЛАДАННЯ, ЗАСНОВАНЕ НА ДОСЛІДЖЕННІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР УДОСКОНАЛЕННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ З СОЦІОЛОГІЇ

Протягом 5-19 вересня 2010 року на базі оздоровчо-спортивного комплексу КНУ ім. Тараса Шевченка у с. Берегове (Крим) відбулась друга літня сесія трьохлітнього міжнародного проекту ReSET \ HESP **"Європейські візії та розрізнення: порівняльні дослідження в удосконаленні викладання соціології"**, який реалізується факультетом соціології Київського національного університету імені Т.Шевченка за підтримки Інституту Відкритого Суспільства (Будапешт). В межах проекту проводяться літні школи та весняні семінари з молодими викладачами соціології провідних ВНЗ України, Білорусі, Молдови, Вірменії, Грузії та Росії, спрямовані на удосконалення викладання курсів бакалаврської програми з соціології за допомогою залучення досвіду та результатів порівняльних міжнародних досліджень, результатів соціологічних напрацювань соціологічних спільнот цих країн для покращення розуміння соціальних процесів в цих країнах у порівнянні між ними та з країнами Європейського Союзу. Академічними директорами проекту є **Ольга Куценко** (професор, зав. кафедри соціальних структур та соціальних відносин КНУ ім.Шевченка, віце-президент Соціологічної асоціації України), **Клер Воляс** (директор інституту Нової Європи, професор університету Абердін (Великобританія), президент Європейської соціологічної асоціації 2007-2009), **Андрій Горбачик** (декан факультету соціології КНУ ім.Шевченка, керівник проекту Європейське соціальне дослідження в Україні), координатор проекту **Світлана Бабенко** (доцент та докторант кафедри соціальних структур та соціальних відносин КНУ ім.Шевченка, Україна).

Нове бачення соціологічного дослідження посткомуністичних суспільств як країн *нової східної Європи* та удосконалення викладання соціології цих країн є нагальною метою для становлення незалежної соціологічної експертизи соціальних процесів та обґрунтованої соціологічної теорії в професійних осередках цього ре-

гіону. Наразі, ця мета успішно втілюється в життя в рамках проекту "Європейські візії та розрізнення: порівняльні дослідження в удосконаленні викладання соціології". Спільними зусиллями організаторів проекту – професорів та молодих учасників – було вироблене концептуальне бачення "нової східної Європи", уточнені компаративістські основи соціологічного дослідження та викладання, створені принципи подолання методологічного націоналізму у соціології. У межах роботи проекту сформувались тематичні творчі групи, які працюють над навчальними тематичними модулями під загальною робочою назвою "Нова Східна Європа: соціологічні кейси для викладання та дослідження".

Тема другої літньої сесії – **"Європейські візії та розрізнення: соціальні нерівності та соціальна участь"**. Лекції, відкриті дискусії та колоквиуми професорів, запрошених до участі у другій літній сесії проекту, були зосереджені навколо декількох питань, що пов'язані із визначенням рівня універсальності соціологічного знання про європейські суспільства, можливостей та меж застосування західних теорій для пояснення процесів, які відбуваються на теренах нових європейських держав (НЄЕ). Запрошеними викладачами сесії стали провідні представники європейської та вітчизняної соціологічної науки з найкращих університетів та дослідницьких центрів: **Гьоран Терборн** (декан факультету соціології та політичних наук, університет Кембріджу, Великобританія), **Девід Лейн** (професор Емануель коледжу університету Кембріджу, Великобританія), **Ніколай Генов** (директор Інституту Східної Європи, Вільний університет Берліну, Німеччина), **Крістіан Херпфер** (професор факультету політичних наук, університет Абердіну, Великобританія), **Наталія Черниш** (завідувач кафедри історії та теорії соціології, Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна), **Євген Головаха** (завідувач відділом теорії та методології соціології, заступник дире-

ктора Інституту Соціології НАН України), які керують міжнародними порівняльними дослідженнями з актуальних проблем сучасних суспільств Європи.

Акцентуючи увагу на важливості вкоріненого дослідження соціальних нерівностей в новій східній Європі, проф. **Ольга Куценко** (академічний директор проекту, завідувач кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка) в своїй лекції "*Соціальні нерівності в європейських суспільствах: сучасна теоретична переорієнтація пояснень*" окреслила групи підходів до пояснення концепту "соціальні нерівності", а саме структурний вимірювальний підхід, мульти-рівневий підхід (Г.Терборн), категоріальний підхід (Ч. Тіллі), теорія соціальних розколів (Ліпсет-Роккан), міжсекційний підхід (Хенкок, Дубров), класовий підхід (Райт, Голдторп-Еріксон). При цьому, професор віддає належне конструктивістсько-структуралістському підходу, який дозволяє поєднувати об'єктивний (результат нерівного розподілу ресурсів та винагород) та суб'єктивний (сприйняття та інтерпретація соціальних відмінностей) виміри соціальних нерівностей. Вагомим аспектом є вивчення соціальних нерівностей у часі (А.Сен), зокрема, механізмів формування сталих нерівностей, таких як експлуатація, накопичення можливостей, емуляція, адаптація. Окремий фокус лекції було приділено важливості досліджувати соціальні нерівності в постсоціалістичних країнах в контексті процесів соціальних трансформацій із врахуванням специфіки регіону. З цієї точки зору важливою є концепція І. Селені та Я. Конрада, в якій доведено, що особливий розкіл в соціалістичних державах відбувся між класом тих, хто перерозподіляє продукт, та тих, хто його продукує, внаслідок нерівного доступу до дефіцитного ресурсу офіційних повноважень. Зануреною у контекст є також теорія академіка Т. Заславської, яка розглядає причини нерівностей як наслідки різниці в потенціалах – політичному, економічному, соціокультурному та соціального престижу. Для дослідження соціальних нерівностей в країнах нової східної Європи професор пропонує приділити увагу "міжсекційному" вимірюванню класових позицій, при якому множинне позиціонування індивідів за різними шкалами соціальної стратифікації може надати інсайтів для аналізу причин нерівностей, життєвих шансів. Також обговорено потенціал класового аналізу соціальних нерівностей, зокрема в східній Європі, адже виокремлення консинстентних соціальних класів можливо за трьох умов: а) нерівності систематично пов'язані з зайнятістю; б) стандарти життя значної частини населення залежать від прибутку, який вони отримують від заробітної плати та власності; в) деякі посади оплачуються більше ніж інші, та мають більший престиж.

Гьоран Терборн (Göran Therborn), професор, керівник кафедри соціології, університет Кембриджу, Велика Британія) у лекції "*Виокремлюючи та аналізуючи (не)рівності*" поставив за мету представити всебічну схему соціальних нерівностей як невіддільного виміру людського життя, яка містить вітальний (тривалість життя, тощо), екзистенційний (патріархат, расизм, тощо) та ресурсний (економічний прибуток, знання, тощо) типи нерівності, які відрізняються між країнами. Важливим аспектом схеми є модальність нерівностей, тобто універсальні механізми їх репродукування, серед яких виділяються: а) дистанціювання (наприклад, розколи в структурі ринку через інноваційну перевагу); б) ексклюзія (наприклад, неможливість висхідної мобільності через закритість групових меж); в) ієрархізація (наприклад, статусні нерівності за повноваженнями через патерналістсько-клієнталістську систему соціальних від-

носин); г) експлуатація (наприклад, збагачення за рахунок праці інших через капіталістичну систему виробництва). Цікаво, що по аналогії з цими механізмами можна виділити механізми подолання нерівностей, а саме: можливість "наздогнати", інклюзія, організаційна та інституційне вирівнювання, перерозподіл. Аналіз конкретних показників, а також їх динаміки, показових для зазначених вимірів нерівностей, демонструє конкретні зв'язки в причинах посилення та зменшення нерівностей, їх взаємного впливу та наслідків.

В лекціях "Дебати з глобалізації" та "Соціальний вплив глобалізації: нерівність і клас" **Девід Лейн (David Lane)**, професор Емануель коледжу університету Кембриджу, Велика Британія) окреслив контекстуальне поле виникнення сучасних соціальних нерівностей, як в державах ЄС, так і нової східної Європи, сповнене суперечностей та невизначеностей. Професор влучно наголосив на впливі ідеологічних дискурсів на теоретизування глобалізації та її наслідків. Так, для неоліберальної думки властиве відстоювання прогресивності глобальних перетворень, а створення неоліберальних ринкових демократичних суспільств – їх вінцем. Протилежна соціально-критична думка викриває як наслідок глобалізації створення нового транснаціонального капіталістичного класу, який робить експлуатацію та соціальну нерівність тотальною. Важливим питанням лекції стала проблема визначення механізмів та ресурсів врегулювання глобальних нерівностей, поряд із нормалізацією відносин між національними державами. Можливо, такі міжнародні політичні та фінансові організації, як ООН, Світовий Банк, МВФ, ВТО і могли б створити альтернативу державному механізму керування на глобальному рівні, але вони представляють собою не осередки рівної та прозорої комунікації, спрямованої на представлення інтересів всіх зацікавлених сторін, але блоки конкуруючих геополітичних ідеологій. Глобальна ставка на поступовий неолібералізм, можливо, могла б сприяти стабільності та розвитку значимих компонентів соціального життя, але загрожує продовженням домінування впливових геополітичних блоків за рахунок інших країн. Певним викликом для аналізу глобального контексту нерівностей також постає вибір ключових ігроків глобалізації: чи це геополітичні угруповання, чи це класові констеляції? Для повної картини нерівностей, які відбуваються за глобалізації, необхідно брати до уваги нерівності між країнами. Незважаючи на те, що економічне зростання (до всесвітньої кризи) відбувалося і в бідних країнах, нерівність між бідними та багатими країнами все одно посилювалася. При цьому слід брати до уваги, що зростання ВВП країни не означає зменшення економічної нерівності серед окремих її верств. Однією з причин інтенсивного зростання нерівності всередині країн, таких як Росія і Китай, Д. Лейн вважає адаптацію неоліберальних ринкових схем.

Ніколаї Генев (Nikolai Genov), директор Інституту Східної Європи Вільного університету Берліну, Німеччина) в лекціях "*Нові геополітичні комбінації та нові концептуальні карти*" представив своє бачення концептів "змін" та "трансформацій" на теренах східної Європи як соціальної лабораторії після зламу соціалізму. Вчений бачить такі структурні виміри соціальних трансформацій цього регіону в контексті глобалізаційних впливів: екологічна, технологічна, культурна, економічна та політична реструктуризації, які, в свою чергу, спрямовані на екологізацію, інформатизацію, універсализацію, маркетингацію та демократизацію відповідно. Причому, глобалізація постає когнітивною проблемою, яка потребує планування конкретних наслідків, таких як доля національних держав, локальних ринків праці,

змін в ціннісно-нормативних системах. Концептуальними рішеннями для успішного формування нових геополітичних угруповань постають а) раціоналізація процесів та систем для уникнення їх надмірного ускладнення, що є емерджентним глобалізаційним ефектом, та пов'язані з ним б) глобальна індивідуалізація, в) глобальне розповсюдження діяльнісного інструменталізму. Окремою проблемою постає питання уніфікації ціннісно-нормативних систем, яка має узасаднюватися на раціоналізації права, дотримання цінностей прав людини та підтримки сталого розвитку. Проте, ціннісна уніфікація має ризик в плані диференціації життєвих стилів, що може призвести до конфронтації, а також ризику невизначеності з вибором вектору інтеграції – чи він повинен бути відносно "свого" суспільства, чи "своїєї" релігії чи, взагалі, щось інше.

Наталія Черниш (Natalie Chernysh, завідувач кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. І.Франка) в лекції *"Ідентичності та відносини у сучасній Україні"* розкрила поліваріаційність підходів та парадигмальних напрямків до дослідження феномену "ідентичність". Ілюстрацією програмування та реалізації прикладного дослідження, виходячи з чітко окресленої теоретичної позиції, стали результати загальнонаціонального репрезентативного (2000 респондентів) соціологічного дослідження, проведеного в березні 2010 р. соціологічною групою "Рейтинг" під керівництвом проф. Ярослава Грицака, проф. Наталії Черниш та ін. за спонсорської підтримки Програми П.Яценка щодо вивчення сучасної української історії. Респондентам було запропоновано двадцять вісім ідентифікаційних маркерів, які складають 7 загальних груп, а саме: (1) вік; (2) релігійність, (3) національність, (4) політична сфера, до якої були віднесені ідентифікація з комуністами, демократами, націоналістами, соціалістами, громадянами України та радянська ідентичність, (5) гендер, (6) регіональні характеристики, такі як мешканець міста та мешканець регіону, (7) соціальний, класовий, професійний статус, що об'єднує окрім інтелігенції, робітників, пенсіонерів тощо, а також ідентифікацію з багатими та бідними. Отримані результати дозволили виділити п'ять найбільш опуклих ідентичностей, позиції та значення варіюються в залежності від регіону проживання респондентів. В цілому за масивом, перша позиція – в ідентифікаційного маркера громадянин України, національна ідентичність "українець" зайняла другу позицію. Третя та п'ята позиції належать гендерним ідентичностям – жінка та чоловік відповідно, тоді як регіональна характеристика "мешканець свого міста" посідає четверте місце. Серед основних відмінностей, що фіксуються за чотирма регіонами України, варто відзначити вихід на першу позицію національної ідентичності серед населення Центру, домінування регіональної ідентичності у населення Сходу, а також появу у переліку перших п'яти ідентифікаційних маркерів приналежності до православних на Заході та на Півдні України.

Питання моделей громадської участі, факторів що її обумовлюють, зв'язок соціального капіталу з показниками соціальної участі та тенденції змін цих показників у порівняльній перспективі країн Європи були актуалізовані та розкриті в лекціях **Клер Воляс (Claire Wallace,** академічний директор проекту, директор Центру Нової Європи університету Абердіну, Велика Британія): *"Моделі участі в Європі (соціальний капітал)"*, *"Зміни показників громадської участі у часі: порівняння Східної та Західної Європи з США"*, *"Соціальний капітал та участь"*. Для розкриття теоретичної рамки концепту "соціальний капітал" професор навела положення класичних підходів до його визначення Р.Патнема,

Дж.Коулмена та П.Бурдьє; концепт було операціоналізовано та застосовано до аналізу емпіричних даних наступним чином. Зв'язок громадянського суспільства та громадської участі фіксується у кількісній представленості НГО, наявності членів та волонтерів, а також шляхів стимулювання змін та заохочення діяльності громадян. Рівень громадянської активності суспільства не має чіткої залежності від кількості громадських організацій та їх членського складу. Так, наприклад, у Швеції фіксуються високі показники участі у профспілках, проте ця участь є пасивною, тоді як у Франції на фоні низьких кількісних показників членства в організаціях аналогічного спрямування високий рівень фактичної активності. Окрім цього громадянська участь не обов'язково носить інституціональний характер, а може реалізовуватись і без фактичного членства у відповідних організаціях. Специфічними ознаками громадянських суспільств країн Східної Європи, з одного боку, постають фінансові складнощі, брак мотивації населення, незадоволеність проходженням трансформаційних перетворень, збереження соціальних мереж, сформованих за інших політичних умов, втрата довіри як системне явище аналізованих суспільств. З іншого, в східноєвропейських суспільствах відчувається Західний вплив на формування стратегії загальної розбудови держави, актуалізується почуття надії на структурні суспільні перетворення, а також відбувається відродження церков (одного з видів громадських організацій, приналежність до яких виступає показником рівня громадської участі населення).

Оригінальна теорія соціального капіталу, розроблена проф. Клер Воляс разом з проф. **Крістіаном Херпфером (Christian Haerper,** керівник кафедри політичних наук та міжнародних відносин університету Абердіну, Велика Британія) була представлена останнім в межах серії лекцій-дискусій, об'єднаних загальними назвами *"Соціальна участь та соціальна довіра в країнах НEE"* та *"Політична участь в країнах Нової Східної Європи"*. Запропонована модель дослідження соціального капіталу у Нових Європейських країнах, базується на трьохкомпонентній схемі соціального капіталу Р.Патнема, яка включає в себе соціальну мережу + соціальні норми + довіру, і реалізується через вимірювання за наступними факторами: формальний соціальний капітал А (соціальна та політична довіра), формальний соціальний капітал В (соціальна участь), неформальний соціальний капітал А (соціальна довіра та особистісні мережі), неформальний соціальний капітал В (соціальна підтримка та соціальні мережі), особи без соціального капіталу, тобто ексклюзивні групи. Фіксація рівня політичного капіталу відбувається через аналіз політичного знання, політичної зацікавленості та залучення особи до неформальних соціальних мереж. Проф. Херпфер запропонував сім індикаторів, на підставі яких можливим видається побудова індексу політичного капіталу. До них відносяться зацікавленість у політиці в цілому, важливість політичних подій в житті особи, дискусії на політичні теми з друзями та найближчим оточенням, інтерес до політичних новин у ЗМІ, участь у голосуванні, участь у страйках, демонстраціях та мітингах. Аналіз даних по країнах Нової Східної Європи у період з 1996 по 2007 рр. засвідчує зростання політичного капіталу. При цьому соціально-демографічними ознаками осіб з високим рівнем політичного капіталу є вища освіта, проживання у містах, а також приналежність до середньовікової когорти (35 – 50 років). Відзначимо також, що політичний капітал виступає показником політичної активності, однак не демократії, адже сам факт активності може виражатись і у підтримці авторитарних політичних партій, участі в де-

монстраціях та страйках, спрямованих на блокування ухвалення демократичних рішень.

Також оригінальна концепція *соціального включення в стабільному та перехідному суспільствах* була представлена у лекції з відповідною назвою проф. **Євгеном Головахою** (завідувач відділом теорії, методології та методів соціології Інституту соціології Національної Академії наук України), яка стимулювала учасників до переосмислення традиційних концептів та занурення у дослідницьку лабораторію вироблення нового знання.

Майстер-класи на тему *"Політична участь в Європейських суспільствах: аналіз даних"*, проведені **Андрієм Горбачиком (Andrii Gorbachuk)**, виконавчий директор проекту, декан факультету соціології, Київський національний університет імені Т.Шевченка) проілюстрували практичні можливості застосування вимірального інструментарію для аналізу концептів "громадська участь", "політична активність", "соціальний капітал", із використанням баз даних міжнародних порівняльних досліджень, зокрема "Європейського соціального дослідження" (ESS), "Програми міжнародного соціального дослідження" (ISSP), проектів "Дослідження світових цінностей" (WVS) та "Дослідження європейських цінностей" (EVS) тощо. На прикладі проекту ESS продемонстровано механізм застосування процедур багатовимірного групування даних, з метою виявлення груп чинників, що впливають на рівень політичної активності громадян різних Європейських країн. Здійснені факторний та регресивний аналізи, побудова адитивних індексів, технічне виконання яких супроводжувалося обґрунтуванням та поясненням рівня статистичної значущості отриманих показників розширює перспективи використання емпіричних даних для побудови та перевірки теорій, а також для їх застосування у педагогічній діяльності.

Теоретико- та практико-орієнтовані лекції і колоквиуми професорів є важливим підґрунтям для втілення амбітної мети проекту – розробки навчального посібника нової генерації *"Соціологія нової східної Європи"*. Принципи цього навчального посібника були відпрацьовані протягом попередніх робочих зустрічей за проектом і передбачають переосмислення соціологічного концепту європейських суспільств на основі багатоаспектного порівняння країн нової східної Європи та країн ЄС. Молоді учасники проекту з ентузіазмом беруть на себе роль пошукувачів нової парадигми дослідження регіону, зокрема, розкривають свій інтелектуальний потенціал в підготовці запланованого посібника. В концептуальну рамку посібника входять теоретико-методологічна частина, яка розробляється професорами, та тематична частина, яка готується молодими викладачами та містить порівняльні кейси та завдання для студентів, побудовані за модульною системою. Передбачається, що такі навчальні модулі будуть легко та продуктивно застосовуватися в окремих навчальних курсах з соціологічних дисциплін в різних університетах Європи. Змістовно в посібнику виділені два модулі. Перший модуль зосереджується на теоретичних концепціях та порівняльному аналізі множинних соціальних нерівностей і соціальної участі в країнах нової східної Європи та містить: а) класовий підхід до пояснення нерівностей та порівняльний аналіз кількісних, соціодемографічних та політичних показників класів на основі даних ESS; б) порівняльний аналіз гендерних нерівностей та відповідних порівняльних індикаторів; в) порівняльний аналіз етнічних нерівностей в мультиетнічних суспільствах та етнічних самоідентифікацій; г) порівняння паттернів політичної участі у зв'язку з політичним режимом та політичною культурою; д) порівняльний аналіз можливостей соціальної дії за умов "ко-

льорових революцій", а також їх наслідків; є) особливості громадянського суспільства та становище громадських організацій в країнах нової східної Європи. Другий модуль присвячено соціо-культурним особливостям країн нової східної Європи; він містить такі навчальні напрямки: а) дослідження ціннісних орієнтацій з застосуванням порівняльних методологій і баз даних проектів EVS та WVS; б) вивчення релігійних установок та вірувань з порівнянням шляхів релігійної ідентифікації та релігійних розколів; в) символічні репрезентації європейськості в повсякденному візуальному дискурсі у порівняльному контексті; г) порівняльний аналіз розвитку медіа-сфери та дослідження медіа-іміджу Європи в країнах регіону.

Окремим виміром роботи школи стала низка групових дискусій з обговорення підготовки навчального посібника. Зокрема, координатор проекту **Світлана Бабенко** представила точку зору круглого столу XVII Конгресу Всесвітньої соціологічної асоціації (ISA), присвяченого принципам викладання світової "інклюзивної" соціології, в рамках якого було запропоновано посилити навчальні програми за рахунок включення незахідних авторів, авторів-жінок, різнобічних кейсів, які відображали б світовий масштаб суспільства. Отже, проблема розвитку нової соціології, не заангажованої методологічним націоналізмом та соцієталізмом (за виразом професора Ніколая Генова) та її адекватного викладання є сучасним викликом, який визнається усією міжнародною соціологічною спільнотою.

Графік роботи школи був вельми напружений: протягом кожного дня проходили 3-4 лекції та колоквиуми професорів школи, а також презентації учасниками власних наробок з їх подальшим обговоренням, групові дискусії та круглі столи з обговорення проблем удосконалення викладання соціології. Інтенсивний графік літньої школи, між тим, не заважив отримати задоволення від недільної програми "вихідного дня". Особливості історичного, культурного та соціального вимірів розвитку Європейського простору було обговорено у процесі навчальних екскурсій до Лівадійського палацу та Форосу у межах теми *"На перехрестях Європейської історії: зліт та падіння Радянського Союзу"*. У фокусі обговорення були питання ролі еліт та політичних лідерів у поворотні моменти загальної європейської історії. Друга навчальна екскурсія *"Включеність у культуру Європи на історичних перехрестях"* відбулась до Масандрівського та Воронцовського палаців імператорів Росії, де розташовано експозиції щодо історії російської імперії в Криму, де перехрещується культурне розмаїття та взаємні впливи західної та східно-європейської візуальної культури. Дискусійні питання щодо культурних репрезентацій, перехрещень європейської, особливостей представлення історичного минулого були у фокусі обговорення учасниками проекту.

Метою третього року проекту стане подальша детальна робота над удосконаленням існуючих навчальних програм, що надасть нового поштовху в розвитку соціології як навчальної дисципліни в університетах нової східної Європи. Важливим результатом проекту, який вже дає свої позитивні наслідки, є формування академічної мережі молодих науковців з нової східної Європи та провідних вчених з університетів ЄС, яка становить ресурс для сталого розвитку ідей проекту у подальших дослідженнях та викладанні. Наступна зустріч учасників проекту відбудеться у квітні 2011 року в Києві і буде мати тематичний фокус *"Соціологічні виміри нової Східної Європи: від дослідження до викладання"*.

Поширення та накопичення матеріалів проекту відбуваються за допомогою сайту проекту www.evd-reset.org. На

ньому можна ознайомитися з повною програмою всіх заходів проекту, які вже відбулися. Також на сайті є можливість взяти участь в обговоренні ідей проекту, навчальних програм з соціологічних дисциплін, застосування результатів

міжнародних порівняльних досліджень у навчанні, викладанні та дослідженні. Запрошуємо до співпраці!

Надійшла до редколегії 20.10.10

М.Д. Грищенко, студ., А.І. Мазурок, студ.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ СОЦІОЛОГІВ "СОЦІОЛОГІЯ ТА СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ"

Втретє поспіль Київський національний університет імені Тараса Шевченка й Наукове товариство студентів та аспірантів гостинно приймають молодих соціологів – 18-19 жовтня 2010 року на факультеті соціології Київського університету відбулася III Міжнародна конференція студентів та молодих науковців "Соціологія і сучасні соціальні трансформації". У конференції взяли участь 48 студентів та молодих науковців із 11 навчальних закладів України, Польщі та Єгипту.

Свято науки тривало протягом двох днів: 18 та 19 жовтня, які відзначились плідною та натхненною роботою. Першого дня відбулось пленарне засідання конференції, на якій виступили із привітальним словом організатори: Горбачик Андрій Петрович – декан факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат фізико-математичних наук, доцент; Куценко Ольга Дмитрівна – віце-президент Соціологічної асоціації України, завідувач кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор соціологічних наук, професор; а також Судаков Володимир Іванович – завідувач кафедрою теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор соціологічних наук, професор. В рамках пленарного засідання були представлені доповіді аспірантів та молодих науковців факультету соціології Київського університету та Інституту соціології НАН України. Доповідачі звернулись до аналізу сучасних глобальних трансформаційних процесів, що відбуваються в світі цілому й українському суспільстві зокрема, та ролі і місця соціології в їх поясненні. Особливу увагу молоді соціологи приділили трансформації культурної сфери життя суспільства. Всі доповіді викликали бурхливе обговорення та наукові дискусії, які часто розкривали нові пізнавальні можливості та грані в межах досліджуваної тематики.

Другого дня відбулись традиційні секційні засідання. Конференція працювала за двома секціями: "Сучасні та класичні теоретичні підходи до осмислення соціальних трансформацій" та "Застосування якісних та кількісних стратегій дослідження соціальних змін". Другого дня на

секціях виступали переважно студенти, проте дискусії розгорталися не менш запальними та змістовними, аніж першого дня. Подекуди обговорення цікавих та суперечливих тем не вщухали навіть підчас кави-брейку.

Тематика виступів молодих соціологів була досить різноманітною, адже широкими та різноманітними є і сучасні соціальні трансформації. На першій секції доповідачі торкнулись питань понятійно-категоріального апарату теорії трансформаційних процесів, аналізу сучасних соціологічних теорій постмодерного суспільства та глобалізації. Не оминули своєю увагою й такі динамічні чинники змін, як процеси комунікації, контролю, соціалізації, рутинізації та ін. Особливе поживлення серед учасників викликали доповіді, що стосувались аналізу трансформації культурної сфери та соціологія мистецтва. Учасники першої секції також зосередили свою увагу і на аналіз класичних теоретичних підходів до осмислення соціальних трансформацій, а також до розгляду здобутків соціологів двадцятого століття.

Друга секція була присвячена розгляду стратегій дослідження соціальних змін. Доповіді учасників секції відзначились широким різноманіттям тем. Тут були представлені особливості дослідження сучасного міста, сім'ї, соціального часу, суспільних рухів, засобів масової комунікації, тіньової економічної діяльності та соціально-економічних змін та культурних трансформацій. Особливу увагу молоді науковці приділили розгляду досліджень саме віртуального простору, зокрема піднімалися питання стосовно особливостей побудови вибірки у соціологічних Інтернет-дослідженнях та методів дослідження Інтернет-спільнот. Найбільш яскравим виступом відзначилась магістранка першого року навчання факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Братчикова Тетяна, яка представила результати власного дослідження: "Динаміка візуального представлення світових подій". Виступ Тетяни був відзначений грамотою за найкращий виступ.

Жовтнева конференція на факультеті соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка – це неперевершена можливість молодим науковцям познайомитись та дізнатись про інтереси колег, а також

заявити про себе, як про перспективного молодого дослідника. Конференція дає можливість обмінятися думками та досвідом, а також згуртує майбутню соціологічну еліту країни. Доповіді, що були представлені на цьогорічній конференції відображають широке поле інтересів молодих соціологів, їх сучасність та потенціал.

Також конференція є тим місцем, де кожен молодий науковець може відшукати відповіді на цікаві для себе

запитання, або ж, навпаки, в результаті проголошення власних доповідей на конференції доповідачі часто отримують нові запитання, отримують можливість розширити дослідницьку проблематику, а також знайти нові грані у своїй темі.

Тож до зустрічі на наступній конференції студентів та молодих науковців Київського національного університету імені Тараса Шевченка!

НОВІ ПУБЛІКАЦІЇ: ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Кузьменко Т.М. Соціологія: навчальний посібник / [Тетяна Миколаївна Кузьменко]. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 320 с.

Процес національного відродження та розбудови незалежної Української держави потребує глибокого вивчення закономірностей і тенденцій соціальних процесів, що властиві періоду трансформації суспільства. Широкі можливості для ґрунтовної та об'єктивної характеристики соціальних явищ та їх складових має соціологія як наука про соціальні відносини у суспільстві, наука яка ставить перед собою за мету окреслення та пояснення реалій сьогодення, перспектив суспільного розвитку.

Навчальний посібник "Соціологія" – узагальнення багаторічного викладацького досвіду, орієнтований на формування системи знань про предметне поле соціології. Автор розпочинає виклад матеріалу з розгляду питань щодо об'єкту та предмету соціології, її структури та функцій, акцентує увагу на специфічній функції соціології: функції звільнення, яка, за визначенням польського соціолога П. Штомки, полягає тому, що соціологія повинна дати громадськості можливість звільнитися від певних упереджень, критично оцінити явища та процеси, які відбуваються у суспільстві. Не можна не погодитися з думкою, що саме демократична країна здатна забезпечити соціологічній науці можливість розвиватися й реалізовувати власний потенціал.

Належне місце в структурі посібника відведено розгляду основних етапів становлення та розвитку соціологічної думки. Пропонується теоретичний аналіз основних понять соціології: "соціальне", "спільнота", "соціальна група", "соціальна дія", "соціальна система", "соціальна структура", "стратифікація", "соціальний інститут", "соціальна девіація", "соціальний контроль" та ін. Передбачається опанування знанням про організацію та проведення соціологічного дослідження, методи збору первинної соціологічної інформації та її аналізу.

Актуальним є розгляд тем: "Суспільство ризику", "Соціальна мобільність", "Соціальна маргінальність" та ін. Сучасні соціокультурні процеси аналізуються з огляду на характеристику ситуації в Україні та її відображення в результатах емпіричних соціологічних досліджень. Автор прагне доповнити теоретичний матеріал фактичними даними. Зокрема, розглядаючи тему "Сім'я як мала соціальна група та соціальний інститут", наводить результати щорічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України: "Українське суспільство 1992-2008 рр." та результати "Європейського соціального дослідження" 2005-2007 років, досліджень з проблем сім'ї, що проводилися в Росії та ін.

У посібнику чітко, лаконічно, доступно і в той же час на належному теоретичному рівні викладений лекційний матеріал з навчальної дисципліни, підготовлені тести і завдання для самоконтролю та пропонується перелік основної та літератури до тем, а також програма курсу, словник термінів. Посібник має логічну структуру і може стати гарною опорою як для засвоєння студентами матеріалу, так і в якості методичного посібника для викладання курсу з соціології. Оригінальним є табличне подання матеріалу, що сприяє використанню мультимедійних засобів при викладанні дисципліни.

Робота має позитивні рецензії, рекомендована Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.

Соціологія міста: навчальний посібник / [Л.В. Малес, В.В. середа, М.О.Соболевська, Ю.Г.Сорока та ін.]; за заг. ред. О.К. Міхєєвої, Донецьк: вид-во "Ноулідж", 2010. – 463 с. (+ ілюстрації)

Тема міста ніколи не була позбавлена уваги, в історії соціології постійно здійснювалися спроби виявити унікальність міських процесів, структури міста, його організації тощо. Більше того, складається враження, що феномен міста і специфіка міського життя іноді заступає все модерне суспільство у тих чи інших його соціологічних інтерпретаціях. Це й не дивно, адже від початків останнього саме надзвичайно інтенсивний процес урбанізації у минулому столітті супроводжувався величезним впливом сільських мігрантів та іммігрантів, став одним із чинників посилення уваги соціологів до проблем великих міст і міських агломерацій.

Останнім часом в Україні з'явилася низка наукових публікацій, у яких місто розглядається крізь призму соціокультурного підходу, і які певною мірою врівноважують дослідження переважно демографічного та економгеографічного спрямування. Навчальний посібник "Соціологія міста" створений колективом авторів, які представляють донецьку, київську, львівську та харківську соціологічні школи, що наочно демонструє специфіку та розмаїття українських міст.

Запропонований увазі читачів посібник – це узагальнення крізь призму обраного підходу авторських досліджень різноманітних аспектів життя передусім українського міста, але із застосуванням як класичного, так і сучасного теоретичного його бачення. Він має заповнити прогалину в оволодінні студентами необхідним комплексом знань про структуру міського простору та визначальні риси міського способу життя, прояви соціальної, гендерної, релігійної, вікової та національної сегрегації у міському середовищі, особливості міського планування, глобалізаційні процеси в містах тощо, навчить самостійно організувати та проводити дослідження у місті і для міста.

Посібник ознайомлює з місцем соціології міста та урбаністики в системі соціогуманітарного знання, дозволяє студентам збагатити свій понятійно-категоріальний апарат, інтерпретативний інструментарій. Ще одна перевага навчального посібника полягає в тому, що він поєднує теоретико-методологічні аспекти вивчення феноменів міського з тематичними лекціями присвяченими розгляду окремих випадків (case study). Посібник містить велику кількість результатів досліджень, унаочнень (графіки, схеми, таблиці), багатий фотоматеріалами по тексту та фото у кольорі в окремих вставках.

Тематика лекцій відображає ключові проблеми у ділянці соціології міста та урбаністики. Посібник побудований за принципами кредитно-модульної організації навчання, є добре структурованим та логічно організованим. Навчальний посібник "Соціологія міста" рекомендований Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.

**ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ, ЩО ПОДАЮТЬ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЙ ДО ЖУРНАЛУ
"ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. СЕРІЯ: СОЦІОЛОГІЯ"**

Редколегія журналу запрошує до співпраці вчених, викладачів, аспірантів та студентів і приймає до розгляду наукові матеріали, що відповідають тематичній спрямованості видання.

Рукописи статей повинні відповідати вимогам ВАК України до фахових публікацій і профілю видання. Оформлення статей **передбачає**:

- постановку проблеми та визначення актуальності її дослідження;
- аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- теоретичні засади дослідження, методологія та емпірична база,
- викладення основних результатів дослідження відповідно до поставлених завдань;
- висновки та перспективи використання результатів дослідження.

Редакція приймає матеріали в **електронній** версії тексту *на одній із мов видання*, записаній на дискеті, інших знімних носіях або надісланій електронною поштою на адресу редакції (*електронний документ у форматі MS Word-97 – MS Word-2007 без позиціонування та переносів, у якому для набору тексту слід використовувати тільки шрифт Times New Roman, за винятком символічних шрифтів у формулах*).

Необхідно подати українськомовну, російськомовну і англomовну **анотації** статті із викладом теоретичних і методологічних засад дослідження та основних висновків (*обсяг – 0,5–1 стандартної машинописної сторінки, або 1200–1800 знаків*), а також **ключові слова** українською, російською та англійською мовами і **УДК**.

Обсяг статті – 12000 – 40000 знаків (0,3 – 1 авторських аркушів).

Прізвище, ім'я, по батькові, контактний телефон і ел. адресу автора, а також відомості про місце роботи (*з повною адресою*), посаду, науковий ступінь слід подати на **супровідній сторінці**, де також вказати ім'я й прізвище автора латиницею (*за наявними документами, зокрема закордонним паспортом*).

Бібліографічні відомості належить подавати наприкінці статті у вигляді списку літератури за абеткою (*спочатку джерела, набрані кирилицею, а потім – латиницею*). (Приклади оформлення бібліографічного опису в списку джерел наведено в Бюлетені Вищої атестаційної комісії України.-2008.-№ 3. – С. 9-13.) Посилання на джерела слід наводити в тексті у квадратних дужках за міжнародними стандартами (*напр.: [Тарасенко, 2010: т. 2, с. 170]*), а коментарі – посторінково із послідовною нумерацією.

Якщо стаття містить **ілюстративний матеріал** (*таблиці, графіки, діаграми, рисунки* тощо), кожний такий матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді: таблиці, графіки й діаграми, – у форматах Excel, рисунки – у форматах CorelDraw чи Adobe Illustrator (імпортовані у Word ілюстрації не придатні для подальшої роботи).

Статті, **автори яких не мають наукового ступеня**, супроводжуються рецензією доктора (кандидата) наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

Автор не має права передавати в інші видання прийняті редакцією та ухвалені редколегією до друку матеріали.

Статті висловлюють погляди **авторів**, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.

Експертиза редакційної колегії має внутрішньоредакційне призначення. **Редакція має право** скорочувати статті та робити літературне редагування.

Надання матеріалів редакції журналу передбачає **згоду на публікацію** в друкованому вигляді у журналі й в електронній версії у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.

Статті, які не відповідатимуть вказаним вимогам, **до друку не приймаються**. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторові **не повертаються**.

Примітки:

1. **Відповідальність за порушення авторських прав і недотримання діючих стандартів несуть автори статті.**

2. **Відповідальність за достовірність наведених у статті фактів і даних, обґрунтованість зроблених висновків і науковий рівень статті несуть автори й рецензенти.**

Статті надсилати на адресу:

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
факультет соціології,
редакція журналу "Вісник
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Серія: Соціологія"
вул. Володимирська, 60, м. Київ 03161
E-mail: journal_soc_knu@ukr.net

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СОЦІОЛОГІЯ

Випуски 1-2

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 15.04.11. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № С1, С2. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 19,4. Обл.-вид. арк. 14,0. Зам. № 211-5647

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>